

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1979 — Ч. 7-8 (223)

Б. БОЙЧУК: ПОЕЗІЇ

О. ІЗАРСЬКИЙ: У ВІЗЕНІ В СІЧНІ

**А.-Г. ГОРБАЧ, ІВАН К-ИЙ: «ПОЛТАВА»
ОЛЕКСИ ІЗАРСЬКОГО**

І. СВІТЛИЧНИЙ: ПОЕЗІЇ

І. ПОМЕРАНЦЕВ: ПРАВО ЧИТАТИ

В. РЕВУЦЬКИЙ: НА ТЕАТРАЛЬНІ ТЕМИ

А. ВОВК: НАУКОВА МОВА І ПОЛІТИКА

**М. ПЕРАХ: ПЛЯНОВЕ ГОСПОДАРСТВО
І ДЕМОКРАТІЯ**

**В. БЕЛОЦЕРКОВСЬКИЙ: ЗВОРОТНИЙ БІК
ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ**

**А. КАМІНСЬКИЙ: «ШЕСТИЛІТКИ» КГБ
РОЗМОВА З Є. ЛЕБЛЕМ**

ІНТЕРВ'Ю з М. МИХАЙЛОВИМ

Я. ЗАПРУДНІК: ІНАКОДУМСТВО В БІЛОРУСІ

Ю. Ш.: ЖИТТЯ В РЕЙК'ЯВІКУ

**Б. СТРУМІНСЬКИЙ: УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ
СЕЛЯНСЬКОГО КООПЕРАТИВУ**

Н. СВІТЛИЧНА: ТЕМІДІЯНТИ

Е. КІНАН: «СЛОВНИК РОСІЙСЬКОЇ МОВИ»

"SUČASNIST" — JULI-AUGUST 1979
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ПЕТР ГРИГОРЕНКО

НАШИ БУДНІ

Мюнхен, 1978. 150 стор. **Наші будні** це уривки з книжки Петра Григоренка про розвиток рухів опору в СРСР, про створення Гельсінкських груп і про наступ режиму на них.

Автор розповідає як відбувалися арешти і переслідування діячів руху опору в Москві, Києві та інших містах і як організувалася самооборона проти поліційних метод КПРС.

Генерал-майор Петро Григоренко — один з найбільш відомих діячів руху опору в СРСР, член Української і Московської груп сприяння виконанню Гельсінкських угод. У 1978 році Верховна Рада СРСР позбавила П. Григоренка радянського громадянства в час коли він перебував в США.

Ціна: 5 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Südasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛИТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1979

Ч. 7-8 (223)

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Надія Світлична.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)

8000 München 2

Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber

München 12, Heimeranplatz 4.

ПОЕЗІЇ

Богдан Бойчук

Дивися в обличчя мертвих поетів

де витикаються вилиці
де западаються ями очиць
дивися в порожні роти
де вапніють на яснах слова
дивися в чашки
де булькочуть застигли води
дивися в обличчя поетів
бо треба збагнути очі
залиті більмом
треба збагнути вуха
забиті тишею
треба торкнутися волосся без шкіри
ноги і руки без руху
заниклі жили і нерви
відвернений рух клітин
треба тиснутися крізь мертві обличчя поетів
треба пройти до несутности крові
треба спинитися на другому березі костей
щоб бачити їх
як тиснуться в пам'ять з одчаю
з богами
з жахом голих жінок
з дивоквітами марень
тиснуть слова
щоб просвердлити діри крізь смерть
а ти
дивися в їхні обличчя
обмацуй ситих жінок
давися хлібом

2. XII. 1975

Фота з лєтoвиц

1. Дівчинка

Я забув, як вона справді виглядала. М'яке волосся, коротеньке плаття (бо гаряч валилася з усіх сторін на краєвиди і людей), веселі очі, веснянкувата щебетливість — все це буде доречне. Бо дівчинка була рухлива. Бо дівчинка була, як всяка дівчинка. Усе буде доречне. На лєтoвиці в Орляндo чи в Льюс Анджелесі, не пам'ятаю.

пісня для дівчинки: пустунко відгуляй
мотаючи на стан
і весни і літа
і ранки розставань

Бо дівчинка проводжала батька. Бо дівчинка була горда. Підстрибувала кругом нього, обіймала, — щоб усі бачили її великого, гарного батька в уніформі. Кружляючи, вона хотіла обмотати кругом себе цілий світ.

пісня для солдата: солдате відмаршуй
стели для хробаків
шинелю і кістки
в поранкову імлу

2. Хлопець

Лишалoся декілька хвилин до відлєту. Хлопець тримав дівчину за руку, а вона до нього говорила, усміхалася, і хлопцеві було жаль з нею розлучатися. Вона зовсім не була красива. Тільки гарно усміхалася. А хлопцеві було жаль з нею розлучатися. Можливо, він любив її голе тіло, любовні ночі з нею. Можливо, вони не мали тих любовних ночей зовсім. Може, він любив її усмішку. Може, він любив її. Не знаю. Бо я ніяк не міг пройти тих кілька кроків в їхні душі.

пісня для закоханих: як юність заросить
оманою в очах
кохайтесь бо краси
не буде та й нема

3. Жінка

Тих декілька хвилин до відлєту тягнулися дуже довго. Дружина проводжала мужа. Чоловік і жінка, жінка і чоловік — стояли і мовчали. Бо всі слова вже були казані й відказувані. Бо всі слова вже були вживані і переживані. Коли хвилини дотягалися до кінця, вони лєгенько приліпили

одне одному цілунок на прощання і пішли. І кожному цілунок цей був неприємний, наче крапля нафти на устах.

пісня для жонатих: не треба нудьгувать
бо час летить і так
тож вимийте слова
то сполощіть серця

4. Старий

Час поспішав, і старий спішив, але ніяк не міг поспіти.
Тримався за тремтяче рамено старої, але ніяк не міг поспіти.
Тих декілька хвилин до відлету — летіли дуже швидко. І хоч
не треба було вже триматися за руки, хоч не треба було
цілуватися, старий ніяк не міг поспіти.

пісня для старого: хоч зморшки потекли
з тремтячої руки
тримай як ся колись
чи ві покинь дійди

10. V. 1976

Зелене світло в Ашаффенбургу

Черепиця знила під зеленим мохом,
старі дома спливли на
плеса літ,
а ранок постирав набухлі тіні
з камінних плит.

Порожня вулиця вибілює
безвиразний жмуток
людей,
які чекають на зелене світло,
щоб перейти.

І так чекатимуть, хоч можна переходити,
аж викричить капрал
нові
кадильні крематорій, стогін костей, —
чекатимуть по судний день.

1976/1977

Ланчонетний триптих

1

На непотребі нью-йоркського "давнтавну"
все було захоплююче й імпозантне того року:
і блимаючі виклики неонів,
і переяскравлені уста жінок,
і пожмакана вата білого хліба,
якого я ніколи не мав вдосталь,
і навіть ланчонет на Верік,
де сотні тарілок, сотні чашок і склянок
були знайомі моїм пальцям.

Охляла серцевиною нью-йоркська вбогість
розпаношувалась, як багатство.

2

Я працював лише два місяці
у тому ланчонеті,
і вперше за десятиліття наситився.
Всі мене приймали там люб'язно:
і тарілки, які трималися долонь,
не виховзали,
і власники-брати гебрейської лагідности,
і худенька італійка,
яка тоншала під кожним поглядом,
і широкозада Джоузі,
що розбовтувала і тривожила грудьми
густе повітря
і мій спокій.

3

Я працював лише два місяці,
та цілих двадцять літ
мене тривожили примари
ланчонетних снів.
Аж одного ранку
нестерпимість випхала мене з кімнати
і погнала до старого ланчонету.
Коли я туди зайшов —
мене відразу обхолодила
вільготна чужість:
все переінакшилось за ті роки
і стало незнайоме —
люди, двері, стіни, навіть посуд.

6

В ту хвилину часть мого життя
неначе розчинилася в пливкій реальності
й осіла осадом на споді пам'яті.

Поблякла.

І не сниться більше.

Відтоді я животію з почуттям людини,
якій вирвано кусок минулого, —
живу з тупою ямою.

14. XII. 1977

м вірш

наші тіла збагатилися споминами,
доробком дотиків
і почуттів,

терпцем холодної трави на шкірі
під оком місяця
і деревієм зір,

і виплеском води, що холодила
диво́ту стегон
в мочарах,

тож ми тілами споріднилися,
а душами далекі ще
на два життя

21. XI. 1977

Подружжям

Літа беззамінно погасають,
притуплюють наші чуття,
притомлюють нашу взаємність.

Події
засипають пам'ять,
і подружжя западаються
в безмовність.

Дівочої краси
не вистане тобі на вік,
чи вистане кохання,
щоб утриматися на поверхні
слів?

15. XI. 1977

Новий рік

Роки стають відбулими
у послідовності секунд,
кожний опівнічно
31-го грудня;
нерухоміють,
глухоніміють в голі стовбури,
один за одним, точно —
у лякливий ліс.

Людей проймає страх, вони спішать,
кожний розминається з собою,
здирає з себе личність,
губить відображення дитини
і переступає в новий рік
чужим для себе.

XII. 1977

Три часи

1. Люди з минулим

Як минуле сплющувало пам'ять —
голови викручувались взад,
зірвавши в'язи,
а ноги намагалися вперед,
звихалися в суглобах
і з кожним кроком
ломилися у протилежний бік.
Обтяжені минулим
люди загрузали чимраз глибше,
і тільки голови видніли над землею,
скручені на в'язах взад.

I. 1978

2. Люди без минулого

На тому місці,
де вищеплюємо з пам'яті минуле,
розбухає яма.
І ми тоді обвалюємось у теперішнє
і, затупивши об сьогодні зір,
висловлюємо вироки майбутньому,
що застигають в горлах
на звапнілий крик;

обдираємо з людей обличчя
і самі стаєм багатоликі;
безугавно спішимо вперед,
та в ямі переду нема.

1. 1978

3. Завтрішні люди

Коли затратять позад себе пам'ять,
то хапатимуться за майбутнє,
якого у тепер нема,
і будуть падати назад
в відсутність власних днів,
що проминатимуть вседенно;
ітимуть навпростець,
та стопи западатимуть у діри
нічим не повні;
зависатимуть під голим небом,
в конвульсійнім порусі вперед
махатимуть ногами,
та не зможуть рушитися з місця.

1. 1978

Нью-Йоркська елегія

Нью-Йорк ковтає нас великими куснями,
перетравлює
і проганяє понурими венами
до остовпіння.
Задихнувшись переляком,
хапаємось
за розхилитані
двері,
за відчай
ослизлених тіл,
за краєць порожнечі —
аж камінь осідом вникає в жили
і сповільняє
порух клітин.

17. 1. 1978

У ВІЗЕНІ В СІЧНІ

Олекса Ізарський

Віктор, по дорозі додому, згрібав своє незадоволення собою до купи, а його було небагато, зовсім обмаль. Не дуже боявся він також і гніву маминого, братового. Звичайно, вдома на нього давно вже чекали. І напевно їх дратувала його безцеремонність: забрався до старих людей і зіпсував їм пів дня й вечір! Вони напевне поминали його заповзятливість і його своерідну бездумність. — У годину гніву покійний тато називав сина пройдою й нахабою.

Негативні почуття цього дня були різнохарактерні й різно-

У шістдесяті роковини уродин редакція вітає Романіста й уміщує уривок з його "Столиці над Ізаром", тепер у процесі викінчення.

Щоб полегшити читачам орієнтацію в цьому уривку про шукання втраченого-невтраченого минулого, автор подав таке вступне пояснення:

"У перший день Нового Року, 1946, Віктор Лисенко переїхав до Мюнхену на постійне життя. Проте за два тижні йому довелося з'їздити до Візену-ам-Зее, щоб там, разом з його приятелькою, німецькою романісткою Марленою Альтдорф, перекласти статтю про Т. Шевченка, яку він надіявся надрукувати в німецькій газеті. — Про цю його подорож ідеться в уривку з книжки.

Герої цього уривка, як і цього роману — Вікторове оточення в містечку, де він прожив — несповна — рік 1945. Цей час у його житті став темою мого роману «Літо над озером». Роман цей уже закінчений, але ще не друкований. Герої ці — 'наскрізні' також і для «Столиці над Ізаром». Марлена (її чотирнадцятирічний син — Руді) та Йозеф Рот це письменники. Барбара Теренц — відомий фотограф, зана малярка, в майбутньому, під впливом Віктора, — також письменниця. Герр Майднер — видавець, що разом із своїм приятелем фон Фюрстенфельдом відновлять у Мюнхені своє видавництво. В ньому довгі роки працюватиме 'лектором' Віктор. Професор Платон Августович Гессен — Вікторів знайомий, близька й далека йому людина; знаний письменник і відомий славіст, він стане приятелем Віктора, але також і супротивником його, це один з головних персонажів роману. Тухла — стара жінка, що багато допомогла була Вікторові з улаштуванням життя в Візені-ам-Зее; Віктор познайомився з нею в чергах під ресторанами в голодний час. В домі її він зустрічався з її сестрою Терезою Кайзер, професором Мюнхенського університету, ученицею Карла Фослера. Льока — давно відомий читачам моїх романів: молодший брат Вікторів".

каліберні, проте — дрібні. Були солоною й гіркою приправою, присипкою до вражень небуденних і навіть яскравих. Адже розмова з професором Гессеном — п'ятигодинна! — схожа була на чортову кухню, на скопище, здавалося, заморських пахоців, прянощів. На замкнутих у скриньці — безсмертних? — духів.

Бурі треба було, щоб враз погасити в душі таку безліч свічок, таку силу-силенну вогників.

Уявити собі тільки! Платон Августович заїжджав до Полтави й обідав у В. Короленка на Садовій. Правда, Гессен тепер має його за письменника середнього: "не глибокий різець". Гессен був особисто знайомий з Р. М. Рільке: відвідав його в Швейцарії, за рік до поетової смерті. Гессен часто гостював у Максиміліяна Волошина-Кириєнка в Коктебелі, як він висловився, "в цьому болгарському сільці". — Платон Августович радо згадував дорогого йому поета й маляра. Свої власні спогади й "освянення" при тому він радо чергував з цитуванням "Живое о живом" Марини Цветаєвої. — На всякий випадок, як він висловився. Платон Августович готував до друку том її прози.

Віктор не вірив сам собі: йому просто говорилося... Йому просто розповідалося... Це, мовляв, проза, а не "поезія", це, мовляв, буденне діло — видання спадщини, редагування.

Платон Августович серйозно й талановито доводив Вікторові, що дід Волошина був схожий на самого поета. І твердив, сміючись, що сам Максиміліян Олександрович казав про себе: "Сім пудів чоловічої краси!" — Розповідав про знайомство Волошина з Анатолем Франсом і Роменом Ролляном.

Віктор приготувався до неприємності: що дома він зустріне мутний настрій, незадоволення. Проте, все це він, обачний, намірився потопити в багатстві принесених додому ідей, у багатстві щойно повіданих йому свідчень про життя "старої еміграції". Російської, правда. Віктора осліпив золотий блиск власних намірів, можливих починань. Йому хотілося якнайшвидше доповісти мамі й братові про обіцяну ним статтю до Шевченкових днів для німецької газети.

Тяжкі двері в будинок — які ж вони легкі! — і двері в мешкання прочинилися — в ідилію. На кухні, видно було крізь скло, біля столика сиділи господарі. Там читалася газета й поволі стигла денна метушня. В кімнаті Лисенків пінилася радість: на найнесподіваніших орбітах плавало дві пари засвічених — і таких вогнистих — очей. — Враз засвітилася й третя.

Подія небувала в історії сім'ї: піраміда обгорнутих червоनावим і сіро-жовтим папером... пакунків на писемному столі! Під нею — чекали на Віктора — листи: коверти барвисті й білі, широкі й вузькі, святкові й буденні. — Коли мама повернулася з гімназії

додому й уздріла все це на столику в передпокої, то скоса глянула на них і пройшла до своєї кімнати. Але згодом до неї обережно-обережно постукала пані Гартль: повідомила, сяючи, що це пошта для Лисенків, і запропонувала — доки її чоловік справиться в лікаря — зараз скористатися з кухні.

О п'ятій додому прийшов Льока й переніс пакунки й листи із стільця на писемний стіл.

Щастя пахнуло на Лисенків. А дотеперішне життя їхнє як на Україні, так і в Німеччині здалося їм підміною справжнього, облудою, фальшем, шахрайством. — Уперше в Мюнхені, закортіло їм навідатися до Візена-ам-Зее. Вони наче пригадали собі, як це близько звідси, як це можливо. Та виринула й чорна тінь цього — в думці — спілкування, цього — такого нежданого — єднання з Візеном-ам-Зее: перед їхніми очима постав живий образ татової могили на цвинтарі біля церкви Св. Йоганна.

Ні мама, ні Льока не здивувалися, що побачення з професором Гессеном удалося "монументальним". Навпаки: вони зраділи. Бо хотіли, щоб цей зв'язок не послаб, щоб це знайомство не засохло. — Проте вони мали на увазі справжню приязнь, обопільне зацікавлення, а не маскування свого обличчя, не мавпування, пристосовництво.

Добре, що Віктор не приховав своїх поглядів на Росію, Тимчасовий уряд і Керенського! Цілком однаково, чи були вони зеленими чи зрілими. Добре, що Віктор не відмовився спробувати щастя в німецькій газеті! — І що днями він поїде зі своїм "Шевченком" до знайомих у Візен-ам-Зее.

Принаймні в цю мить ніхто за столом не сумнівався, що Віктор матиме успіх у німців. І що він удосконалисть свою німецьку мову, що він писатиме нею. — Перекладе власні твори з української?!

Невіра сім'ї у Віктора часто поступалася — вірі! Лисенкам часто марилося, наче Віктор був напрочуд везучим. А на думці в них був успіх карколомний. Вони невільно раділи. Слава Богові, для щастя не потрібно підстав. — Льокіні вдачі наперед уявлялися так: ось він, наприклад, вступить до університету Людвіга Максиміліяна, ось він добре закінчить його й може навіть залишитися при своїй alma mater для підготовки до професури. А Вікторові личило видати Гетів "Фавст" у власному перекладі.

У кімнаті Лисенків сявав лак, мерехтіли кахлі, горіло скло. Ніяк не вірилося, що це не сон. — Про дійсність нагадувала вечеря: морквяний чай і скибочка чорного хліба.

Увечорі Мюнхен здався їм сном. Але Візен-ам-Зее — також сон.

Дідько бавився ними. Вчувалися його жарти, його іронія. Проглядала його посмішка: глум. Спробуйте, мовляв, розкоші: мешкання в палаці й пакунки, подарунки на писемному столі — що

ступінчаста піраміда фараона Джесера в Саккарі!

Що за нежданий, що за негаданий досвід! Увага, прихильність — як кльомба барвистих почувань.

У білому, манюсенькому коверті — Herrnstrasse in Wiesen am See! — була поштівка від Йозефа Рота. В синьому, теж малесенькому, — два сині аркушки з хвилястими берегами: півтори порції китайських гієрогліфів від Тухли. Фірмовий коверт — на жовтогарячому тлі чорна смуга над лівим краєм і вгорі — видавця Майднера. В ньому — машинописний лист на три чверті сторінки. А підпис червоним атраментом. Дешевий коверт з вистреленою в нього, але розбірливою адресою — від Марлени. Це чотири навпіл зігнуті аркуші та ще великі й малі дописки на берегах. Плюс записочка її сина, Руді. Послання Барбари Теренц — на салатовому тлі золоті з чорним літери! — книжкового формату: мальована грамота, повний набір побажань до юліанського Різдва й на Новий Рік.

Марленин лист, як свічка палець, облік Віктора... Сердешністю, ніжністю. Поверхами і поверхами змісту, змістів. Його краще було відкласти. Щоб заспокоїтися. — Йозеф Рот проглянув, прочувся в своїй картці, хоч написано було в ній п'ять коротких рядків. Він хотів бачити Віктора. Він вітав Лисенків. Він прохав завжди розраховувати на нього, зокрема на пристановище в його старій хаті.

Майднер повідомив, що американці відмовили йому в ліцензії на видання книжок. І що герр фон Фюрстенберг добиватиметься дозволу, не даватиме їм спокою. Але й приміщення для видавництва ще немає. Одним словом, справи з "Майднером і Фюрстенфельдом" опинилися — тимчасово? — в сліпому куті. — А записку Руді прочитано вголос і показано мамі й братові: "Дорогий герр Лисенко! Ми з мамою щодня згадуємо Вас під час обіду й вечері. І нам обом здається, що ми вже давно розпрощалися з Вами. По дорозі до Цігельштадлю, до вчителя, я щодня думаю, що треба мені з'їздити до Вас у Мюнхен самому, якщо мама й далі відкладатиме поїздку. Чи може Ви завітаєте до нас найближчим часом? Ваш Руді".

Настала черга на пакунки. Мама й Льока стояли поруч Віктора, біля столу, й посміхалися: їх надила основа піраміди. Але Віктор нарочито взяв до рук і перетнув ножицями шпагат на найменшому: Марленин подарунок. Французький альбомчик — що за барви! — килимів з паризького музею Клюні. Що їх у 1842 році знайшов Проспер Меріме, тодішній інспектор історичних пам'яток Франції, у замку Буссака, що їх описав Р. М. Рільке в "Нотатках Мальте".

Наступний пакет, перев'язаний жовтою, ворсистою шворкою. — посланий з Візена-ам-Зее Йозефом Ротом: "Мадам Боварі". Очі

ніак, у жадному разі не хотіли повірити фактові: перше видання, рік 1857...

І три пакунки від Барбари:

Подвійно перев'язаний золоту ниткою — роман Франка Тісса "Die Verdammten". Його, між іншим, Барбара порадила Вікторові прочитати й при тому оповіла багато цікавого про автора книжки й взагалі про німецьку літературу прибалтійських країн. — Найбільше про любого їй Отто фон Тавбе, великого письменника Вернера Бергенгрюна та її доброго знайомого — з мюнхенських років — найвидатнішого з перекладачів російських класиків і новітніх поетів — Йоганнеса фон Гюнтера.

Передостанній з них, легкий, хоч великоформатний, був набором кількох серій фотографій. — Уже в золотій рямці й під склом — Вікторові на стіл — був фрагмент з картини Е. Тіллемакера "Наполеон у Ваймарі розмовляє з Гете й Віляндом". Віктор бачив цю річ у Барбари й просив зробити для нього копію. Бо це Гете, бо це Наполеон!

У рямці вже була — звідки вирізана? тьмяна, проте, як гоблен, гарна картинка: Гете — у Вецлярі, переодягнутий у Вертера — стоїть у дверях і — не помічений — любить Льоттою, що в ту годину крає хлібину, частує скибочками малечу, своїх братів і сестер. У кам'яній рямці була серед подарунків мініатюра майстерного виконання: "La Scala".

Куди все це подіти! Як розмістити!

Решта пакунка — Барбарині фотографії: ретельно перебрані додатки до її фоліянта "Італія". На звороті кожної з них — напрочуд чіткі написи розмашистим олівцем. — Рим. На Джанікольо. Вдалині відвічне місто. — Льоретто. Бронзовий рельєф на порталі церкви. — На другому пляні — Ассізі. — Обідня пора в Ассізі, тиша. Колодязь, вода тече в мідний глечик. — Ассізі: San Francesco. Портал верхньої з трьох церков. — Містечко біля Рапалло, Рів'єра. Будинки на площі рожеві й зелені, сходи до церкви білого мармуру. — Рим. Петро й Павло. — Рим. Кішки у Ватикані, дикі й боязкі. — Озеро Гарда. Набережна. — Передмістя Фльоренції. Вечір. Дорога на Ля Верна. — Студенти німецького коледжу неподалік Риму. В червоних піджаках. — Рим. Пантеон. Фрагмент склепіння. — Рим. Вхід до замку Св. Янгола. — Рим. Мармурова ванна з доби Нерона... Незчисленні фотографії були впаковані за форматом, обгорнуті в розкішний папір. Текст до них був, часом, зовсім ляпідарним, часом, — поезією в прозі.

В основі піраміди був пакунок у червоному папері. Нарешті черга дійшла до нього. — Одна мить, і Лисенки по черзі й усі разом — дружно! — нахилилися над коробком все знову й знову — ніяк не могли налюбуватися, ніяк не могли надихатися: що за

чудо, що за яблука з Барбариного саду!

... Мама, першим ділом, відібрала два з них, з тузеня, найгарніші й подарувала їх господарям кімнати. — Герр Гартль схопився з-за столу й затрявся: пані Лисенко вдруге преться на кухню! М'якосерда дружина його роздвоїлася: треба було підтримати чоловіків гнів, хоч поява квартирантки перед скляними дверима кухні її зовсім не обурила. Бо що тут такого?! І раптом господарі виструнчилися й ладні були заплакати: яблука в подарунок!.. Таке безмежно складне переживання! Така несподіванка!

Плян був простий, плян був, ясна справа, доцільний: зранку — "Ліна і Люба", роман; в пообідні години — "Т. Г. Шевченко", стаття до газети "Die Neue Zeitung". До шевченківських днів було ще два місяці. Поспішати нікуди.

Та на ділі все пішло інакше. Зразу. З самого початку.

Ранком Віктор сів до столу й відразу побачив перед собою не Полтаву, а сніжну пустелю, степ. — Так його турбувала обіцяна професорові Гессенові стаття. Виринали розумні й практичні думки. Перш за все: "Т. Шевченка" треба передати в редакцію якнайраніше. Ця річ нікому не замовлялася, ніхто на неї не чекає. Трохи часу не завадить. Потім: "Т. Шевченка" треба написати й забути про нього. Й повернутися до книжки цілковито вільним. А найголовніше було ось що: він уже тільки й думав про статтю. Більше того, він нічого не міг придумати... Йому нічого було сказати німцям про українського поета! Що він геній, що він рівня великим письменникам Європи?! — Він і сам про нього нічого не знав. І не мав до послуг української бібліотеки.

Віктор тремтів і не знав, куди йому подітися. Биття серця. Голова — пуста. Кризь бурю, часом, проглядало єдине бажання — позбутися халепи. І він, справді, одягся й вийшов з дому. Треба було — ? — попередити професора Гессена, що обіцяної вчора статті про Шевченка не буде.

Віктор вийшов до парку над Ізаром, а дерева в ньому, а земля, також алеї — казки. На кам'яних поручнях — мармур? — обабіч золотокрилої колони миру — снігові мансарди і дашки. За Ізаром, за мостом, не вдартал за кварталом, а строфа за строфою, — Принцрегентенштрассе.

Що за рукотворна краса! Що за міра, співвідношення, порядок, логіка, розрахунок! Поезія з альгеброю!

Думка блиснула й розгорілася. Не погасла. Зажеврїла надія. не треба, мовляв, тонути поміж примарами, не треба лякатися своєї власної тіні. Писання то найгрунтовніше — надхненне, а

обачне — думання. Перо найсмільвіше нанлізує болотисту ще думку, найлегше перемагає хаос! — Віктор вскруть повернувся додому й до вечора написав чотири сторінки пружкого тексту, четвертину свого "Шевченка".

За вечірнім столом зайшла мова про Вікторів день. І настрої сім'ї надовго пригас: і мама, і брат не могли, аж ніяк не могли серйозно трактувати його письменство. Разом з тим вони не знали, що йому треба робити. Звичайно, треба було подумати про фах, практичний фах... А вони так добре обізнані з колом його зацікавлень, — виключно безпотрібних емігрантові. Крім того, маму роздратувало, що Віктор піддався паніці й ладен уже був відмовитися від свого задуму, заміру. — Час було вже ліпше знати себе, свої розумові властивості й творчі можливості!

Він і справді здавна вже знав свою реакцію на свіжі замовлення для мозку, проте, часом, лякався. Не було певности, що завдання буде в ньому вираховане, що визріла думка буде остаточно сформована, сформульована. — Страшно, що він нічого не знав, а лише передбачав перебіг своєї праці й навіть ступінь досконалости майбутнього твору. Страшно, що все це трохи пахло містиккою, потойбіччям.

Прикро було на душі. Бо мама й Льока, здається, його жаліли. — Не треба було зачіпати цієї теми. Хоч, з другого боку, Вікторові часто добре працювалося, думалося, — в зневірі, в безвиглядності. В щасті, в ясності він, траплялося, спіпнув і дурнів. Сам собі нагадував — щеня.

За наступний день, від ранку до повороту мами з гімназії, удалося... попередній текст ґрунтовно перепрацювати й доповнити новими абзацами, а потім у новій, фактично, статті — несподівано знайдено надзвичайно звабливий задум! — викреслено дев'ять десятих учорашніх і три п'ятих сьогоднішніх знахідок. До злєтованих докупи речень додано два коротких абзаци. — Не день удався, а знахідка, а чудо! Все було в цілковитому порядку. Тільки мама повернулася додому надто рано.

Здивований, Віктор зиркнув на будильник, що стояв на виступі шафі, перед книгами, а тоді вже, скулений від холоду, проте радісний, кинувся роздягати маму. — Була вже четверта з половиною. Отже з мамою нічого не трапилось. То йому примарилася десята-одинадцята година ранку. В забутті.

Потім і день і два, і три писалося напрочуд мало. В кожному абзаци відразу наводився цілковитий порядок. Безконечно правилася наче мова, справді — думка. Віктор начисто уникав "скоропису". Та несподівано захоплювався, піддавався спокусам. А перо його радо підказувало думки-лелітки й безпотрібні в даному разі образи. — Зразу Віктор не запримітив, що "Шевченко"

був готовий. І сидів собі за столом вигадував кінцівки. А вони падали з ніг, розсипалися. Раптом — здогадався! І крутнув пером — розчерк означав: кінець.

Породож до Візену зразу набрала карикатурного характеру. Й Віктор хижо спостерігав перипетії в собі самому й у родині. Здавалося — також у Мюнхені, у Візені, у світі. — Зовсім небуденна подія: ціла година дороги до Вайльгайму, пів години, три чверті години звідти до Візену-ам-Зее! Віктор як великий мандрівник!

Він пів ночі не спав, хоч карколомні зустрічі в містечку над озером, він знав, тільки здавалися такими. Він лежав у ліжку спокійний. Коли ж під ранок міцно заснув, то прокинувся все ж першим у сім'ї й опритомнів блискавично. Наче в лікарні перед великою операцією. Наче сьогодні — завтра буде вирішено його долю. — Пантеличила й дратувала одна обставина: у цей довгожданий ранок, у день побачення з Візеном-ам-Зее йому, Вікторові, бракувало найприроднішого — сердечної радості. Як це можливо? Чому?! — Бо її вже тричі пережито в думці, наперед? Бо від неї залишився вже попіл?!

Мамі й братові цікаво було хоч трішки почути про Візен і тому вони чекали на цю поїздку. Та вони сприймали цю подію в дуже перебільшеному вигляді. — Сміх і горе! В їхній підсвідомості жевріли цілі верстви надій на побачення Віктора... з батьком! Почуття було, наче Віктор принаймні спробує прорватися потойбіч світу... й за два-три дні, звичайно, повернеться на Землю. Назад.

Їзди передбачалося не так багато, проте з дому довелося вийти в нічний морок. — Свіжість, новизна міста в цю годину таємничим чином пов'язувалася з обсерваторією, астрономією, космосом, всесвітом. Вабила очі й лякала серце краса зимової ночі в Мюнхені й — крихти її — у Вайльгаймі. — Коли потяг о дев'ятій ранку прибув до Візену-ам-Зее, світ нагадував собою червонобоке яблуко.

Містечко над замерзлим понад берегами озером, вночі необачно засипане снігом, пестилося на сонці. — Зі станції найлегше було повернутися назад до Мюнхену. Через майдан і, напевне, далі на гору добре було б снігами пливти.

Віктор довго почісував рукавичкою потилицю й сміявся. Також заглядав на залізничний двір, на обкладений дровами сарай і запасну колію, на котрій трохи не рік тому стояв остівський вагон. — Історія з географією, так би мовити.

Блакитні бані неба понад достотно білою землею. Знайомі причілки мальованих будинків, що пилкою, що зубцями виступали на Головну вулицю. Пішохід попід ними захований під півметровим снігом. Треба було — весело — викручуватися: йти

осаяним проваллям, повертатися назад і звертати на слід від саней на брукові, знову й знову перелазити через замет на грузьку стежку попід хатою. — На Геррнштрасе пішохід був хоч куди. А подвір'я перед червоними, перед кривавими віконницями Йозефа Рота — ще не займане, ще непорочне.

В такому разі Віктор никну́в до свого табору. Відімкнув пустку, в котрій Лисенки, батько й мати, марнували своє життя. Виглянув з чорного вікна на "барокковий смітник" і, злякавшись, повернувся обличчям у кімнату, до саморобного столика, віденського стільця й табуретки, до розкритого ложа принаймні двох поколінь остівців. Потім вийшов у темний коридор і драбиною зліз на горище. Посидів на своєму ліжку, теж голому, в картоновому вігвамі, кризь чотирикутне очко зиркнув на Геррнштрасе. — За два тижні часу замерзли річі. А життя, прожите тут, було ще гарячим. Пекло, боліло.

Душу підібрано в кулак. Віктор, скулений, насуплений, мовчки знявся на гору до монастиря й зупинився: намірився звернути до Барбари в Нойвізен, але передумав і звернув на алею до церкви над Ст. Георгеном. — Думки кільчилися не про зустріч з Марленою й Руді. Хвилювала дивовижна пасивність свого власного розуму, свого власного характеру. Адже він майже ладен був відмовитися від Мюнхену, ладен був назавжди залишатися в Візені-ам-Зее. А вабило в цю мить — мистецтво життя: відбір гарного, повноцінного й доцільного.

Кірху довелося обійти від Цігельштадлю по слідах від полозків, від саней. — Ледь зломаною дорогою він добрався до підперезаного дошками садка, праворуч, до, ліворуч, гарно поставленого поміж ліси свічника потойбіч провалля: Шатцберг.

Нарешті Віктор наліг на ворота й став пантрувати, як у Венгені розправляються з непрошеним снігом. — Його нагорнуто було вже гори. За ними проглядав засніжений сад.

— Фрау Альтдорф! — і селянка звернула Марленину увагу на опудало на брамі.

Відразу знявся сміх: Руді так кинувся на Віктора, наче хотів його — через дорогу — зіпхнути в долину. А Марлена пожаліла, що гість такий боязкий — спостерігав ударну працю жінок і дітей, а сам побоявся порушити ідилію...

Руді не знав, що ж йому тепер робити. Навіть розгубився: чим же відзначити таку подію.

Марлена поцілувала Віктора. Двічі: начорно посеред білого снігу й набіло в своєму затемненому шторами кабінеті. Сонця в кімнаті було теж багато: світло від вікна й від бальконних дверей творило хрест. Руді вскочив за мамою й гостем вскруть і поволік Віктора до своєї спальні — в кухню. Й показав рукою на Шатцберг. — Ця велич, ця краса, дійсно, невимовні, ненаситні.

Щойно тепер Віктор збагнув природу чару в цій робочій кімнаті. Його завжди вражав смак господині цього світка, зразковий порядок у ньому. Та сьогодні раптом йому прояснилося: що за якість кожної з речей! Її нечисленні меблі, картини були такі ж відмінні, як книжкові оправы кустарної роботи! — Творили єдність... ця атмосфера й стиль її власних писань! У всьому почувалася перевага якості над кількістю. Відчутно було високий принцип у життєвому відборі будь-чого — речей, явищ, людей.

І ще відкриття: до Вікторового світу надзвичайно пасувала сама Марлена, як також її гніздо з сільськими сходами. То дрібниця, що його світ тільки уроєний, тільки майбутній або навіть нездійснений. — Марлена була щира. І, дійсно, донька свого батька — письменника, перекладача французької класики. Вона була завжди готова й рада добре попрацювати.

Марлена поспішила засісти за Вікторового "Тараса Шевченка". Хоч і не приховала здивування: вона намірялася правити вже німецький текст... А Віктор привіз з собою — готовий оригінал. Він збирався диктувати приятельці переклад. Бачив уже, як Марлена нотуватиме чіткими літерами, мальованими буквами німецькі абзаци. — Також неприємно було, в першу мить, Руді: він понадіявся вже, що сьогодні обійдеться без лекції в Цігельштадлі, що сьогодні він зайде до вчителя з Віктором, а потім вони вдвох підуть на прогулянку. Удвох або втрох, із мамою.

До вечора перекладено рівно третину есею. — Надто втомлювала густота тексту й розгалуженість його асоціацій. Але твір цікавий був з тих самих причин. — Не було сенсу спрощувати його для німецького читача. Проте коментар теж не міг бути надто великим.

Надворі вже смеркало. Сутінки просякли також і в дім, у кабінет. На поверхню настрою спливла тривога, непевність. Ще можна було й уже ніяк було далі працювати. Марлена часто навідувалася на кухню, до печі. Й уже чекала на поворот Руді додому. — Як Вікторові, так і Марлені каламутила настрої невлаштованість з його ночівлю. Хоч обоє вони мали короткий вибір: Барбара Теренц або Йозеф Рот.

А потім настали зовсім дивні метаморфози: лампа в Марлениній робітні оновила весь цей світ, пришвидшила гоєння настрою. Правда, вона зусилила пригадку про ночівлю. З таким відтінком: куди б він не прийшов... навіщо він там здався?!

І ще, як грім: коли Віктор до наступного ранку розпрощався з Марленою й Руді, коли вийшов надвір — з портфелем у руці — диву не було кінця, не могло бути ні кінця, ні краю. — У Венгені, в селі, було ще світло. По садках ще догоряли сніги. В уяві

проснулись зимові вечори на Україні, в Полтаві, навіть у Сонгороді. — Раптом, хоч плач, у серці йойкнуло дитинство.

За Ст. Георгеном світло погасло. А вечір зразу підмерз, навіть задубів. Тільки чути було, як косами, кутами нісся горою сипкий сніжок. На луках поміж селами, око запримітило гострі нитки дротів у снігу. Парк перед монастирем. А в ньому, засипані снігом, відпочивали давні знайомі Віктора — берези.

Віктор мав Барбару Теренц за свою приятельку. З нею треба було побачитися — хотілося подякувати за подарунки на Різдво. Хотілося побути в її домі. Навіть — щонайпершим чином — побачитися з її вісімдесятлітньою матір'ю. Та в діжці медових почувань калаталася також ложка дьогтю: прикра, незносна роля нічліжника...

Перемагати, ламати доводилося самого себе. І доводити, що до Й. Рота йти ночувати було теж — на свій лад — нелегко й неприємно.

Над мирною околицею встав місяць. Посеред білого поля виринули велетенські дерева та їхні тіні. Віктор довго стояв перед Барбариною дорогою, а потім перед її фірткою: збирав силу, мобілізував рішучість.

А Барбари не було дома. Вона мусила повернутися з Авгсбургу о дев'ятій годині вечора. Зустріла гостя — бабуся. Зраділа йому й запросила до їдальні — повечеряти разом з нею.

Перед восьмою він пішов на станцію зустрічати Барбару. — Ніч, здалося йому, була оксамитним тлом для світляного фонтана в серці. Душа його не справлялася з захватом, з розчуленням, з надхненням.

Загадковою, але не безпідставною, звичайно, була ця радість. Бо ще два тижні тому Віктор жив у цьому містечку й навіть подумував... раз — назавжди в ньому осідати, раз — утікати звідси до Мюнхену. Бо його очі фальшивили й на мить — розрізняли принади Баварії. Не плутали їх з батьківщиною, Україною. — Та чому щастя нуртувало в грудях? І чому так настирливо марився земний рай?!

На місці знайомих проходів, на місці знайомих стежок як не височіли замети, то вилискували модерної роботи долини, порожнини, улоговини. Іти треба було дорогою до Голубиної вежі, до монастиря. По Геррнштрассе — пішоходом. У центрі містечка світилася добра половина вікон. І година була тут скрізь не нічна, — вечірня, вечорова.

Віктор пройшов повз свій замок: зойкнуло серце, збудоражився мозок. На чверть години увірвався до Йозефа Рота: постукав у вікно, у двері. — Дідусь запарював опару. Роздобув собі трохи борошна. Тяжкий, хоч і охлялий, худий, відчинив гостеві, проте не зрадив, для цього забракло сили, а тільки здиву-

вався. Був перевтомлений чи сонний. — Зняв пенсне й протер очі пальцями в тісті, в борошні.

На площі перед Управою, як завжди, хиталася на дроті лямпа. Ворушила світляні пузири на засніженому майдані поміж сірою кам'яницею й жовтим рестораном. Так вона хилиталася й напровесні минулого року, ганяла містечком світло й тіні. — Давня знайома!

У Візені з авґсбурзького потяга сплигнув на землю чоловічок у кашкеті залізничника, він пішов колією до мосту, й обережно зійшла Барбара. На станції вона ледве не зімліла: не розпізнала Віктора Лисенка! — Він пішов на неї й простяг руку по її валізу! А вона твердо-натвердо зазубрила, що в неї нікого на цілім світі немає, не може вже бути. Вона звикла вже до незалежності в усьому й до цілковитої самоти в житті.

Від несподіванки, — тепер це з нею траплялося, — від розчулення в Барбарі бризнули з очей сльози. Так, сльози, хоч вона посміхалася, сіяла. Віктор пригнувся до неї й раз і вдруге, втретє поцілував її. — На вулиці вона спробувала обнятися, проте ненадовго: стежкою зручно було брести поодиночі, незалежно. На розчищеній і підметеній Геррнштрасе вони пішли знову поруч, рука в руку.

Старий дім на околиці Візену пахну́в на них теплом. — Барбара любила літній розмах життя у своїй хаті. Й тому до її повороту додому в партері й на першому поверсі натоплено печі, в ательє, внизу, й у бібліотеці, вгорі, палали каміни. — Світло раптом спалахнуло в передпокої й відразу в ательє, в їдальні, на кухні. За п'ять хвилин воно горіло вже в бібліотеці, в спальні з великим бальконом над садом і дорогою на Бірдорф.

Розмова Віктора з Барбарою в ательє, біля каміна, вдалася несподівано речевою, змістовною. Обом їм ішлося, в даному випадку, і про мистецтво, не тільки про можливість творчої праці в повоєнному світі. — Барбара була фотографом, була маляркою. А розумілася на скульптурі, на архітектурі. Віктор вголос досліджував своє незнання Європи, рельєфно відтворював своє невігластво. З великим блиском доводив, що він ще тільки рік тому прибув до Німеччини прямо з Євразії, з дев'ятнадцятого сторіччя, що в нього страшенно занедбані знання й — це головне! — зіпсований мистецький смак.

Найперше прояснилася дуже стара істина — Віктор і Барбара... мистецькі натури, митці. Проте справжнє підґрунтя їхнього взаємнорозуміння було, здається, ширшим за мистецтво. Це була спорідненість духу, можна сказати, суспільного, корпоративного, станового. Це було те, що висловлено французькою формулою: *esprit de corps*.

До півночі розмова ще набирала висоти. А потім, сливе

непомітно, почала рватися, губитися в голубому океані настрою. Раптом смішними здалися мудрі, дуже обачно висловлені теорії мистецтва нашої доби й дуже дуже глибокі прогнози на майбутнє — політичного й соціального характеру. — Вікторові й Барбарі вистачило розуму, щоб вчасно посміхнутися, вчасно висміяти самих себе.

Ні про віщо не домовляючись, Віктор і Барбара знялися з крісел.

Господиня дому вийшла з покою й за десять хвилин принесла згори постіль для гостя. Розклала її на канапі за каміном, під стіною. Віктор у цей час мовчки стояв поруч, біля столика етажерки з лямпочкою-грибком на ньому й розглядав номер люксового журналу "Die Neue Linie". — Він часто, гостюючи в Барбарі, ховався сюди від людей, щоб перебрати ці річники й побути серед цих — олія й акварелі — картин, вибраних речей Барбари.

І от остання несподіванка цього вечора: Барбара — незадоволена? ображена? — погасила свічу перед каміном і вийшла з ательє. Віктор глянув мімозі вслід і подумав про готель: святлося діло!... Згодом, уже в постелі, він додивився "Die Neue Linie", глянув на годинник на столику, — було точно тридцять хвилин на другу, й простяг руку — намірився погасити лямпочку... Рипнули двері. До канапи підійшла Барбара. Прощатися?! Рожевий пеньюар, до сліз зворушені очі й пустотлива посмішка майже безгубого ротика в розлогій долині вилицькуватого обличчя з мугутнім підборіддям.

Тільки мить — і Барбара впевнено сіла на постіль. Довгий поцілунок у губи перебив здивування й пригасив протест гостя. — Вона й сподівалася зойку, навіть переляку. Та сьогодні вона нічого вже не хотіла знати про будь-які труднощі чи нелепність, ускладнення чи непорозуміння. — Барбара прагнула задоволення. Намагалася спалити міст, щоб уже ніколи не відступати. Хотіла — доконаного факту.

Тільки мить — і дама — місце їй на Рубенсовому полотні, в Пінакотеці! — опинилася на Вікторовій постелі, на його подушці. Сам він ліг поруч на бік, на руку, і — сліпий! — дивився на пшеничну, на соняшну смугу її свіжого тіла, на крейду її грудей, і слухав поштовхи раптом опустілого серця, — кров намагалася прорвати скроні й фонтанами ринутися на волю.

На фінал довго чекати не довелося. — Ображена несподіваним спротивом Віктора, Барбара неждано заплакала й устала з постелі, вийшла з ательє. Віктор схопився на ноги, хоч не збирався бігти жінці навперейми, а потім сів на канапу. Пусто було на душі. Навіть не прикро, а тільки пусто. Жаль було Барбари: в

уві то мінилися, то відстоювалися "картинки": як вона полапки здійснюється сходами до своєї спальні, як вона ридеє в подушку.

Раз уже Віктор стримав її "ніжності" й прибрав до рук свою власну пристрасть. За цими дверима, в фотолябораторії. Тоді він намірювався порвати це знайомство. Та згодом усе пішло по старому. — Чи його знайома не заслугувувала на дрібку зрозуміння? Чи не з такого ґрунту виростає дружба на ціле життя?!

Правда, тоді це був партизанський напад на нього. Тепер — підійшов фронт. Адже на цей раз Барбара хотіла не відбити його у Марлені, не побавитися. Вона напевне мала на увазі доживотний полон. Їй марилася "робінзонада": острів для них двох. Як не у Візені-ам-Зее, то в Мюнхені або в Римі.

Полегша настала швидко.

З такою радістю пригадалося, що ранком нічого не треба буде розповідати й пояснювати Марлені. Ранком він піде в Венґен не повз монастир, а через Візен і побуває на татовій могилі. Можливо — буде закінчений переклад "Шевченка".

А вже остаточно засинаючи, на пам'ять Вікторові прийшов напис на перстені царя Соломона: "І це промине."

Снідали Віктор і Барбара на своєму місці в ательє. Перед каміном.

Віктор був у погідному настрої. Згадував батька. Говорив про свого "Шевченка".

Барбара була жовта, з синцями під очима. Проте настрої її — радісний. Воістину: *laide, mais charmante*. — Барбара була чимсь задоволена. І зовсім не намірювалася порвати дружбу з Віктором.

На вечерю в Нойвізені запрошено й Марлену.

Снігу за ніч не випало й трішки. А вчорашній помітно злежався, затверд і постарів. — Дорогою йшов Віктор тільки з Нойвізену до монастиря, а по Геррнштрассе й Головною — посеред пішохода, білими окопами.

Навіть ранок не міг розм'яяти набридливих почувань. — Віктор, справді, йшов своїм Візеном. Ще тільки два тижні тому він був тут дома. Зараз не було вже сюди повороту. — Мюнхен за цей час, здавалося в цю годину, не розрісся й не посвоївшав. А Візен змалів і почорнів. Змізернів.

Ніяк було спокійно пройти повз остівський вулик і повз допотопну саклю Йозефа Рота. — Бо це були його рифи. На них він жив і вирощував — в уві? — їх. Бо вони по коліна вже ввійшли в безвість, а дуже швидко ввійдуть — з головою. Опиняться на дні моря, в царстві легенди.

Ніяк було спокійно пройти повз тополі до цвинтарної брами.

— Сперта в їхнє коріння, люстром блищала альпійська лука. В її рямці ввижалися, що іконки, серпневі дні під цибулиною баварського храму: жорства поміж рядами надгробків, похорон батька.

На кладовищі снігу було багато й одноразово обмаль. Місцями заліг він шаром, ледве не по коліна. Місцями настовбурчився гостро — і кривоносими заметами, пройнятими — синім і рожевим — ранковим світлом. Місцями проглядала глина, поміж надгробками позмерзалися камінці. — Татова могила стояла гола. Сніг перелетів під сусідський кущ. Татів хрест закинув свою тінь на білу ковдру сусідки-дитинки. А краєчком її — зачепив церковну стіну.

Ожила драма. Ожила трагедія.

Нічого було й думати — цвинтарем пройти до каплиці й до кладки через яр, до батькової лікареньки. — Довелося повернутися на Головну вулицю через зелену браму, по своїх власних слідах. На пустир перед козиристым дімком Тішлерів. Це два кроки від квітництва й неподалік від Тухлиної вілли над дорогою на Райстінґ і Фішен. — Можна було тут осісти назавжди. Можна було?!

Мюнхен промайнув свідомістю — як острів, як архіпелаг островів. — Парадні квартали обабіч Ізара, Англійський парк і його віднога над річкою в Богенгавзені, довкола — море руїн, звалашене життя.

Дуже не хотілося проходити повз цементові сходи Тухлиної вілли, але треба вже було братися до праці. Надія була закінчити переклад "Шевченка". Довелося звернути на просіку між Візеном над озером і горяною лукою на піднебесі. — Віктор постояв біля лікареньки на курячих лапках: це була остання станція в татовому житті, й знову кинувся на розбиту вже, проте дуже грузьку дорогу попід білою стріхою лісу, понад сріблом яружних насаджень.

До самого Венґену гніздилися печальні думки про батька. Перед очима стояв його сумний образ. — Усі почуття, всі помисли були пов'язані з ним. На поверхню свідомости виринав і носився по ній тріскою рядок з поезії — чи не В. Набокова? — "Не изменился ты с тех пор, как умер".

На цей раз на Віктора ніхто не чекав. Двері відімкнула йому власниця дому. Марлена, як він постукав, сиділа за столом, — з головою поринула в свій роман. Заради Вікторового "Шевченка" праця над своєю річчю не відкладалася й не скорочувалася. Руді сохвилини мусів повернутися з Візену-ам-Зее.

Віктор, невільно, відчув, як тяжко Марлена звільнювалася від світу своєї книжки, як поява його псувала їй «обідню». — Жінка не знала, що йому сказати. Ледь-ледь посміхнулася й — запропонувала й гостеві — запалила цигарку.

— Чому б тобі не попрацювати до обіду! — сказав Віктор.
— Все одно, я вже...

Одним словом, її настрої уже зіпсовано, уяву пошматовано. — Віктор остовпів. Але в наступну мить — посміхнувся. Бо в Марлені це й було найкоштовніше: ні тіні пустопорожніх форм! жадного тобі театру! Вона — більше вона — часто говорила Вікторові прикраси в очі. Правдивість слова була в неї "гарантована законом".

— Все одно, я вже багато сьогодні встигла. Знаєш, я вже втомилася й починаю текст псувати.

— Краще псуватимемо мого "Шевченка"?!

...І так за другий день праці вдалося перекласти лише третину статті. Власне кажучи, на цей раз робота йшла повільніше й тяжче, ніж напередодні. — Це було осердя, це була квінтесенція есею про Шевченка. Тут були найважливіші формулювання та майстерні містки поміж ними.

За чаєм, перепочиваючи, Марлена не притаїла свого сумніву: Вікторів есей не надавався для газети. Це була річ журнальна. Хоч "Die Neue Zeitung" друкувала й надзвичайно солідні матеріали. — Пом'якшила свою прогнозу жінка.

Віктор зовсім чітко відчув, що його "Шевченко" буде відхилений. Цією новиною він негайно поділився з приятелькою. А Марлена тоді спрямувала його увагу в інший бік. Розмова набрала веселого характеру: як поетам часто здається, що їх не люблять читачі, що їх люблять не ті люди, що треба. За столом розквіт Парнас німецький, французький і російський. — Обоє вони добре знали "мікробіологію" паризьких мансард. Крім того, Марлена була вдома в ненаписаній ще історії рідного письменства, Віктор був добре обізнаний з російською мемуаристикою: Петербург-Петроград і Москва.

Увечорі, як Руді вже повернувся додому, Віктор і Марлена сподівалися ще трохи попрацювати. Та господиня дому, побіжно, сервуючи стіл, з кухні, готуючи бутерброди, обмовилася, що вона тільки трішки не дописала Вікторові листа, ціле послання. — Й подала гостеві, вийняла з писемного стола, три густо списані аркуші.

До перекладання в цей вечір уже не дійшло. Не могло дійти. — Марлена в писемній формі висловила свій погляд на мистецтво перекладу й на перекладачів. Воно й вони, твердила вона, — вторинні. Перекладання це завдання для людей певного обдарування, певної ментальності. Перекладання для людей з "первинним хистом", для людей, як вона висловилася, самостійного значення, — це марнотратство. З притаманною їй одвертістю, Марлена чорним, це значить — синім, по білому так і написала: "Ти над цим ще не подумав серйозно".

Марлена не хотіла чи не могла зрозуміти особливого значення цього мистецтва, цих завдань для України. Вона тільки й знала що свою мірку речей і явищ. Радше: західноєвропейську, німецько-французьку. Та ще наперед вона визнавала Англію, Іспанію, Італію, навіть — Росію, як відому дивовижу. Кінчик її уваги припадав навіть Польщі. — Раптом сьогодні вона заговорила про українську літературу, про Шевченка!

За столом, у присутності Руді, вона цілком серйозно пожаліла, що не має грошей, а то б призначила Вікторові "доживотну ренту". Захотілося, щоб український рантьє здійснив свої літературні задуми, щоб він написав свої романи. І щоб його книги були дубльовані німецькою мовою. — А поза цим завданням, Вікторову перекладницьку програму, вона, як марнотратство, скасувала. Не про Віктора вона!

І ще призналася Марлена: її дратували Вікторові мрії про поворот до університету, про його майбутні праці з літературознавства. — В цій вірності нездійсненному й уже безпотрібному вона, правда, вбачала підтвердження його талановитости. Адже він не дарма носився зі своїми почуттями, бажаннями й надіями. Він їх трактував як матеріал для роману. Він досліджував це мариво. Іх, і разом з тим, характери, добу. — Вона це давно вже збагнула. Їй відома ця "хитрість": основну силу душі він використовував раціонально, проте частку її залишав на поживу туманам або ще на "театральні ефекти". В надії, розуміється, користати як перше, так і друге.

Віктор і Руді сиділи за круглим столиком, під білими стінами, і тетеріли. — Марлена точно висловлювала те, чого вони не сподівалися від неї почути. Те, що Віктор сам ледве усвідомлював, що, часом, прелітало повз нього хмаркою, тінню.

Господиня дому, не пропонуючи гостеві, палила цигарки й доповідала, що вона надумала про Віктора за рік їхнього знайомства, за два тижні їхньої розлуки.

Обох їх здивувала її пристрасть. Це було суцільне відкриття, навіть і без відкриття. Це була суцільна несподіванка, хоч і без несподіванки. — Таке зацікавлення людиною не могло не зв'язати не тільки Віктора, а й Руді.

Так Віктор про себе ще не думав. І, здається, так про нього ще ніхто не думав. — Зовсім нова перспектива! Вимога серйозно трактувати себе й свою — літературну! — працю, свій хист!

Боже мій! Боже мій! Чого тільки Марлена не наговорила Вікторові!

Виявилося, що вона й рік тому мала Віктора не за недовченого студента, а за "зрілого мужчину" й письменника. Вона мала його, радше, за людину — цього ще він ніколи не чув! —

середнього віку... Адже йому вже двадцять шість? двадцять сьомий?!

Найдужче Вікторові кортіло довідатися, що ж Марлена думала про власне життя, власний хист, власну творчість, якщо вона так висловлювалася про нього. Проте не посьмів запитатися. Він, як господиня дому винесла посуд на кухню, прослухав дзигаря й схаменувся: час уже було збиратися до Барбари.

Мороз був такий міцний, що всю дорогу до Нойвізену вони промовчали. Тільки часом рукавичка одного з них розшукувала рукавицю другого. Ненадовго. — Марлена ховала рот і ніс у вовняний шарф і весело зиркала на приятеля. Віктор, часом, спонукав повальсувати, потанцювати.

Що надзвичайного було в цій атмосфері? Що — архаїчного? Чому ж тоді Вікторові й Марлені всю дорогу марилися французькі романи доби романтизму? Чому саме французькі? — Не було ж нічого надзвичайного. Тільки сільський вечір. Обсаджена деревами алея на горі. Згодом — луки під глибоким снігом. У Венгені ходаків проводжали, у Нойвізені зустрічали баварські хати й садиби, сараї й повітки.

Вечеряли в їдальні. Вчотирьох. Настрій був "експортно-імпортний": гарний, заморський. — Віктор оповідав про перші дні Лисенків у Мюнхені. Хто б міг повірити! — про вдачі. Мамині особливо. — Стара пані тріюмувала. Та як! поривалася встати й розпрощатися — мусіла заспокоїтися. Треба було, щоб втихомирилося захоплення. Барбару й Марлену найбільше вабили шпильки гумору й сатири. Їм хотілося посміятися. З Віктора — головним чином: як він, чудасія, злякався свого пустиголів'я й уже біг до професора Гессена відмовлятися від свого "Шевченка", як він злякався снігу на станції в Візені й хотів повернутися до мами в Мюнхен, — гнався за своїм потягом аж під Рідерав.

Бабуся сміялася в їдальні й на сходах до спалень: любила Вікторові жарти. — Слідом за нею нагору знялися також і гості. Барбара запросила їх до бібліотеки й показала їм книги зі своїми обкладинками й ілюстраціями. — Віктор намовив Барбару спробувати щастя в мемуаристиці. Це була б її перша спроба: її зустрічі з містами, з мистецтвом, з книгами.

А працівник був з неї фанатичний, ледве що не "бездумний". Оповідач ні на кого не схожий. — Так уміло вона розміщувала свій об'єкт, так неждано його освітлювала. Вона і словом — фотографувала.

На перському килимі в бібліотеці — витійкуваті світлотіні вогняних язиків у каміні й тіні від меблів. Відбиток свічі ярів на спинках книг, зібраних тут у чотири фронти. А вікна й двері в бібліотеці — білі проруби, криниці, колодязі. — На самітньому столику під багряним абажуром італійської лампи зеленів штоф з

м'ятним лікером. Важка рідина в глибоко порубаному склі.

Не кімната, не дім на околиці баварського містечка, а "Тисяча й одна ніч", арабські казки.

Опівночі Віктор і Барбара провели Марлену в Венген. А що мороз навпрост кипів, то довелося трохи перегрітися. — Лямпи так незадоволено загорілися над круглим і над писемним столами. Так неохоче заховався під меблі нічний морок.

Барбара здивувала й зворушила Віктора: не наддягаючись, прочитала переклад "Шевченка" й — осяяна несподіваним почуттям — замовкла. — "Чудо!"

З Нойвізену Барбара й Віктор рівняли свої кроки на мінія-тюрну приятельку. Назад довгоногі, прудкі й рішучі — з гори! — ринулися так іти, що невільно підлітали. Й ускочили в натоплену хату несамовиті від щастя. На одну мить Барбара поклала голову на Вікторове плече. Обняла Віктора.

Третій день праці над перекладом удався теж несподіваним.

Віктор прийшов до Марлени тільки на годину раніше, ніж учора, а точно о дванадцятій годині перелицьовано останнє речення. Сили додала свідомість, що завдання, що задум — ще тільки зусилля, — два! — виконано. Текст, як вдуматися, теж став парадним і загальним. Більш тонким і гарним, ніж змістовним. Кінцівка як кінцівка.

Сонце з самого ранку залило Баварію по вінця. Віктор і Марлена вийшли на прогулянку — й занесли у Цігельштадль рукопис німецького "Шевченка" для передруку — як день уже мерхнув. Руді чекав на них у сосновому передпокої Шатцбергу на лижвах. — Червонощокий спортсмен з оленями на в'язаній шапочці й на грудях. З засвіченими люстрами в очах.

Увесь вечір, допізна, Віктор пробув у Венгені. І не мав наміру навіть у помислах відсіювати полову від зерна. — Говорилося майже про все, майже одноразово. І без надуму відкидалося нудоту. До повороту Руді з лекції полювали зайчики, посмішки. Обминали, правда, не серйозне, не важливе, й не цікаве, а тяжке й трагічне. — Не обминали. Залишали поза дужками. Як і личить перед від'їздом, перед новою розлукою. Свідомість, що побачення добігає свого кінця.

Невблаганність годинника, часу.

Дві години довкола Віктора крутився Руді. На кухні показував свої книги. — У нього помітний ще дитячий нахил зібратися на коліна. Хоч справді це — бажання спертися гостеві на груди, обняти гостя рукою.

Нарешті Марлена й Віктор залишилися насамоті.

Вона сіла до свого столика і чисто, ясно прочитала три останні з написаних розділів свого роману. Він сів за нею на канапу. Часто навіть лягав, підкладаючи руки під голову. Й слухав,

слухав. — Що далі вглиб, то ця "Мадам Боварі" ставала все тоншим — і чисто психологічним — романом. Зате стиль його трухлявів і обсыпався. Послідовно втрачав новизну. Піддавався "золотій середині".

Марлена не гребувала скорописом, поспішала... Гналася за своїми героями, раділа — як пришпилювала їх і несподівано розкривала безодні їхніх характерів. Автор занедбував приписи доброго смаку. В книзі розросталася трафаретна образність, розсипалася щільність вислову.

Віктор не приховав своєї думки про щойно прослухані сторінки. Він сказав приятельці: "Або — або". — Або прописуй книгу наскрізь і поглиблюй собі характери своїх героїв, а потім переписи книгу заново й перетруси форму роману. Або зразу контролюй форму, характер вислову. Не допускай... Ні, не привчай руку до легкого навантаження.

Марлена погодилася з критикою. Вона й сама помічала все це. І сама знала, що наслідую струся, ховає голову в пісок. — Обое вони не сумнівалися, що навіть психологізм у романі можна посилити. А соціальне звучання книги треба потроїти. Усе це разом узятє — ключові якості твору. Тому — все загострити, все поширити, все уточнити. Але як! За допомогою небуденної, вибагливої форми. Хай живе стиль!

... І Марлена, стоячи перед Віктором, заклала руки йому під карк і чолом торкнулася до чола, носиком до носа й — нарешті — губками до губів. — Після цієї мовчанки — короткої? довгої? — стало ясно: вона не відмовилася від їхньої осінньої домови про "манастирський статус" у їхніх відносинах, але вона і не підтвердила її, домови, його, статусу. — Вирішила довіритися часові? Розпустити труднощі в ньому? Чи — теж схоже було — примиритися з людською червивістю? Погодитися з Вікторовим жаданням?!

У Цігельштадлі передруковувався "Шевченко". Поспішати було нікуди. Проте ніяк було в Барбари й засиджуватися. — Віктор ще голився в фотолябораторії, як вона принесла на столик перед каміном тацю зі сніданками. А перед тим Барбара вже працювала в бібліотеці.

Випроваджений з ательє й з дому, Віктор пішов на Гернштраسه до Йозефа Рота. — Червонощокий, червоногубий джентлмен у баварській камізельці вийшов до гостя з запраною, з задрипаною серветкою на грудях і кинувся цілуватися, обійматися. — Він теж уже працював від шостої ранку. Тепер намірився перекусити й никнути в ратушу. Правда, справи в нього там не надто термінові. — За чверть години гість і господар були вже на друго-

му поверсі — в кріслах обабіч писемного стола посеред кабінету-бібліотеки. Віктор пообіцяв, що не поїде з Візену-ам-Зее, не прочитавши старому "Шевченка". Тоді Йозеф Рот, заспокоєний, задоволений, прочитав Вікторові два старі і два нові розділи зі своїх тонко й вишукано написаних спогадів. — Захоплений добротністю й новизною книжки, Віктор схопився з фотелю й тиснув, трусив дідуся. Та обговорити прочитане, прослухане не було коли. На першу треба було в Цігельштадль. — Віктор залишив Тартарена з Тараскону з недоказаним словом на губах і збіг у партер, і вскочив у рукава свого пальта з собачим ковніром. У ньому він гасав по Полтаві. І Києвом також.

Біля ратуші зустрівся Ганс, калічний посильний колишнього бургомістра Завера. На душі стало радісно, хоч з цим чоловіком пов'язаний спогад про рятування остиців від ляндсбергських офіцерів з російської репатріаційної місії. Трагікомічні події минулого літа вивітрилися вже таким химерним чином, що нагадували вже легенду, майже що героїчний епос. — У Віктора, і в Ганса, загорілися очі. Впевнено зустрілися їхні руки. А багато говорити з недоумкуватим баварцем не було ні можливости, ні потреби.

Жадних змін на цвинтарі. Тут зима ідилія, вплетена в гаму людської трагедії, від ярої до присохлої й спорохнявілої, до закам'янілої. — Що за простота скрізь: барвні вогні від соняшним промінням розстріляного снігу, беззахисні й за ґратами — надґрібки, хрести. — Віктор стояв у ногах батькової могили й дивувався: почуття непомітно визрівали в думку, думки непомітно розкладалися на почуття. Ті й другі разом дощем, січкою залітали в прірву, проте вже не досягали дна душі — випаровувалися.

Віктор стояв на кладовищі, та кладовище лежало посеред раю. Будень, день, сонце, світло урівноважили переживання й уточнили мислення. Поезію надриву — захват навиворіт! — перетворили на підвладну розумові прозу.

У Цігельштадлі, в "швайцарському" домі під Шатцбергом, Вікторові вручено п'ять примірників есею про Т. Шевченка в жовтогарячій теці з білосніжними зав'язками, бантами. — Учитель Руді провів "знаменитість" до фіртки й завмер у глибокому поклоні перед молодим чоловіком: Ehrfurcht. На мить Віктор зняковів: люди цього гнізда під лісом сплутали його з таємним радником Й. В. Ф. Гете! Та він зумів приховати своє здивування і відвернутися, в душі, від переборщеної пошани до своєї особи. На стежці до Ст. Георгену, попід деревами-головнями, він то поглядав на кордон живоплотів понад краєм лук, на свою ганчарню під лісом, — то — таємний радник Гете! — вальсував з уявною принцесою. Коли ж він влетів у Марленину кімнату, — шпурнув свою теку на канапу, а сам вискочив у коридор, щоб на кухні обнятися з

Руді й глянути з його вікна на Шатцберг, на Везувій, на Кілі-манджаро.

А перед вечором, ще засвітла, Віктор і Марлена, наче полякани, такі тихенькі, зійшли з Ст. Георгену у Візен-ам-Зее. — Разом відвідали фройляйн Тухлу в її віллі насупроти кірхи Св. Йоганна та видавця Майднера в його мешканні по сусідству з ратушею.

Тухла, в пальті наопашки, вибігла з дому й відчинила гостям фіртку. Й взялася рожевими й червоними плямами, закричала — нарешті задоволена й одноразово розчарована. — Вже три дні вона чекала на Віктора з години на годину, проте не в супроводі, не в товаристві Марлени Альтдорф. Хай їм хрін, цим митцям, цим знаменитостям! Вона мала на увазі попередити свого приятеля, щоб у наступний приїзд він без надуми зупинявся в неї. З осені вже пустіли її хороми! Фройляйн Тухлі кортіло побути з Віктором насамоті й делікатним чином знеславити обох його приятельок — Марлену Альтдорф і Барбару Теренц. Друга з них увижалася півнікоподібній бабусі в образі повії міжнародного рангу.

Марлені потрібен був — для роману! — старий джентлмен з офіцерською поставою, з офіцерським поглядом на людину, суспільство й світ. — Майднер не розчарував жінку. Він зрадив гостям і за своїм писемним столом пригощав їх вином. Але не носився зі своїми невдачами й не допитувався про стан справ своїх гостей: говорив про свій намір перевидати Фльобера й Толстого. Був він також скромний: боявся набриднути, боявся людей затримати. І не запрошував навідуватися до нього.

Уперше в житті Марлена зайшла в музей Рота на Геррнштрасе. Атмосфера в ньому була, дійсно, пліснява. В домі так і марилися розщеплені лінії й площі густого пилу по закапелках. — Марлена ладна була три тижні просидіти серед цих картин, підтоптаних меблів і на чужий смак, і в далекому минулому зібраної бібліотеки. — Тут вона прочитала Вікторового "Шевченка".

Йозеф Рот дослухав есей до кінця, проте довго не ворушився. Нарешті обізвався: запитав — чи гості не можуть подарувати йому примірник цієї речі. Йозеф Рот щиро пожалів, що він нічого не знав про українського генія, про українське письменство.

На прощання він запитався в гостя, чи той уже побував у Мюнхені на Романплятці. Це значить — у Петера Дерфлера. Потім Тартарен поцілував обидві ручки Марлені й — несподівано — припав до Віктора грудьми й головою. Заплакав.

Марлена, гарна своєю бадьорістю, під вечір здавалася вже ображеною потихонею. — Вона, ледве не на пальцях, рахувала години до Вікторового від'їзду на Авґсбург-Мюнхен. Але також мучив її пропачий для праці, навпіл розколотий день. Вона рвалася, ну, рвалася, до свого столика, щоб переконатися, що світ і далі покоївся на своїх стовпах чи там лапах, що її безприкладне

неробство ще не розсадило космосу. — Пообіддя й вечір проваландалася Візеном-ам-Зее! А в шухляді її стола пересихав рукопис — так його охристин Віктор — "Мадам Боварі"!

Вона не залишилася в Барбари на вечерю. І не хотіла, було ще зовсім рано, щоб Віктор проводив її додому. — Була певна, що запросить його до хати погрітися, що він, звичайно, зайде й затримається. Що вона не попрацює.

А Віктор, бо надворі, бачте, пішов лапятий сніг, пішов з Марленою аж до Венгену. І цілував її в полі й за садком, перед воротами, перед фірткою. — Та в хату не пішов, відмовився.

Довге гостювання Віктора вже трохи дратувало Барбару: щоранку вона бралася до праці не в ательє, а в бібліотеці, нагорі. Проте гіркою була й думка про розлуку з приятелем. Особливо після того, як її мати розпрощалася з гостем і почовгала собі до сходів: страшно раптом стало поновної тишини, поновної самоти в селянському будинку на околиці містечка. — З Віктором вона багато сміялася й не могла наговоритися.

Її захопив "Шевченко". Щоправда, не сам поет, не маляр, а твір. — Як густий, точний і образний стиль.

Подарований їй примірник есею Барбара взяла з собою нагору, в ліжко. — Мусіла приглянутися до вислову, виразу, викладу. Мусіла розшукати ключики речень, абзаців і образів. Мусіла насамоті — слухання це не те! — насолодитися — так вона висловилася — "високим мистецтвом".

За ніч у Візені-ам-Зее випав сніг, як і напередодні Вікторового приїзду сюди. До станції, на свій потяг, ним бо він чотири дні тому прибув до містечка, тяжко було добратися.

Цілу дорогу Віктор бідкався, що мовляв, дні його тут удалися, що рядки, а віхола — що кільцева рима.

О дев'ятій ранку, з голови до ніг у снігу, Віктор зайшов у вагон.

«ПОЛТАВА» ОЛЕКСИ ІЗАРСЬКОГО*

1. Дальший роман широкої епопеї

Анна-Галя Горбач

З неукраїнською наполегливістю і послідовністю продовжує Олекс Ізарський працювати над своїм широко закросним епічним полотном про вихідця української інтелігенції Полтави, Віктора Лисенка, представника покоління, що в 1920-их та 30-их роках прожило дитинство і юність в Україні.

“Полтава” — це сьома книга цієї небуденної в українській літературі епопеї-хроніки, що її автор сконцептував на взір так званого біографічно-розв'язового роману, що його спопуляризували в європейській літературі передусім французькі романісти (Пруст, Ромен Роллян). Початок роману друкують ще 1973 р. в “Сучасності”, книга з'явилася однак 1977 р. На жаль, і наша рецензія в дечому спізнена — тепер в автора вже готова до друку дальша, восьма частина хроніки, що матиме, правдоподібно, назву “Літо над озером”.

Писати в наш час такі широко закросні твори, не вважаючи на реальні обставини еміграційного життя (брак забезпечених матеріально видавництва в наслідок духового зубожіння читацької публіки зглядно її редукації до малої жменьки активного прошарку) — це справді вияв подивугідної послідовності автора, що всупереч усьому залишається вірний своїм обітам, що працює не для сьогодення, а бачить свій вклад в українську літературу з ширших перспектив майбутности.

Автор назвав свою сьому книгу “Полтавою” може не тільки тому, що дія твору сконцентрована переважно в Полтаві 1941-43 рр., де герой враз зі своїми рідними й друзями переживав німецьку окупацію; тут зазнають катастрофальної поразки всі надії українського інтелігента, щодо докорінної зміни політичної констеляції на Сході Європи. Історія не дала Україні шансів скористатися з двобою двох імперіальних хижаків, що вівся на українських землях, і ці землі мусіли ще раз потонути в морі крові. Віктор Лисенко, многонадійний молодий літературознавець з уже чималими перспективами для майбутньої наукової, літературної і перекладацької праці, виривається в загальному хаосі з Києва в червні 1941 р., при чому йому властєся оминати долю колег, що

*Мюнхен, в-во “Сучасність”, 1977, 432 ст.

були мобілізовані, а чи пішли копати окопи. Війна для нього виключно російсько-німецька справа, і він рішений бути в ній тільки глядачем. Родина Лисенків і близькі їй люди з родинного і приятельського кола притримують віддих — який поворот візьме розвиток воєнних подій, чи виб'є нарешті година і для власного народу?

Ми знаємо задалегідь, який розвиток узяли події, може несвідомо автор вкладає і в уста своїх героїв історіософічні роздуми — екс-пост-ного характеру.

Але воєнні події, роздуми над політичним розвитком, врешті доля героя, його рідних та близьких полтавчан і земляків, що творять епічне тло твору, це тільки один потік, що займає нашу уяву. Куди глибше струмує Вікторова внутрішня ріка, його думки про долю мистця, якому немає місця у власній країні, який, живлячися в молодості ілюзіями про західню культуру і культурну атмосферу, переноситься думкою в дальший етап свого життя, вже на Заході, і старасться себе увявити серед неї. І тут герой висловлює, очевидно, спостереження і відчуття свого автора з перспективи вже 1960-их років: "Момент безконечно довгий і болючий: Віктор сам себе узрів посеред Європи... Давно вже г екостеніли й вкрилися пилом Полтава і Київ. Віктор ще згадував університет і перші свої твори, а душа вже давно не обзивалася. При умові, що його літературна праця стане пародією на саму себе, що нікому буде його читати, Віктор писатиме на чужині до самої смерти..."

Але автор, герой якого збирається також стати письменником і всупереч злobie дня і подіям розгортає творчі пляни широкою закрасною епопеї, що мала б охопити багаті аспекти життя героя від дитинства по юність серед довколишнього українського світу, відкриває перед читачем і свої власні робочі пляни і дає йому можливість заглянути у внутрішній духовий варстат письменника, простежити творчий процес і пізнати структуру широкосяглої хроніки самого Олексі Ізарського.

Як представник Центральної України, інтелігенція якої виростала на російській культурі (і допомагала та допомагає її творити) автор дуже влучно схопив це ставлення українця до Росії, що так трагічно по сьогоднішній день відбивається в історії українського народу та, головне, його культури. "Толстой, Толстой! І Віктор поставив книжку на полицю. Україна в світловому полі російської мови й культури. Справджується далекоюсяжна політика імперії? Російщина в житті українця стала смертельною загрозою і одноразовою кончецією. Від дитячої книжки до світової літератури, від підручника до академічного словника... Своім у місті ще залишилося балакання в запічку, крихти фольклору, культ пророка Шевченка..." (ст. 52). З цих перспектив (що відповідають сьогоднішньому станові!) автор бачить і спізнений, рахітичний розвиток нашої літератури.

Ізарський далекий від української самозакоханости, він уміє критично дивитися на викривлений національний характер, на мало не вроджене рабство і плазування перед "старшим братом" внаслідок коло-

нізаторської імперської політики: "Ми реформували, це значить — осу-
часнили й європеїзували для росіян навіть релігію й мову!... Тепер же
хоч плач і смійся! — ми нехотя звикаємо до російської мови з її 'світо-
вими обр'яями' і непомітно вживаємося в світ російського мистецтва й
культури..." (ст. 17). Вражає багатство характеристик, представників стар-
шої і молодшої української інтелігенції, постаті твору глибоко закар-
бовуються в пам'яті і збагачують нашу уяву про Україну перед-
вчорашню, вчорашню і, скажімо, сьогоднішню — бо, не зважаючи на
асиміляційний млин, на маскування, до якого приневолює людей
система, народна субстанція це все ж таки не желатинова маса. Скільки
ж виняткових характерів і твердих людей з національним хребтом та
широкими обр'яями виявилися тільки після коротенької псевдolibе-
ральної фази в кінці 50-их і під час 60-70-их років! Автор вміло зумів
змалювати окупаційну атмосферу, різних представників німецьких оку-
пантів, від симпатизантів української політичної самостійності до
зухвалих юберменшів, схопив ситуацію російської агентури в німець-
кому запіллі, яка мала за мету до решти винищити національно-настро-
єні українські прошарки, передав вияви інстинкту мімікрії української
людности, що старалася врятувати шкіру за всяку ціну.

Можна б ще зупинитися над ставленням героя до представників
німецької культури, любов і пошану до якої йому прищепила з дитин-
ства його вчителька німецької мови, але яка базується також на глибо-
ких знаннях творчості таких видатних поетів як Гете й Рільке, на небез-
печному для обох сторін романі з молодою німкенєю Льоттою, що ніби
символізує той німецький культурний світ — не без причини вибрано і
це дівоче німецьке ім'я, — в житті Гете було аж дві Лютти! Не менш
цікаві стосунки героя з єврейкою Мірою, півросіянкою Лялею, кубан-
кою Клярою. Жіночі постаті від старших (бабуся, вчительки, Шура) до
наймолодших авторові вдалися дуже переконливі, взяті з життя. А з
якою любов'ю й знанням льокальної історії описав Ізарський саму
Полтаву та її околицю!

Твір Ізарського, не зважаючи на трагічну долю його українських
героїв, на його болючий кінцевий акорд прощання з рідним містом і
рідною землею, все ж таки вчить нас дивитися вперед, — бо так, як
герой попри перешкоди й спокуси пускається в незнані світи в непохит-
ній вірності своїй музі і своєму покликанню, своїй творчій драці, так і
читаєч, збуджений цією непохитною вірністю, задумается і над своїм
місцем у великій містерії свого народу і відчує поштовх до такої послі-
довності вибраного власного шляху.

2. Твір, просвітлений вічними темами

Іван К-ий

Як і попередні твори Ізарського, "Полтава" про родину Лисенків і про Віктора Лисенка. Тло роману — Друга світова війна з її жахіттями і з її несподіваними поштовхами до мистецької творчості, — коли людина "тричі на день вмирає і тричі народжується на своїх барикадах".

По-тричі народження і вмирання впровадили у твір багато дійових постатей, подробиць, уточнень. Твір безлічі спостережень, що з них багато переходять в афоризми: "Непродуманість рішень зраджують негайні потуги захистити і виправдати помилку"; "Недоговореність і самота вдвох буває справжньою знахідкою..."

Хроніка родини (либонь авторової, підкреслено з Гете, що "... was verschwand, wird mir zu Wirklichkeit") переривається, щоб описати подальші події чи повернутися до минулих. Часові перескоки — свідомий літературний засіб; події, описані в попередніх книгах ("Чудо в Мисловицях" і "Саксонська зима") відбулися пізніш, аніж у "Полтаві". У самій "Полтаві", також, вже від'їхавши, автор описує події перед від'їздом. Переміщення в часі допомагають пригадати про неперервність життєвої течії Віктора та зблизитися з десятками постатей Ізарського. Виразнішають і лінії твору, такі лямбмотиви, як зростання письменника чи своя і чужі культури, — лінії, що звучать неперестанно, іноді підкреслено, іноді приховано. У пересуванні плину часу чіткішають і композиційні пляни хроніки та окремі її цеглини. Одна з цеглин — прибуття і виїзд. Попередній твір був у рамках двох поїздів. В одному до Києва прибув сповнений надій юнак, у другому він прощається зі своїм університетом, над яким вже клубочаться зловісні хмари війни. У "Полтаві" поїздові, що наближається до міста, назустріч вибіг росяний сад, цинкові дахи і коштовна голуби́нь неба. А при кінці, — з міста від'їхав гурт утікачів. Довгі зупинки на безіменних станціях, і, куди лише сягав зір, горіли села.

Інший засіб, випробуваний у новочасних романах, це впровадження в тканину твору латок іншого походження, у цьому випадку ділової, газетної мови. "У липні місяці вже було створене міністерство Сходу. Йому підпорядковано Державний Комісаріят 'Україна та Остлянд', себто Білорусію і Прибалтику". По-газетному, в романі подано вістки про становище на фронтах та про накази нової влади,

*Зникле стає мені дійсністю.

оголено міркування про війну і її наслідки. Сповідно невідільничі запозичення з тогочасних документів, оголошень, часописів. Засіб, майстрів роману ("Війна і мир" Л. Толстого), вміло використаний у "Раї" Василя Барки.

У "Полтаві", як і в попередніх творах, спостережливі описи, влучні метафори, епітети, порівняння. Тут рясно про "підсліпкуватий коридор", "скромну самоповагу", "багатолику думку". Мати "до краю вироблена, замучена. З мертвими очима. Зі спантеличеним ротом"; студентка: "декілька кісточок у пальтові-недоноску, у її незмінному платті, та ще губи, попечені гарячкою, дитяче волоссячко на засмоктаній голові..." Уперше побачили німців, коли "понад їхнім парканом ішов гурт зелених одностроїв, шоломів". Дівчина "ще раз спробувала заговорити. Та ворохнулися тільки її брови та очі". Вимовність руху частин тіла, коли "рука знялася до шибки і раптом задумалась на мить"; "... рука з золотою обручкою піднесла склянку води"; "порух високо і набік занесеної руки і замір голови — схилитися, вітаючись, на плече..."

Прикметне Ізарському мерехтіння кольорів триває і в цьому творі. Супровід барв, — як буває музичний супровід. Герой Романа Ролляна всмоктував від віку немовляти музику. Дитина Ізарського всмоктала "моря фарби... Блискуча підлога. Блискучі кубики, обклеєні кольоровими картинками". А дорослому в кімнаті "засвітилися кахлі груби, заіскрилося скло, загорівся метал. Сузір'я світел"; "На порозі ночі засвітилися дерева на осонні, заряві живопліт". Він "упивався ... соняшною піною, визбирував оком вогняні віночки на листі й сагайдаки проміння", це йому були "гігантські виверження пройнятих сонцем барв".

Щоб закріпити виверження фарб та порухи почувань, доводиться зламати мовне задубіння та усвідомити мову як "незриму церкву" нації. З цих засновків випливає ритм розповіді та поширеність словника, його народних, маловживаних, чужих і новостворених слів, — хоч би таких з народної гущі, як "пропаду немає на тебе" чи "бабуня кублилася на кухні". У творі "надія не кацубнула", "заперечень і спинчань не було", "Прозерпіна ... охмолосталася", у Вовченків "було не до духопелу". Іноді автор, хоч читач і вірить йому, хизується своїм багатством: "навантажено було його наосліп, натрусом, наослаб, наохляп і навіть — наопак".

Мовне задубіння — це й задубіння мислі. Віктор бачить, що "ураїнська книга носить на собі тавро чудернацької — простацької? — перенапруги", що "заграви переживань народ потопив в піснях". Тож з кожною книгою Ізарського, Віктор свідоміше вростає в літературну творчість, так як Жан Ролляна в музику. Зростання у Ролляна охоплене десятьма томами, у Ізарського вже шість і ще далеко до завершення. Навіть заголовки творів промовляють про співпадання їхнього широкого пляну: "Ранок" однієї книги з циклу Ізарського і "Le matin" з розлогої Роллянівської будівлі.

Віктор прагне розірвати стиснене коло, він знає, що "наша трагічна доля не звела... храм філософії, ... а вбила мислення і переобтяжила серце ... розпустилася лірика, приглушив довкілля бурлеск! Українська епіка — лірична, наша лірика — епічна". До того ж "парадоксальне пов'язання письменства і соціології. Найменше переборщення останньої убиває мистецький твір". Тож герой твору, юний письменник, намагається "ущільнювати сторінку української прози". Зразок йому "розчищений сад французької прози, суцільна і плянова насадка, увага до форми і змісту". "До перших днів серпня Вікторові дарувались тихі-тихі досягнення і негорді польоти творчої думки. Щодня підростала повість і набрав розмаху переклад... На довгі години рвався безпосередній зв'язок з дійсністю, власне, сьогоднішнім, залишався тільки — прихований, ускладнений, онтологічний". Свою творчість Віктор усвідомлює як корону життя й історичну повинність; щоб це досягнути екстазу отримує з спокоєм, здобуває самозабуття. Він відштовхується від пекучих проблем свого міста, від тих, що в підпіллі намагаються вплинути на біг подій. Він бачить безвихідність їхніх змагань, приреченість історичної долі і заспокоюється наслідками своїх письменницьких зусиль, коли "догори дном перевернулися абзаци, розчинилася гармошка речень, виринули конечні в тексті слова-фокуси".

Так відбувся відбір життєвих цінностей і визначення життєвих завдань. Доба з'явлених і втрачених сподівань вимагала відірватися від периферійного і "згуртуватися в ядро", вимагала від розуму проявити стирожене серце. Однак розум корився серцеві, і приятельку турбувала Вікторова "прихильність до українства. Бо на цьому шляху кожен знайде смерть. Ідея ця бита. Україні переломано хребець". Віктор і сам передчував близьку погибель усього рідного, алеж тут, на Полтавщині, вирости й померли покоління його предків.

Персонажі "Полтави", як і Віктор, баляються на дроті над прірвою. Їхні дії і гибельні і спасенні. Екзистенціалістичне напруження, вирішальні кроки, суцільна криза.

Китайці пишуть поняття кризи двома знаками: один означає небезпеку, інший нагоду. Вікторові це була нагода, поштовх рости на письменника. Небезпека, яка проковтнула багатьох, змусила його до зусиль втриматися. "Безодня перед ногами нагадала йому раптом про ціну творчості і про красу людського життя". Свідомістю пропливала привабливість смерті, хоч і не ставало уяви побачити її себе у в'язниці, посеред смертників, перед стратою. Перед очима ставали обставини розстрілу першого голови Полтави. "До кабінету Борковського зайшло двоє німецьких офіцерів. Наказ був одягатися та йти за ними. Так підвезено його до викопаної вже на цвинтарі могили. Застрелено його без жадних обвинувачень, вироку, розмов. Без слів". Такі ж лаконічні описи терору червоних: "Шурі нашвидку зв'язали руки на спині, перев'язали налігачем також її ботики... Тільки берет спав з голови у сніг. Герасименко повис лікоть від Шури. У битих валянках, у білому

кожушкові з хутряними облямітками над скісними кишенями. Його шапка-кубанка теж валялася в снігові — з другого боку шибениці”.

Смерті чигали не лише на підпільників. Людей тоді вішали за географічним принципом, — будинок або квартал. Віктор прагнув жити, а підпілля видавалося йому відчаєм, самогубством, всуванням голови в пастку. Війна, колись жадана, тепер стала нестерпно лячна. ”Погляд натрапляв на погляд — на затаєну приязнь, на затаєну погрозу”. Люди боялися людей, люди легко віддавали своє життя і одночасно їм, як Миколі, ”Нінина зрада в ці дні тяжчою марилася, ніж трагедія світової війни”. Тоді Вікторові настала доба прозрівань. Це торкалось і Росії, і Німеччини. Досі Німеччина була йому світом музик, філософів, поетів. ”Вдень і вночі світилися цілі поверхи її культури”. Культура її і далі буде світити, але таки надійшов час викривань.

Німеччина — епізод, Росія — тривання. У ”Полтаві” багато розмов про Україну в світловому полі російської мови і культури. Про те, що російщина стала смертельною загрозою і одночасно конечністю: ”від дитячої книжки до світової літератури, від підручника до академічного словника”. Колись з Києва осучаснювали й європеїзували росіян; ”Тепер же ... ми нехотя звикаємо до російської мови... й непомітно вживаємося в світ російського мистецтва і культури. Ми впливаємо на їхню ріку, ми пливемо в чужих берегах ... Юнак споглядає на мапу Росії і передчуває, як його земляків розкидають по неісходимих просторах..., кров нашу перепомпують у жили чужих людей”.

Звідси близьенько до політики, що її авторів так і не повелось оминати. Надаремне Віктор, відповідавши на запрошення приєднатися до організації, заявив, що політики цурається, що не має віри в свій обезголовлений народ, що бачить безнадійність дій ”всупереч намірам Німеччини і всупереч волі Росії”. Все таки виринає думка про дійсність підпільного світу, про ”лише назверх упокорену країну” та про партизанську війну. Ширилися ж у Полтаві фантастичні чутки про Винниченка, який очолив якийсь свій уряд, а на полтавських обрях марилися шоломи. Виявилось, що немає ні центру, ні ядра, ні чуйної периферії. Спочатку ще жевріла надія на глузд німців, підсилювана неминучістю ”національної смерти під Росією”; далі його ”герметизм”, вимушений і одночасно природний, ”уживався Вікторові трагедією, не так особистою, як національною”.

Віктор далекий від підпілля. Володіє німецькою мовою, працює в німецьких установах. Свої, можливо, судили б його як зрадника, а червоні, напевно, як воєнного злочинця. Засудили його і рецензенти ”Полтави”, не звернувши уваги хоч би на його розмову з обезнадієною. Вона переконає, що загибля її нації це справа вирішена, справа близького майбутнього: ”... єдиний вихід, природний, триматися Росії, зливатися з Росією... Скажи мені, по який бік барикад ти стоїш?! Не віддам же я тебе в руки чекістів”. — Мені нічого ставати, ніяк вибирати. Я по українському ... боці. По єдиному можливому й най-

природнішим чином!” Вона: “Воляча впертість українця! За триста років не вріс у російську державу! Не хоче жити, воліє мучитися.. Фантасмагорія!” Отож Віктор таки по одній стороні барикад, хоч боротьба його звернена найперше проти себе. Пояснюючи бездержавність власною неповноцінністю, він доходить до висновку, що “воювати нам треба з самими собою... Не випадково нас хвилями залишала, хвилями линула на сусідні береги наша аристократія... В час найновіший — інтелігенція. Навіть і міщанство сунуло в тому ж напрямку... Наша країна перетворилася в духовий вакуум”.

Війну з самим собою Віктор розпочав у літературній творчості, усвідомивши, що і тут “наша душа лежить... до фолкlorу, примітиву, до ярмаркового свистуна-баранця... Нас вабить не глибина або висота, а широта, просторінь, нанизування фактів по горизонталі. Та ще обов’язково мариться нам при тому популярність вислову й прикладний характер проповіді”.

Виходячи з таких засновків, Віктор вирішив, що патріотичні уболювання “нанизані на нитку пам’яті, буде відкладено на невизначений час, якщо не назавжди, буде прибрано з кону”. А втім пригадується давня, — бо змогла вона з’явитися у СРСР лише під час короткої відлиги, — оцінка фільму М. Хуцієва “Застава Ільча”. Віктор Некрасов високо оцінив цей новаторський фільм, вказавши як на один з осягів, що у фільмі не витягнуто за сиві вуса старого робітника (себто одного з обов’язкових позитивних героїв радянської літератури і мистецтва), який на все має готову, чітку і ясну відповідь. Якби такий позитивний герой з’явився, писав Некрасов, він занапастив би цей цікавий фільм.

Тому Полтава людей очеркнена не так, як бажали б ті, що вийшли з цього міста з незатиральними травмами. Полтава-місто, також своєрідно вкарбована на сторінках твору. Одначе читачі можуть, разом з автором, пройти крізь місто скрипковим ключем, побувати на Куракінській, обійти базар, виринути на Пушкінській біля березового гайка за зеленою огорожею, трішки зачепити Келінського проспекту й Кам’яною досягти до Садової. Можна пройти тимчасовим містком через Ворскло до стежки посеред ярмаркового вигону над річкою, до Різницької гори та повз Соняшний і Малопетровський парки вийти на Келінський проспект. Можна поглянути на Дубовий чуб на Інститутській горі та на поблизкій околиці, де роз’їжджена дорога над глиняним яром, паркани в трав’яних заростях і мотлох кооперативних будинків посеред розхристаних садіб і де фірочки до таємних хаток у садках. Не менш точно описано Кам’янець-Подільський, з його старовиною, річкою, людьми, театром, німецькими інституціями та газетою “Подоланин”. Принагідно порозкидано багато малюнків з Харкова та закріплено такі подробиці, як про родину в Києві, де наймала кімнату Олена Теліга.

У творі з кількох, а може й кільканадцятьох томів легко заблукати,

й у згадках про цей твір почулися скарги заблуканих. Здається, автор відчуває це та намагається допомогти їм повтореннями і повертанням до попередніх подій. Натомість автор може спокійнісінько не звертати уваги на інші закиди, а між ними й про його неполтавську мову. Читач пробачить йому цей недогляд, як пробачас Лесі Українці її неколодажненську мову. Натомість пуристи не доглянули призвичасня автора вживати "цілий" замість "увесь" (ціла осінь, ціле життя, цілий день) або поширювати закінчення місцевого відмінку осіб на всі, навіть безнаросткові іменники, (у збігові, у снігові). Не доглянено і його тенденції крайньо уточнювати час неважливих подій, що відбуваються "рівно о шостій", "точно о сьомій" і навіть "о сьомій годині тридцять хвилин вечора", як і його, дуже рідкісних, спотикань, коли почуття виблискує "наче вістря ножа", а Люба спалахнула "мов троянда".

І не доглянено "Полтаву", просвітлену кількома вічними темами, що роз'яснюють морок руїни і ведуть читача у світ юнацьких прямивань, приязні, любови, родини, творчости. А на обвинувачення у неповноті опису історичних обставин, автор міг би пригадати критикам Вольтерівське: "Той, хто відважується писати сучасну історію, має сподіватися нападів за все, що він висловив і за все, чого не висловив".

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

Із циклу «Варіяції на виспівані теми»

ПОЗАЯК

(СОЦРЕАЛІСТИЧНЕ НАСЛІДУВАННЯ ВЕРЛЕНА)

Позаяк вже сонце, позаяк весна вже
І перуни ходять в молодих громах,
Позаяк струмить озон і хміль наснажень,
Грає посполите рушення сурма, —

Геть оспалу лінь і випощену схиму,
Логіку залізну і чавунний глузд!
Геть пиху індічу і святенність стриму,
Гамлетизм рефлексій і драглі медуз!

Геть хандру гугняву і бадьор остеклий,
Диктатуру страху і страхи тривоги!
Дихати — так легко! Видно — так далеко!
День дзвенить, мов арфа. Хто ти — смертний? Бог?

Сей головокрут! Круте шаленство нервів!
Дикий вибрик серця і крові газард!
Оргія ества, де балем правлять первні,
Все в екстазі вибуху. Мить — космічний старт.

Мить прекрасна, ядерна. Встань, воскресни, Фавсте!
Мить високовольтна: спалах, струм, снага.
Хай вона святиться. Хай розбризне парості
І боує вічністю. Вічність — їй слуга.

Звідки він, цей безум? Цей телячий захват?
Але може можна й так? І — треба так?
Це — життя взахлин, життя на полап, запах.
Це — язичний одур, божевілля всмак.

Може, це тому, що Ти приснилась знову,
Як колись — хмеленно, явно — як давно.
І летять шкереберть світ і всі основи...
Може... Але може Ти і світ — одно?

Значить, це було вже? То з якої ж речі
Оглашений подив, невтоленний сміх?
Доля? Що за глупства, химородства жречі?
Доля?... Хай... Та її ми вибрали самі.

Доля — не прокляття і не милість Божа.
Доля — ми самі у високосний час.
І буває ж так: моя — на Тебе схожа,
Викапана Ти. В профіль, та й у фас.

Не казав: богиня. Не скажу: царівна.
Що словесна патока? Досить і того:
Ти горіла ясно, Ти світилась рівно,
Не чадів домашнім вогнищем вогонь

Шлях — крутий, грудастий, та не на Голгофу.
Скарги — жанр сопливих. Не люблю ридань.
Се — покута? Добре! Хрест? І слава Богу.
Я з своїх плечей на ваші не віддам.

Жити не для свята і помпез параду,
У мільйонних митях жити, як в одній.
Пити, як бальзам, терпку, первинну правду
І вrostати цупко в сухожилля днів.

Будні — високосні. Кожен день — Великдень
Все життя — кантата, все — органний Бах.
Хай хихоче скептик, скигнить заздрий злидень
Ім верховна музика сфер не по зубах.

Жити речевисто, первозданням проби,
Осяянням криці, вглибленої в гарт.
Жити часом трудно, але як же добре!
Жити — я скажу вам — достеменно варт.

Жити безоглядно. Хто де, що де скаже?
Жити у нестямі максим — і тоді...
Доля? Хай і доля. Та коли така вже...
Ти готова? Браво. Я також. Ходім.

Далі — разом, двоє. Навіть, як немає
Поруч ні душі. А як впаде один,
Ти не зупиняйся. Шлях кінця не має.
Доки ноги носять, Ти за двох іди.

Воскресіння Бояна

Я знаю, Бояне, вас. Мов у рентгені
Нещадної совісти бачу я вас:
Карбований профіль домашнього генія
І німбом державним освічений фас.
Щось є від Довженка, а щось — від Коротича.
З кастальських джерел, мов із кварти, п'єте.
Шевченка обравши собі за прародича,
Гексаметром міряєте пієтет.
Квартира літфондівська править Парнасом,
Дніпро під вікном Бористеном тече,
Іржуть в гаражі жигулясті Пегаси,
А Муза на кухні вам раки пече.
Домашні. Свої. Не з базару й не з "Корпусу".
Такі не рачкують, — вперед і вперед!
І ні на мікрон від державного компасу.
Достойно споживють їх Зевсів повпред.
А Зевс без амбіції і без апльомбу вам —
Сам! — олімпійські поради дає:
— Отсе б укрупнити. А те можна й тлом би.
Палітра ще є у вас? Пензлів стає?
Дерзайте ж! Ви можете. В вас же талант такий!
Аби тільки в ногу. Пильнуйте ходи.
А що там було — то... примари романтики.
"Калинова кров". Хто не був молодим?
Звологлі серця випікайте глаголами.
І радий Боян відчеканює: "Єсть!
Я мускул напружений, нерв твій оголений.
Служити Олімпу — незмірена честь".
І вже він не йде, а ступає. Вже пастирем
Заблуклих овець він скликає. І вже
На серці медалі гартованим панцирем
І клятва на вірність його береже.
І голос органно гуде небесами:
О Ліра! О Лада! Амури! Алюр!
Боян витворює осанни
На рівні Божих партитур.
А потім, як манна спаде реквізитом,
І вщухнуть слова, і пригаснуть серця,
Вночі до Бояна з несвітським візитом
Приходить Шевченко, воскреслий з мерця.
Приходить непрохано, владно, — не гостем,

1. Текст поезії "Воскресіння Бояна" дійшов з деякими прогалинами, що позначені тут крапками.

Не Перебендею, не Кобзарем.
Приходить суддею, приходить Апостолом
І пробі! — Бояна за барки бере.
— Ти що, недовірку, ти, покручив виплоде!
Медальної слави, як манни, забаг?
Небесного лакомства? панства великого?
Чи гострий язик тобі не по зубах?
[.] Ганьбо мого роду!
Пощо ти для втіхи вельможних горил
Орлині крила обтяв об колоду
І хрумаєш жвачку з порубаних крил?
На відстані серця від правди озонної
Так звурдити лжею калинову кров!
В криницю для спраглих сиропа дозовани
Вливаєш відром. Писарчук! Гранослов! —
Боян озирається загнано-злякано.
Під прихист молитви б, у святощі клять!
Та здублий язик йому терпне і клякне,
І в горлі слова застрягають, мов кляп.
[.]
Він пріє й потіє, він тужиться, він
Пручається і... прокидається. Спальнею
Снується ранкових переблисків мла.
Шевченко із усмішкою медальною
Он-о на стіні. То був сон, то мара!
Все — сон. А реальність — пожмакана постіль,
Свинцева оспалість півсонних повік.
Вмирай, лжепророче, облудо-апостоле! —
Хай спить, ніби муха в меду, чоловік.
Боян піднімається з попелу феніксом;
Даремно він мучився так і тремтів:
Є щит у онуків залізного Фелікса
І меч у Лаврентійових братів.
Не має Боян суперечности з дійсністю:
Допоки ще є в нас "Вітчизна" й "Дніпро"
І мужність римується з благонадійністю,
А скальпель вогненний — з чорнильним пером —
Не буде ніколи Парнас вам Голгофою, —
Даремно ви прієте і тремтите.
Відкрито і мужньо цілуйте пантофлю,
За вами на музу довічний патент.
До чорта усі пересуди й опінії! —
Твердий, як багнет, і стійкий, як стилет,
Затвердлий гудрон генеральної лінії.
Вперед же, Бояне! Бояне, вперед!

БАБИНЕ ЛІТО

Хуліо Кортáсар

Ніколи не з'ясується, який тут треба взяти підхід, чи оповідати це в першій особі, чи в другій, чи, може, вживати третьої множини, або вигадувати чимраз інші форми, з яких і так не буде ладу. От якби можна було сказати: я бачила, як сходить місяць, або: нам ние в глибині моїх очей, а передусім отак: ти блондинка були хмари, які все ще пролітають перед моїми твоїми його її нашими вашими їхніми очима. Чортівська справа.

А коли вже оповідати, то піти б на пиво по сусідству, і хай машинка далі стукає сама (бо я пишу на машинці), оце була б краса. І це не пуста фраза. Так, краса, бо в цьому випадку діра, до якої нав'язуємо, — теж машина (точніше, апарат-Контактс 1:1,2), і хто його зна, може, одна машина знає більше про іншу, ніж я, ти, вона (блондинка) і хмари. Та не зважаючи на те, що мені завжди везе, як дурневі в приказці, я знаю, що скоро тільки відійду, моя Ремінгтон закам'яніє на столі, подвійно нежива на вигляд, як усі

Хуліо Кортáсар народився 1914 року в родині французько-німецько-іспанського походження. Здобувши освіту в Буенос-Айресі, почав учителювати, а згодом був покликаний на посаду викладача в Мендоському університеті. 1946 року Кортáсар відмовився від цієї посади в знак протесту проти виборчої перемоги Перона. Від 1951 року живе в Парижі, де довгий час працював перекладачем Юнеско.

У ранніх творах Кортáсара схрещуються впливи філософсько-фантастичних оповідань Борхеса й французької сюрреалістичної прози. Хоч його оповідання на перший погляд вражають своєю тематичною різноманітністю, в усіх них Кортáсар показує, як через тріщину в гладкій поверхні буденного існування проривається таємниця людського буття. Оповідання "Бабине літо" репрезентує зрілого вже Кортáсара, того Кортáсара, що кілька років пізніше здобув собі світове визнання експериментальним романом "Кляси" (1963). Як у дитячій грі в "кляси", автор пропонує читачеві акробатично стрибати вперед і назад між розділами його трагічно-бурлесного твору. Це тільки один аспект тієї провокаційної техніки, якою він примушує читача стати соратником героя в його інтелектуальних і духовних шуканнях.

В оповіданні "Бабине літо" любителі кінематографічного мистецтва без великих труднощів впізнають джерело фільму Мікелянджельо Антоніоні — "Blow up" — В. Б.

рухомі речі, коли вони стоять без руху. Словом, доводиться писати. Хтось із нас мусить писати, коли це все має бути сказане. Хай це вже буду я, що вже неживий, менш заплутаний у справу, ніж інші; я, що бачу тільки хмари і можу думати й не відриватися, писати й не відриватися (ось пролітає інша з сірим краєм), згадувати й не відриватися, я, що мертвий (а проте живий, ми тут нікого не збираємось обманювати, прийде слухний час, і ви самі побачите, бо якось треба рушити з місця, і я почав з отієї точки, тобто з минулої, з вихідної, що, кінець-кінцем, є найкращою точкою, коли хочемо щось оповісти).

Але тут напрошується питання, чому, властиво, я маю це оповідати, та якби ми стали питатися, чому робимо все те, що робимо, якби ми отак запиталися, чому приймаємо запрошення на вечерю (ось пролітає голуб — а може й горобець), або чому, коли хтось оповів тобі цікаву історію, відразу щось починає лоскотити в животі і ти не маєш спокою, аж вступиш у сусіднє бюро і в свою чергу розповіси оту історію, і лиш тоді ти чуєш себе добре і можеш з задоволенням вертатися до роботи. Оскільки мені відомо, ніхто ще не знайшов пояснення на це, отож краще не церемонитись і взятися до розповіді, бо, кінець-кінцем, ніхто не соромиться того, що дихає чи взуває черевики; ми всі це робимо, і, коли трапляється щось незвичне, коли в черевiku знаходимо павука або віддих коле, як скалки скла, то ми мусимо розповісти, що діється, розповісти хлопцям в бюрі або лікареві. Ой, докторе, з кожним віддихом... Завжди оповідати, завжди присипляти цей дошкульний лоскіт у животі.

Коли ми вже взялись до діла, то зробім трохи порядку, спустимося сходами цього будинку аж до неділі, сьомого листопада, точно місяць тому. Сходиш п'ять поверхів і вступаєш у неділю з неймовірним сонцем як на паризький листопад, і страшенно кортить тобі піти поблукати, дивитися, робити знімки (бо ми були фотографи, я фотограф). Я знаю, що найтяжче буде знайти спосіб, як це оповісти, і я не боюся це повторити. Буде тяжко, бо ніхто не знає гаразд, хто це по суті оповідає, чи це я, чи те, що сталося, чи те, що пропливає перед очима (хмари і, часом, голуб), або чи я просто оповідаю свою власну, особисту правду, а тоді це правда тільки для мого живота, для цього бажання вибігти надвір і якось позбутися цього, що б воно не було.

Будемо оповідати без поспіху, воно вже якось з'ясується в міру того як писатиму. Коли мене заступлять, коли я вже не знатиму, що казати, коли скінчатися хмари і почнеться щось інше (бо неможливо, щоб усе зводилося до того, що перед очима невпинно пролітають хмари і, час від часу, голуб), коли якась частина цього всього... Сказавши "коли", що я маю додати, як маю правильно довести речення до кінця? Та коли я стану питатися, я

не встигну нічого розповісти; краще розповідати, і, може, в розповіді буде свого роду відповідь, бодай для котрогось із тих, що читатимуть.

Роберто Мішель, чілієць французького походження, перекладач і в вільний час фотограф-аматор, у неділю, сьомого листопада біжучого року (ось пропливають дві менші із срібними краями), вийшов з будинку число 11 на вулиці Месьє-ле-Пренс. Він уже третій тиждень працював над перекладом трактату про касаційні скарги та відводи професора Сантьягського університету Хосе Норберто Аенде. Рідко коли буває вітер у Парижі, тим паче такий вітрисько, як оцеї, що підіймав вир на розі вулиць і товк старі дерев'яні штори, за якими здивовані добродійки коментували на різні лади нестійкість погоди в оці останні роки. Але охляп на вітрі їздило сонце, прихильник котів, і тому ніщо не стояло на перешкоді піти собі на прогулянку над берегом Сени та зробити кілька знімків Консьєржері та Сент-Шапель. Була ледве десята, і я обрахував, що коло одинадцятої матиму найкраще, як на осінь, світло. Щоб згаяти зайвий час, я почулав на острів Сен-Люї, пустився набережною Ке д'Анжу, зупинився подивитись на отель де Льозен, продеклямував собі кілька уривків Аполлінера, що завжди напрошуються, коли проходжу біля того будинку (хоч справді повинен би згадувати іншого поета, але Мішель — упертюх), і коли раптом вітер ущух і сонце стало удвоє більше (маю на увазі тепліше, хоч справді це все одно), я сів на парапеті і відчув неказане щастя того недільного ранку.

Є різні способи поборювати небуття, та один з найкращих — це робити знімки, самодіяльність, якої треба б навчати дітей з наймолодшого віку, тому що вона вимагає дисципліни, почуття естетики, доброго ока і спокійної руки. Я не кажу підстерігати брехню, як перший-ліпший репортер, і ловити силуету сановника, що виходить з числа 10, Давнінг Стріт, проте, хто виходить з фотоапаратом, має ніби обов'язок бути насторожі, не прогавити того неповторного відблиску сонця на старому камені або бігу тієї дівчинки з розвіяними на вітрі косами, яка вертається з хлібиною чи з пляшкою молока. Мішель знав, що фотограф завжди ніби підмінює свій особистий спосіб бачення на інший, що його непомітно накидає апарат (ось пропливає велика хмара, майже чорна), але він тим не журиться, бо вистачало залишити вдома Контакт, щоб повернутися до звичної неувважності, до бачення без рамок візюру, до світла без діафрагми і без 1/250. У цю хвилину (що за вислів, "у цю хвилину", що за дурна брехня) я міг собі спокійно сидіти на бар'єрі над рікою і дивитися як пропливають чорно-червоні баржі. Мені навіть не спадало на думку оформлювати дійсність у кадри, я самопливом опускався в течію речей і

нерухомо линув з часом. І вже не дув вітер.

Потім я пішов набережною Ке де Бурбон, аж опинився на кінчику острова, там де мені страшенно припав до вподоби інтимний майданчик (інтимний тому, що малий, а не тому, що захищений, бо він на повні груди дихає рікою й небом). Була там тільки якась пара і, звісно, голуби; може ті самі, що якраз пролітають перед моїми очима. Одним стрибком я вмовстився на парапеті і дав себе окутати й сплутати сонцем, віддаючи йому обличчя, вуха й руки (я запхав рукавиці в кишеню). Я не мав охоти робити знімки і запалив цигарку, аби щось робити; маю враження, що в ту мить, коли я наближав сірника до цигарки, я вперше завважив хлопця.

Тих двоє, що я мав за пару, скидалися радше на сина з матір'ю, хоч рівночасно я здавав собі справу, що це не був хлопець із матір'ю, а таки пара в тому значенні, якого ми завжди надаємо цьому слову, коли двоє спираються на парапет або обіймаються на парковій лавці. Оскільки на мене не чекала ніяка робота, я мав часу вдосталь, щоб задуматись, чому хлопець такий нервовий, наче лоша чи заєць, чому всуває руки в кишені, а тоді витягає одну, а потім другу, пригладжує волосся пальцями, міняє позу, і, передусім, чому він такий сполоханий, бо в кожному його русі відчувався страх, гамований соромом, імпульс відсахнутися, неначе його тіло вагалось на грані втечі, ледь стримане останнім жалісним почуттям доброї пристойности.

Усе це було таке ясне на віддаль п'яти метрів — і ми були самі, опершись на парапет, на кінчику острова, — що перестрах хлопця не дозволив мені пригланутись до бльондинки. Тепер, у пам'яті, я її бачу набагато чіткіше в ту першу мить, коли я відчитав її обличчя (знанацька вона обернулася, мов флюгер, та її очі, я бачив тільки очі), коли я туманно зрозумів, що тут могло діятися з хлопцем, і подумав, що варто залишитись і подивитися (вітер уносив слова, заледве не шепіт). Коли я взагалі щонебудь умію, то вмію дивитись і тому знаю, що бачення завжди переходить в оману, бо воно найбільше віддаляє нас від нас самих без найменшої гарантії, тоді як нюх або (але Мішель залегко відбивається від теми, не можна дозволяти, щоб він деклямував за власним уподобанням)... У всякому разі, якщо прийняти заздалегідь імовірність фальшу, стає можливим дивитися; може вистачає уважно розрізнати те, на що дивишся, від того, що бачиш, оголювати речі від чужорідних нашарувань. І, звісно, це нелегка справа.

Хлопець лишився в моїй пам'яті більш як обличчя, аніж тіло (згодом ви зрозумієте чому), тоді як у випадку жінки, я переконаний, що пригадую набагато краще її тіло, ніж обличчя. Вона була тонка й струнка, два слова, що нездатні описати, якою вона була справді, і мала на собі хутро — майже чорне, майже довге,

майже гарне. Увесь вітер того ранку (тепер він ледве повівав, і не було холодно), провіяв її ясне волосся, що обрамлювало біле й похмуре обличчя — два непридатні прикметники — і створювало враження, що стоїш у страшенній самоті перед її чорними очима, її очима, що падали на все, як два орли, два стрибки в пустку, два вибухи зеленого багна. Я нічого не описую, а радше стараюся зрозуміти. І я сказав: два вибухи зеленого багна.

Будьмо справедливі, хлопець був досить добре одягнений і мав жовті рукавиці, що без найменшого сумніву належали старшому братові, студентові права або соціології; смішно було, як пальці рукавиць визирали з кишені жакета. Я довго не бачив його обличчя, лиш непоганий профіль — сполоханий птах, янгол Фра Філіппо, риж з молоком — і плечі підлітка, що хоче практикувати джіу-джітсу і кілька разів бився навкулачки за ідею чи за сестру. Йому було під чотирнадцять, а може й п'ятнадцять років, і можна було здогадуватися, що його харчують і одягають батьки, але що він не має щербатого гроша в кишені і мусить довго розважати з товаришами, перед тим як рішитися на каву, коньяк або пачку цигарок. Він, певне, ходив вулицями й думав про шкільних товаришок, про те, як гарно було б піти в кіно на найновіший фільм або закупити романів, чи краваток, чи пляшок лікеру і з зелено-білими етикетками. Вдома (а дім його мусів дихати солідністю, з обідом о дванадцятій і романтичними пейзажами на стінах, з темним передпокоем і підставкою для парасольок з червоного дерева при дверях) повільним дощем чергувалася пора вчитися, бути маминою надією, бути схожим на тата, написати листа до тітки в Авін'йоні. Тому перед ним розлягалися всі вулиці, вся широчінь ріки (хоч він і не мав гроша) і таємниче в п'ятнадцять років місто з написами на дверях, з бентежними котами, з тридцятифранковим мішечком смаженої картоплі, з порнографічним журналом, складеним учетверо, із самотністю, мов пусткою в кишенях, із щасливими зустрічами, з могутнім потягом до всіх незнаних речей, освітлених всеохопною любов'ю і внутрішньою нескутістю, подібною до вітру і до вулиць.

Це була біографія цього і будь-якого іншого хлопця, але через присутність бльондинки він набирив у моїх очах окремих, неповторних рис. (Мені надокучило повторюватись, але щойно знову пропливли дві довгі розсмикані хмари. Мені здається, що того ранку я ні разу не глянув на небо, бо тільки но я відчув, що діється між хлопцем і жінкою, я міг лише дивитись на них і чекати, дивитись і ...) Одне слово, хлопець був схвильований і нетрудно було здогадатися, що сталося кілька хвилин або найвище півгодини тому. Хлопець причвалав на кінчик острова, побачив жінку і замилувався нею. Жінка цього й чекала, бо на те була там, а може хлопець прийшов раніше, а вона його побачила з балкона

чи з машини і вийшла назустріч, нав'язуючи розмову під яким-небудь претекстом, переконана з самого початку, що він її злякається й захоче втекти і що, самозрозуміло, залишиться, понуро-зухвалій, вдаючи досвідченого шукача пригод. Решта була ясна, бож усе діялося на п'ятиметровій віддалі від мене, і будь-хто міг передбачити дальші етапи тієї гри, того смішного фехтування; найбільший чар був не в даному моменті, а в передбаченій розв'язці. Кінець-кінцем, хлопець під претекстом побачення або якогось іншого зобов'язання піде геть удавано невимушеною ходою, спотикаючись від збентеження, голий під іронічним поглядом, що проведе його до самого кінця. А може він залишиться, зачарований або просто неспроможний вхопити ініціативу, і жінка почне пестити його обличчя, куйовдити волосся, говорити до нього без голосу і раптом візьме його під руку й поведе з собою, хібащо він із ніяковістю, яка може почне забарвлюватися бажанням, ризиком пригоди, наважиться обняти її за стан і поцілувати. Все це могло статися, але ще не здійснилося, і Мішель сидів на парапеті та, грішним ділом, вичікував, машинально готуючи апарат, щоб зробити мальовничий знімок на кінчику острова з небуденною парою, що обмінюється словами і поглядами.

Дивно, що ця сцена (майже ніщо, просто неоднаково молода пара) випромінювала якесь передчуття тривоги. Я думав, що це мій власний домисел і що знімок, якщо я його зроблю, поставить усе на своє властиве дурне місце. Хотілося знати, що думав чоловік у сірому капелюсі, що сидів за кермом машини на набережній, яка веде до містка, і читав газету або дрімив. Я тількищо помітив його, бо людина в нерухомій машині майже зникає, губиться в тій нужденній клітці, позбавленій краси, якої їй надають рух і небезпека. А проте машина стояла там увесь час, творячи (або спотворюючи) частину острова. Машина: це так, як сказати ліхтар чи лавка. Натомість вітер і сонце, щораз нові для шкіри й для очей, а також хлопець і жінка, у неповторному зіставленні, міняли вигляд острова, показували його в іншому світлі. Врешті, могло бути й так, що чоловік з газетою теж спостерігав, що діється і так само, як я, відчував цю лукаву насолоду, що при-таманна сподіванню. Тепер жінка майже непомітно обернулася, так що хлопець опинився між нею і парапетом. Я бачив їх майже в профіль: він був вищий, але не набагато, а проте вона його перевищувала, здавалося, що нависала над ним (сміх ляснув перістим бичем), пригноблюючи його самою своєю присутністю, сміхом, рухом руки. Чому чекати довше? Діяфрагмою шістнадцять, рамкою, в яку не входить ота потворна чорна машина, а входить натомість це дерево, потрібне, щоб розбити надто сірий простір...

Я підніс апарат, вдаючи, що наставляю його на іншу сцену, яка

їх не охоплює, і став підстерігати, переконаний, що нарешті вловлю промовистий жест, вираз обличчя, що зраджує все, життя, що його ритмізує рух та що його вбиває застиглий образ, який розчленовує час, коли нам не вдається вхопити істотну частку миті. Не довелося довго чекати. Жінка здійснювала свій намір, ніжно обплутуючи хлопця, трохи-потрохи відбираючи йому останні рештки свободи, в розкішно-повільній тортурі. Я став уявляти ймовірні закінчення (ось випливає пухната хмарка, майже самотня на все небо), передбачав, як вона заведе його до себе (мабуть, на перший поверх, що потопає в подушках і котах), уявляв його збентеження і відчайдушне рішення приховати його та віддатись на її волю, вдаючи, що ніщо йому не нове. Заплющивши очі, тобто якщо я їх справді заплющив, я впорядкував сцену, насмішуваті поцілунки, жінку, що ніжно відштовхує руки, які намагаються оголити її, як у романах, на ліжку з фіялковою периною, а натомість змушує його, щоб дав себе роздягнути, дійсно мати й син в опалево-жовтому світлі, і все закінчиться, як завжди, може, а може все буде зовсім інакше, і втаємничення підлітка не вийде, не дадуть йому вийти за межі довгого прологу, де бентежні дотики, дражливі пестощі і гарячковість рук закінчаться хтозна-чим, нерозділеною, самотньою насолодою або вередливою відмовою, сполученою з умінням виснажити й розстроїти зранену невинність. Могло бути так, дуже легко могло бути так; ця жінка не шукала в хлопцеві кохання, хоч рівночасно хотіла оволодіти ним для якоїсь мети, що її годі було розгадати, хібащо вбачати в цьому жорстоку гру, пошуки бажання без вдоволення, спробу збудити себе для когось іншого, для когось, хто аж ніяк не міг бути цим хлопчиною.

Мішель грішить літературщиною, буде нереальні конструкції. Найбільше йому подобається уявляти винятки, небуденні постаті, потвори, що не конче викликають огиду. Але ця жінка збуджувала уяву і може подавала досить ключів, щоб розгадати правду. Поки вона ще не відійшла, я вирішив не губити ні однієї миті, бо, будши схильним до метикування, знав, що вона заповнить мою пам'ять на довгі дні. Отож я охопив візиром усе (з деревом, бар'єром, ранішнім сонцем) і зробив знімок. Саме на час, щоб зрозуміти, що вони обоє здали собі справу з того і тепер дивилися на мене, хлопець, заскочений і ніби допитливий, а вона роздратована, з рішучою ворожістю в тілі та в обличчі, що чули себе окраденими, ганебно полоненими в маленькому хемічному образку.

Я міг би оповісти це з усіма подробицями, але не варто. Жінка казала, що ніхто не має права робити знімка без дозволу, і вимагала, щоб я віддав їй фільм. Усе це гарним паризьким акцентом, сухим і ясним голосом, що з кожним реченням набирав

сильнішого кольору й тону. Мені, властиво, було байдуже віддати їй фільм чи ні, але ті, що мене знають, посвідчать, що в мене випрохаєш усе, але тільки по-доброму. В результаті я обмежився до висловлення думки, що фотографування не тільки не заборонене в публічних місцях, а навпаки, користується найбільшою підтримкою офіційних і приватних чинників. І в той час, як я говорив до неї, я з лукавою насолодою спостерігав, як хлопець відступав, лишався позаду — просто тим, що не рухався з місця — і враз (майже не вірилось) обернувся і кинувся в біг. Бідолаха думав, що йшов неквапною ходою, а справді втік і, минувши машину, зник, як нитка бабиного літа в ранковому вітрі.

Але бабине літо називають у нас також чортовою слинкою, і Мішель мусів вислухати низку ретельно дібраних прокльонів та почути, що він нахаба й ідіот, при чому він зумисно усміхався і відкидав заперечним рухом голови усю цю дешеву тираду. Коли це все почало надокучувати, я почув як тріснули двері машини. Стояв там чоловік у сірому і дивився на нас. Допіру тоді я зрозумів, що він теж грав якусь роль в цій комедії.

Він почав іти до нас, тримаючи в руці газету, яку нібито читав перед тим. Найчтіше за все я пригадую собі гримасу, що викривляла йому рот і вкривала лице зморшками. Риси переміщалися й міняли форму, бо рот його тремтів і гримаса пересувалася з одного кінця уст до другого, як щось живе, самостійне, незалежне від його волі. Все інше було нерухоме, як у пудрованого кльовна чи в людини без крові, з безбарвною, сухою шкірою, глибоко запалими очима і чорним зянням ніздрів, чорніших за брови, за волосся і за чорну краватку. Він ішов обережно, неначе брук ранив йому ноги; я помітив ляковані черевики з такою тонкою підошвою, що він мусів відчувати кожну нерівність бруківки. Я не знаю, чому я зсунувся з бар'єру, не знаю гаразд, чому вирішив не дати їм фотографію, чому відкинув цю вимогу, в якій відчував страх і боягузтво. Кльовн і жінка радилися мовчки; ми творили досконалий нестерпний трикутник, щось таке, що мусіло розлетітися з тріском. Я зареготав їм в обличчя і пішов собі трохи повільніше, мабуть, ніж хлопець. Минаючи перші будинки, біля залізного містка, я обернувся, щоб подивитися на них. Вони стояли нерухомі, але у чоловіка випала з руки газета; мені здавалося, що жінка, спиною до парапету, водила руками по камені в клясичному абсурдному жесті зацькованої людини, що шукає виходу.

Все інше сталося тут, майже в цю хвилину, в кімнаті на п'ятому поверсі. Минуло кілька днів, поки Мішель встиг виявити знімки попередньої неділі; Консьєржері і Сент-Шапель вийшли такі, як мали бути. Він відкрив два чи три забуті пробні знімки, невдало

спробу схопити kota, що дивовижним робом видряпався на дах вуличного пісуара, і також знімок бльондинки з підлітком. Негатив був такий вдалий, що він зробив побільшення; побільшення було таке вдале, що він зробив друге, набагато більше, майже як плякат. Не спало йому на думку (а тепер воно навертається й знов навертається), що тільки знімки Консьєржері були варті такого зусилля. З усієї серії його цікавила тільки фотографія з кінчика острова; він пришилив побільшення до стіни і в перший день довго вдивлявся в нього й напружував пам'ять у цьому меланхолійно-порівняльному зіставленні спогаду і втраченої дійсності; спогаду, закам'янілого, як на кожному знімку, де не бракувало нічого, передусім небуття, справжнього фіксативу сцени. Була жінка, був хлопець, застигле дерево над їхніми головами, небо, таке нерухоме, як камені парапету, хмари й камені, злиті в нерозривну цілість (ось пролітає ще одна з відточеними краями, стрімко, мов на чолі бурі). В перші два дні я був у згоді з тим, що зробив, від самого знімку до побільшення на стіні, і навіть не задумувався, чому раз-у-раз відриваюся від перекладу трактату Хосе Норберто Аенде, щоб віднайти обличчя жінки, темні плями на бар'єрі. Перша несподіванка була дурна: мені ніколи не доводилось замислитися над тим, що коли дивимосся прямо на знімок, наші очі точно відтворюють позицію і поле зору об'єктива; це самозрозумілі речі, і нікому не спадає на думку розмірковувати над ними. З мого стільця, з машинкою під носом, я дивився на фотографію, три метри переді мною, і лише тоді мені набігло на думку, що я перебуваю точно в прицільному пункті об'єктива. Це було дуже добре; без сумніву, це був найкращий спосіб оцінити знімок, хоч діагональна перспектива теж могла мати свої переваги і, може, навіть відкриття. І так шокілька хвилин, коли я не знаходив способу висловити доброю французькою мовою те, що Хосе Норберто Аенде висловлював так гарно по-іспанському, я зводив очі до фотографії, іноді мене притягала жінка, іноді хлопець, іноді брук, де сухий листок уклався так гарно, щоб збільшити ефект бічного відтинку. Тоді я трохи відпочивав від роботи і з насолодою занурювався в той ранок на фотографії, іронічно згадуючи озлоблене обличчя жінки, що вимагала від мене фільм, зворушливо-смішну втечу хлопця, вихід на сцену чоловіка з білим обличчям. Насправді я був задоволений з себе; моя роля не була надто блискуча, бо французи з природи бистрі на відповідь, тож мені було неясно, чому я волів піти геть без демонстративного ствердження своїх громадських прав, прерогатив і привілеїв. Але важливе, найважливіше було те, що я допоміг хлопцеві втратити завчасно (тобто, якщо мої здогади були правильні, а це не було достатньо доведене, хоч сама втеча ніби потверджувала їх). Втрутившись не в свої справи, я дав йому

нагоду видобути якусь користь із свого страху. Тепер він, мабуть, чує жаль, пониження, брак мужности, але це краще, ніж товариство жінки, що здатна дивитися так, як вона дивилась на нього на острові; Мішель буває іноді пуританином і вважає, що не слід розбещувати нікого силоміць. У суті справи той знімок був добрим учинком.

Але не це було причиною, чому я дивився на нього між одним і другим уступом моєї праці. У цю хвилину я не знаю, чому дивлюся на нього, чому пришпилив побільшення на стіну; може це завжди так, коли нам щось суджено, і може це передумова, щоб воно здійснилося. Мені здається, що ледь помітний трепет листя на дереві не затривожив мене, що я далі перекладав почате речення і довів його до кінця. Звички — мов великі гербарії, врешті, побільшення вісімдесят на шістдесят схоже на кіноекран, де на кінчику острова жінка розмовляє з хлопцем і над їхніми головами дерево тріпоче сухими листками.

Але руки — це вже було забагато. Я саме написав був: *Donc, la seconde clé réside dans la nature intrinsèque des difficultés que les sociétés* — коли побачив, що рука жінки починає закриватися, палець за пальцем. З мене не лишилося нічого, французьке речення, що зостанеться назавжди півзакінченим, машинка, що падає на підлогу, стілець, що скрипить і тремтить, імла. Хлопець схилив голову, як боксер, який уже не має сил і чекає на кінцевий удар; він підняв комір пальта і скидався ще більше на в'язня, на достеменну жертву, що сама приспішує катастрофу. Тепер жінка шепотіла йому на вухо, і рука відкрилася знову, щоб доторкнутися його щоки та пестити, пестити її повільним вогнем. Хопець був менш збентежений, ніж недовірливий, раз чи двічі він скося кинув оком через плече жінки, а вона говорила далі, пояснюючи щось таке, що змушувало його дивитися щоразу в тому напрямі, де — як Мішель дуже добре знав — стояла машина з чоловіком у сірому капелюсі, машина, що була старанно виключена з фотографії, але що відбивалася в очах хлопця і (як ще сумніватися?) в словах жінки, в руках жінки, у посередницькій присутності жінки. Коли я побачив, як підійшов чоловік, став збоку і з руками в кишенях дивився на них не то досадливим, не то вимогливим виразом господаря, що свисне собаці після пустощів на майдані, я зрозумів, якщо це можна назвати розумінням, що станеться, що мало статися, що мусіло статися в ту хвилину між тими людьми, там, де я з'явився й порушив порядок, невинно втрутившись у те, що не сталось, але тепер мало статися, мало здійснитися. І те, що я перед тим уявляв, було набагато менш страшне, ніж дійсність, ця жінка не була тут із своєї волі, вона не пестила, не пропонувала, не заохочувала для власної розваги, щоб повести з собою розкуйовдженого янгола і побавитися його страхом і хтивою красою.

Справжній господар чекав з пихатою усмішкою, певний свого діла; він не перший, що посилав жінку в авангард, щоб привела йому бранців, сплутаних квітами. Все інше було таке просте, машина, якийнебудь дім, напої, збудливі ілюстрації, запізнені сльози, пробудження в пеклі. І я не міг вдіяти нічого, цим разом я не міг вдіяти абсолютно нічого. Моєю силою була фотографія, оця, отут, де вони мстяться на мені, цинічно показуючи, що має статися. Знімок був зроблений, минув час; ми були так далеко одні від одних, розбещення напевно dokonane, сльози проліті, а решта — домисел і смуток. Перевернувся догори ногами порядок речей, вони були живі, рухалися, рішали і були рішучі, ішли назустріч майбутньому; а я лишився по цей бік, полонений в іншому часі, в кімнаті на п'ятому поверсі, у незнанні, хто ця жінка, цей чоловік і цей хлопчина, перетворений у сочку мого фотоапарату, у щось неживе, цілковито нездатне до дії. Вони безсоромно знущалися з мене тим, що робили рішення на глум моєму безсиллю, тим, що хлопець дивився знову на пудрованого кльовна, і я розумів, що він згодиться, що в пропозиції криються гроші або омана, що я не зможу крикнути йому, щоб він утік, або просто прокласти йому дорогу новим знімком, маленьким скромним посередництвом, що висадило б це риштовання з чортової слинки й парфуми. Все мало рішитися там, у ту хвилину; панувала якась безмежна тиша, що не мала нічого спільного з фізичною тишею. Оце "щось" напиналось, озброювалось. Мені здається, що я крикнув, що я дико крикнув і що в ту саму мить я здав собі справу, що починаю наближатися до них, на десять сантиметрів, на крок, на другий крок, дерево ритмічно обертало свої гілки на передньому пляні, пляма на бар'єрі виходила з рамок картини, обличчя жінки, обернене до мене в здивуванні, побільшувалося, тоді я трохи обернувся, хочу сказати, що апарат трохи обернувся і, не випускаючи з поля зору жінку, став наближатися до чоловіка, що дивився чорними дірами на місці очей, не то здивований, не то розлючений, він дивився на мене, ніби хотів простромити мене навиліт, і в ту хвилину я побачив поза фокусом щось, наче великого птаха, що одним помахом крил промайнув перед образом, і я сперся об стінку кімнати і був щасливий, бо хлопець щойно втік, я бачив, як він біжить, знову в фокусі, як утікає з розвіяним волоссям, як мало не злітає над островом, добігає до містка, вертається до міста. Удруге він висмикнувся з їхніх рук, удруге я допоміг йому втекти, повернутися до свого тимчасового раю. Задиханий, я став перед ними; не було потреби підходити ближче, гра була скінчена. З постаті жінки ледве було видно плече і трохи волосся, брутально обтятого рамкою образу; але напроти стояв чоловік з піввідкритим ротом, де тремтів чорний язик, і поволі підводив руки, наближаючи долоні до переднього

тяну, ще на мить у повному фокусі, аж чорна маса його тіла
ислонила острів, дерево, і я заплющив очі і не хотів більше
живитися і сховав обличчя в долоні та вибухнув плачем, як
станній ідіот.

Ось пропливає велика біла хмара, як у всі ці дні, як у весь цей
взмірнений час. Дальша розповідь усе та сама: хмара, дві хмари
до довгі години зовсім чистого неба, незайманий прямокутник,
вишпилений до стіни моєї кімнати. Ось що я побачив, коли
заплющив і протер собі очі: чисте небо, а потім хмару, що
принула з лівого боку, з повільною грацією пропливла картиною
зникла праворуч. Потім з'являється друга, а іноді на відміну все
ріє, обертається суцільним хмаровинням, враз починають
зіботіти краплини дощу, я довго дивлюсь, як падає дощ на
бразі, наче сльози навиворіт, і помалу картина прояснюється,
зже виходить сонце і знову припливають хмари, по дві, по три
і раз. І час від часу голуби та вряди-годи якийсь горобець.

Переклав з еспанської Вольфрам Бургардт

Проблеми аргентинської літератури

Ернесто Сабато

Ми досягли зрілості, а одна з рис зрілої нації — це вміти визнати свої запозичення без почуття прикраси або сорому. Я говорю про Ля-Плятську низовину, а не про Мехіко чи Перу, де могутня спадщина місцевих культур витворила зовсім іншу ситуацію. У нас, натомість, місто і культура виростили на порожньому місці, на пампі, якою кочували дикі, непіддатливі племена. Майже все прийшло до нас з Європи: від мови й релігії (двох надзвичайно могутніх культурних факторів) до крові, що тече в жилах більшості населення. Якби ми зважали на тих, що при кожній нагоді закидають нам "європеїзм", ми мусіли б писати мовою пампа про полювання на струсів. Все інше було б випадкове, космополітичне, антинаціональне. Кожному ясно, яка це нісенітниця. Наша культура походить від Європи, і ми цього не можемо уникнути. Врешті, чого тут уникати? Чим заступити цю

Ернесто Сабато народився 1911 року в провінції Буенос-Айрес у родині італійських іммігрантів. Скінчивши математичні й фізичні студії, став співробітником Ірени Жоліо-Кюрі, викладав в Массачусетському технологічному інституті, зайняв першу катедру атомної фізики в Ля-Плятському університеті. У тридцятих роках Сабато пристав до комуністичної партії, але скоро прийшов до висновку, що перетворившись на релігію, наука стає "зряддям механізованого знищення людини".

У висліді цієї внутрішньої кризи Сабато порвав з партією і з науковою діяльністю, щоб у дальшому віддатися літературі. Його перша повість "Тунель" (1948) на тему проблематичності людського спілкування отримала захоплену оцінку Альбера Камю. Його найбільший твір, "Про героїв і могили", — надзвичайно складний, багатопляновий роман макабричного драматизму й філософської глибини.

Як критик Сабато агресивний, полемічний і не раз суперечливий. Завжди чесний з собою, він зударяється як з правим літературним естаблішментом, так і з критикою марксистської лівиці.

Уривок із книжки "Письменник і його привиди", що ми тут друкуємо, в дечому звучатиме напрочуд знайомо українському читачеві і може дати привід до цікавих роздумів про шляхи розвитку молодих національних літератур. Може він також відповість задалегідь на питання, чому ми вирішили репрезентувати *аргентинську* прозу оповіданням, де герой — півфранцуз-півчлієць, а місце дії — Париж.

Примітки до тексту належать перекладачеві. — В. Б.

дорогоцінну спадщину? Якщо ми створимо щось оригінальне, то ми це створимо на основі цієї спадщини, або взагалі нічого не створимо. Не пригадую, хто це сказав Андре Жідові, що він нічого не читає, щоб не втратити оригінальності. Кому зроду дано висловлюватися по-новому, той не втратить цього хисту, читаючи книжки або смокчучи молоко інших культур, кому натомість цього зроду не дано, той також нічого не втратить, читаючи чужі книжки. Крім того, в нас ота відмінність, що ми живемо на молодому, буйному континенті, де все розвивається в іншому напрямі, хоч основний матеріал походить звідти. У ту мить, як еспанські конкістадори ступили на американський ґрунт, народилася нова культура і навіть нова еспанська мова. Могутні ріки нової землі, її височенні гори і розлогі пампи, її тубільні культури, її сонця і місяці, її краса і нелюдська жорстокість, її дощі і болота, що їх посіли ці мужи, зародили нову культуру. Що? Хочете абсолютної оригінальності? Такого не буває. Ні в мистецтві, ні в чому іншому. Усе будується на попередньому, у людських бо справах неможливо знайти чистоту. Грецькі боги також були гібридами і були "заражені" східними і єгипетськими релігіями. Так само Фолкнер походить від Джойса, Гакслі, Бальзака і Достоевського. У "Галасі й шаленстві" є сторінки, що скидаються на плягіят "Улісса". Є уривок "Млина на Флоссі", де жінка приміряє собі капелюх перед дзеркалом: це Пруст. Маю на увазі прустівський зародок. Все інше — розвиток. Геніальний, майже раковий розвиток, але кінець-кінцем таки розвиток. Те саме бачимо в "Бартелбі", де вже намічається Кафка. Не інакше у нас: Сармієнто¹ "заражений" Фенімором Купером, Шекспіром, Шатобріаном і Лямартіном; та, незважаючи на все, він спромігся засвоїти весь цей чужий матеріал, щоб дати нам великий американський твір. Сьогодні в нас модно говорити про Арльта:² увесь він зформувався під впливом Дюма, Сю, Горького, еспанського шахрайського роману, Достоевського, Поля де-Кока. А що вже казати про мову? Це могутня культурна спадщина, яку ми не тільки не можемо, але й не повинні заперечувати, тим більше, що вона, як кожний культурний спадок, збагачена талановитими спадкоємцями; без перебільшення можна сказати, що розвиток новітньої еспанської мови отримав найбільший поштовх у дев'ятнадцятому столітті від

1. Domingo Faustino Sarmiento (1811-1888), політичний письменник і державний муж. Його біографічна студія "Цивілізація і варварство; життя Хуана Фаундо Кірога" (1845) вважається сьогодні за вершинний твір еспаноамериканського романтизму.

2. Roberto Arlt (1900-1942), аргентинський журналіст і письменник, що в своїх соціально-критичних романах змалював глибоко песимістичну картину аргентинського суспільства.

творчості таких американських письменників як Сармієнто і Марті,³ тоді як Даріо⁴ став її бездискусійним володарем на початку двадцятого століття.

Тим, хто відкидає європейський елемент, слід нагадати, що жодна культура гібридна і що наївно уявляти собі щось платонічно американське. Хто уявляв собі, що зіткнення тих варварських племен, що ринули з лісів і боліт північносхідньої Європи, з витонченою римською культурою дасть нам готичний стиль? Щождо нашої Америки, то досить згадати афроамериканську музику. Негри, зіткнувшись з англосаксонською культурою, витворили найоригінальніший вид мистецтва Північної Америки і зробили плідний вклад у новітню музику. А проте це мистецтво зроджене з суміші африканського релігійного духу, лютеранських хоралів, рабського смутку, негритянських ритмів, ірландських і шотландських пісень. До речі, цей африканський вплив помітний на всьому континенті, бо вся наша народна музика, від півночі до далекого півдня, має негритянські складники. А в відповідь тим, які твердять, що наш континент не дав світові нічого оригінального, досить пригадати, що від початку цього століття всі популярні танці, що опанували світ, — американські: джаз у всіх його формах, афрокубінська музика, бразильські танці й аргентинське танго. Якщо пам'ятати, що популярні танці — первинний вираз культури та її життєвості, то не може бути сумніву про живучість Америки. Треба підкреслити, що й північноамериканський джаз, і аргентинське танго — важливі й глибоко оригінальні культурні вияви. Танго — це єдиний популярний танець, де танцюрист зосереджений на самому собі, а не на своїй парі, як у всіх інших популярних танцях. Танго сумне і драматичне і тому дуже добре виражає характеристичні риси аргентинця: його почуття невдачі, його носталгію і самозаглиблення, його незлагоду, почуття досади й невдоволення.

Росіяни в половині минулого століття мали дуже подібні проблеми з дуже подібних соціальних причин. Була в них, наприклад, проблема так званої "національної літератури" і боротьби між західниками і слов'янофілами. Оскільки Росія лежала на периферії Європи і її суспільство й ментальність мали

3. José Martí (1853-1895), кубінський національний поет, попередник "модернізму" (див. прим. 4). Загинув у національно-визвольній боротьбі проти Іспанії.

4. Rubén Darío (1867-1916), уродженець Нікарагуа, літературний вождь "модерністського" руху на переломі століть. Схрестивши принципи французького парнасізму з доктриною символізму, "модерністи" оновили іспанську поетичну мову і помітно поширили її метричні засоби.

февдальні риси, вона завжди являла певну схожість з Іспанією (країною, що теж не мала ренесансу в повно розвиненій формі). Це не проста випадковість, що найкращого "Дон-Кіхота" зфільмовано в Росії і що Сервантесів герой віддавна зустрічається з таким інтересом і глибоким розумінням в тій другій країні надмірності й безумства. Це споріднення відчувається ще гостріше в деяких іспанських колоніях, особливо в старій Аргентині великих рівнин. Аж до такої міри, що такий роман як "Анна Кареніна" з його поміщиками, що розводять племінних бугаїв, з його французькими гувернантками, з його маєтками й бюрократами, з його патріархальними панамі і з його генералами — без найменших труднощів доходив до нашого читача.

Чи ви читали "Обломов"? Отож, якби той добродій замість чаю смоктав мате, його можна б прийняти за певний тип аргентінця, що був досить поширений кількадесят років тому. Дезорганізація, докапіталістичне розуміння часу, надмірності, пампа і степ, патріархальне життя наших старих родин, європейська освіта на французький фасон, погорда і водночас гордість усім національним, схожість між слов'янофілами і поборниками іспанськості, схожість між нашими ліберальними докторами й російськими інтелектуалами, які також читали Консідерана й Фур'є, політичний і революційний рух серед студентів і робітників, анархізм і соціалізм і так далі, і так далі. Ось чому я міг відчуті "Нотатки з підземелля" куди краще, ніж той старенький французький професор Сорбонни, якого я слухав і для якого персонажі Достоєвського були нуворишами свідомості, мало не божевільцями, варварами, нездатними цінувати ясності й чіткі ідеї, достатньо безрозсудними й безвідповідальними, щоб твердити, що два плюс два дорівнює п'яти, усупереч усім традиціям картезіанців і французьких ощадників. І як оті московські варвари могли не захоплюватися витонченою культурою Заходу, шотландськими бугаями, французьким романом, німецькою філософією, баден-баденськими оздоровницями, європейськими пляжами і казино? І так, з тих самих мотивів, як і ми, вони ставали європейцями, — риса настільки типово слов'янська або ля-плятська, як водка або мате; характеристична наша риса. Європейці не бувають *європейцями*: вони просто *європейці*.

Хорхе Абельярдо Рамос⁵ закидає найкращим аргентинським письменникам, що вони перебувають під впливом європейців і дивляться на нашу Америку через призму літературної культури

5. Jorge Abelardo Ramos, аргентинський марксистський історик і літературний критик.

євреїв, як Кафка, французів, як Сартр, німців, як Ніцше чи Гельдерлін. Чи він у своєму обвинуваченні вживає філософського інструментарію керанді⁶ або принаймні ацтеків? Де там: вживає він теорії, опрацьованої євреєм Марксом, французом Сен-Сімоном і німцем Гегелем. І він списує це все освяченою віками еспанською мовою, а не мовою чарруа⁷ чи пампа.

Чи не пора, щоб ми на ясний розум, без почуття меншевартости, без демагогії чи образ, почали серйозну дискусію про характер аргентинської літератури і про європейську спадщину, з якої вона народилася й розвивалася?

Та частина критики, яку можна б назвати критикою "національної лівиці", раз-у-раз твердить, що ми не маємо власної літератури.

Час від часу в нашій країні витягають це твердження з архіву, почасти через суто національний нахил заперечувати всі наші цінності, через оту чимраз прикрішу схильність качатися в власному гною.

Існує поважна національна література принаймні від Сармієнто і Ернандеса,⁸ і не один з її творців від тих часів до сьогодні може з честю фігурувати поруч великих європейських чи північноамериканських письменників. А поза тим я вірю в національну літературу, тому що поділяю загальне незадоволення нашою дійсністю. Видатна література — це щось таке як зворотний бік щоденної дійсности, бо творчість — це в багатьох розуміннях антагоністичний акт, подібний на сновидіння, спроба створити *іншу дійсність* саме тому, що ми незадоволені тією дійсністю, що нас оточує. Якщо це так, то ми в Аргентині вже не маємо ніякого виправдання не мати великих письменників.

Та сама критика настійно твердить, що наші романи не такі репрезентативні, як, скажімо, книжка типу "Васіпунго".⁹

Європейці часто наївно вимагають від нас місцевого кольориту й вважають, що наше малярство чи наша література не мають

6. Керанді, винищене індіянське плем'я, що жило на території сьогоdnішнього Буенос-Айресу.

7. Чарруа, збірна назва індіянських племен, що живуть на північному березі Ля-Пляти.

8. José Hernández (1834-1886), поет-романтик, автор аргентинського національного епосу "Мартін Фієрро". Ідеологічний противник Сармієнто і його європейського культуртрегерства.

9. "Huasiungo" (1934), роман еквадорського письменника Хорхе Ікаса (Jorge Icaza, 1906-), що з натуралістичною силою описує економічний визиск і ґеноцид еквадорських індіян.

"характеру"; того характеру, що вони знаходять натомість у мекіканському малярстві чи в романі про еквадорських індіан. У ставленні до нас вони — як ті похапливі люди, що відкидають певного роду музику, тому що не можуть насвистувати її, бо не знаходять чіткою, простої мелодії.

Легко підхопити типові риси Еквадору, але надзвичайно тяжко помітити їх в Аргентині. Обрис нашої людини нечіткий, складний, мінливий, хаотичний. Наша країна — мов кочовий табір серед світового катаклізму. Треба б багато романів і багато письменників, щоб дати повний і глибокий образ цієї заплутаної й суперечливої дійсності: олігархія в занепаді, гавчо, що відійшов у минуле, грінго, що набирає впливу, невдачний або вбогий імігрант, син і внук того імігранта, космополітичний мешканець Буенос-Айресу (байдужий і безкорінний, людина що живе тут, як у готелі). І всі схрещені почуття і вся взаємна злоба.

З психологічного і метафізичного погляду найскладнішу проблему, мабуть, являє собою нащадок чужинців, своєрідний тип, що кров'ю походить з Генуї або з Толедо, а життям пов'язаний з аргентінськими пампами або з вулицями цієї вавилонської столиці.¹⁰ Де батьківщина цієї людини? Де моя батьківщина? Виростаючи, ми всмокували європейську носталгію наших батьків, чули про той далекий край, слухали його міти й казки, майже бачили його гори й моря. Ми ронили слюзи зворушення, коли вперше побачили камені Фльоренції і блакить Середземного моря, відчувши раптом, що сотки літ і невідомих предків пульсують таємничо в глибині наших душ. Але, з другого боку, в хвилини самотності в тих містах ми відчували, що наша батьківщина тут, де пампа і розлога ріка; бо батьківщина — ніщо інше, як дитинство, кілька облич, кілька спогадів з юних літ, якесь дерево чи міський квартал, якась сіра вулиця чи старе танго катеринника, паровий свисток візка з горішками в зимове підвечір'я, запах (спогад запаху) нашого старого мотора в млині, (дитяча) гра у "вікуп". І як цей роман може бути простий, чіткий чи кольоритний?

Надто часто забувається, що є лише одна справжня дилема: глибока література чи література поверхова. Надто часто ставлять перед нами фальшиві дилеми, передусім у цю добу соціальних пристрастей, і так, як "психологічній" прозі протиставлять (ніби більш виправдану, ніби здоровішу) "соціальну" прозу, літературі, що обходиться без аргентінських строїв чи масок протиставлять літературу "націоналістичну".

10. Майже третина населення Аргентини живе в Буенос-Айресі.

Щоразу, як якийсь фільм відтворює життя ґавчо в минулому столітті або проблеми індіан в якомусь селі північного заходу, численні критики та інституції заявляють з великим задоволенням, що наше мистецтво вертається до своїх здорових і вічних джерел. І щоразу, як режисер відтворює драму якогось міського студента, чи контрабандиста, чи пияка, знову підносять голос ті, що закидають нашим творцям космополітизм.

Фолкльор має свої власні вартості, але не можна приймати його за необхідну основу національного мистецтва. Ні Бах, ні Кафка не мають фолкльорного коріння. І навпаки, безліч продуктів, що походять від фолкльору, наявно показують, що цього не досить для створення великого мистецтва.

Базується воно на фолкльорі чи ні, кожне велике мистецтво переростає свої межі в глибшу, універсальну сферу. Якщо "Мартін Фієрро" визначний твір, то не тому, що в ньому мова про ґавчо, бо й твори Гутієрреса¹¹ мають ту саму тему, а проте не виходять поза межі кольоритного роману для газетного "підвалу"; "Мартін Фієрро" визначний тому, що Ернандес не замкнувся в вузьких межах ґавчизму, а втіпив у страждання й суперечності свого героя, в його щедроти й скупощі, в його самотність і в його надії, в його почування в обличчі біди та смерті — універсальні атрибути людини.

Ключ не слід шукати ні в фолкльорі, ні в "націоналізмі" тем і костюмів: треба шукати його в глибині. Якщо якась драма глибока, то вона тим самим національна, бо сновидіння, з яких виткані літературні персонажі, випливають з тієї непроглядної сфери, що має за підвалини дитинство й рідний край. Навіть, коли він не має такого наміру, а іноді саме тому, автор таким чи іншим способом висловлює почуття й тривоги, расові проблеми, психологічні конфлікти, з яких складається підґрунтя нації у даний момент її історії. Таким чином Шекспір був найбільшим національним письменником Англії, писавши трагедії, що часто-густо навіть не відбуваються на його батьківщині. І навпаки, якщо твір поверховий, то його не врятує ніякий "націоналізм", що в такому разі сходиться на чисту бутафорію, як це видно в багатьох наших романах про апокрифічних ґавчо або кольоритних лиходіїв.

З еспанської переклав В. Бургардт

11. Eduardo Gutierrez (1853-1890), журналіст і автор мелодраматичних романів (типу пізніших "вестерн") про життя ґавчо.

ПРАВО ЧИТАТИ

Ігор Померанцев

Гаряче влітку в Києві. Я відкладав відпустку на кінець серпня. Чим довше чекаєш зустрічі з морем, тим вдячніше воно тебе зустрічає. Крім того, треба було вичекати, поки моя двоюрідна сестра вибереться з своєї одеської на курячих ніжках дачі й повернеться разом з родиною до себе в Москву, залишивши ключ нашим спільним знайомим в Одесі. Я приїхав на узбережжя якраз на передодні оксамитового сезону. Не хотілося втратити ані хвилини: просто з вокзалу подався за ключами, потім до сестриної дачі. Валізи не розпаковував. Швидко знайшов плавки, рушник і побіг на пляж. Плавав довго: брасом, кролем, на спині. Трохи постояв на хвильорізі. Потім доплив до буйка. Притиснувшись щокою до ржавого мокрого буйка, намацавши ногою під водою кручену металеву лінву, відпочив хвилин з п'ять і знову запрацював руками, ногами, всім тілом. У пісок пляжу я не те, що впав, — просто звалився від насолоди й втоми. І от саме тоді мене й заарештували.

Ми їхали в особовому авті від одинадцятої станції до центру. Праворуч і ліворуч від мене сиділи два кремезні молоді кагебісти, спереду — їх колеґа, років під п'ятдесят. Вологі плавки різали тіло, штани ззаду і спереду набрякли вологою, почорніли. За метр від мене здригався держак перелучання швидкостей. Я думав: аби лише не дрижати, як цей держак... А узбіччям шосе ішли люди. Дехто з них, не помічаючи, що машина напхана докраю, намагався помахом руки зупинити нас, досісти. О, з яким захопленням я помінявся б з кожним із них, з яким захопленням я крокував би розпеченим асфальтом під гарячим чорноморським сонцем замість того, щоб мчати в комфортабельній "Волзі" назустріч такій тривожній, такій похмурій невідомості.

Читачу, пробач мені такий жвавий, гостросюжетний початок. Хоч і як я люблю Яна Флемінґа, а все ж волю Марселя Пруста. Але що робити шанувальникові Пруста, якщо й справді в останній день серпня 1976 року три костоломи потягли його, не звертаючи ніякої уваги на допитливі погляди пляжників, з золотого причорноморського піску, запхнули в автомобіль і з швидкістю 100 кілометрів на годину помчали на вулицю Карла Лібкнехта, до Комітету державної безпеки в місті Одесі й області при Раді Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки?

Є така 62 стаття Карного кодексу УРСР. Серед інших злочинів, перелічених у цій статті, значиться "збереження і розповсюдження антирадянської літератури". Мені чомусь здається, що більшість людей, які живуть на Заході, витлумачили б це "збереження і розповсюдження" по-своєму: уявили б собі якихось підпільників, замашених друкарською фарбою, які в поті чола друкують летючки з закликком: "Геть Радянську владу!", або принаймні таємничого невідомого, що стоїть при ротاپринті чи гектографі, або, нарешті, фотопобільшувача і розмножувача в сотнях примірників брошури усе з тим самим динамічним змістом. Я хочу пояснити: під "збереженням" мають на увазі в тебе вдома, на нічному столику чи на полиці, книжки або журнали, які не були видані офіційними видавництвами в СРСР і які слідчі органи на своє бажання можуть розглядати як антирадянські. Але, припустімо, всіма правдами і неправдами, якимось чудом тобі пощастило дістати вже читаного і перечитаного всім світом "Доктора Живаго", написаного твоїм співвітчизником Пастернаком. І, припустімо, ти встиг прочитати його не за дві застережені власником роману доби, а за одну добу, і тебе захопили, та ні, просто таки зачарували — не сюжет і не школярські спроби творити образи, характери "Доктора Живаго", а наївна віра автора в могутність сюжету й обов'язковість образів, безконечні відступи — ліричні, релігійно-філософічні, історичні — від сюжету, ці припливи свободи й захоплення, ці горлові речитативи з захлинаннями, від яких тобі каламутяться в голові. І, схопивши під пахву ваговитий невагомий том, ти, припустімо, біжиш до свого найліпшого друга чи до своєї коханої, щоб поділитися з ними за цю заощаджену добу своїм захопленням, своїм щастям. Оце твоє завзяття, цю твою некорисливість (хоч є ж усе таки якась дуже хороша прихована користь у наділюванні таким читацьким щастям) уже без усяких застережень кваліфікує 62 стаття як "розповсюдження антирадянської літератури". Друкарською фарбою тут і не тхне. Коли ж у тебе, крий Боже, двоє товаришів й обидва вони на допиті в КГБ зізнають, що ти давав їм почитати злощасного "Доктора Живаго", то перший-ліпший прокурор має право підписати ордер на твій арешт. Ну, а як ти не знав, що не виданий в СРСР роман Пастернака — антирадянська література? Питання це не зайве. Дійсно, немає такого публічного друкованого органу в Радянському Союзі, який друкує списки антирадянських книжок. Свого часу вірші одного з клясиків російської радянської поезії Сергія Єсеніна були під забороною. Свого часу визнаного нині і виданого багатотомовою збіркою творів Нобелівського лавреата Івана Буніна намагалися викреслити з літератури, а книжки його вважали за кримінал.

Я пам'ятаю. як одного разу мій батько, партійний журналіст,

на початку п'ятдесятих приніс до хати томик сатирика Михайла Зоценка, якого вишпетив сталінський культуртреґер Жданов (і по цей день є місто і навіть університет, названі його ім'ям). Зоценка тоді вважали страшним криміналом. Пізно ввечорі батько, поклавши нас з братом спати, уголос читав матері оповідання перевиданого лише після ХХ з'їзду сатирика, і вони обоє страшенно сміялися, а я, прикинувшись, ніби сплю, ніяк не міг збагнути, з чого вони так регочуть. Тепер мені здається, що їм подобалася не тільки сама проза, але й те, що вони насолоджуються чимось забороненим, таким, до чого більшість їх співвітчизників не тільки не можуть діткнутися, але й не насміляться діткнутися.

Тепер разом з замученими, замордованими по тюрмах і таборах літераторами реабілітували й їх книжки. Звичайно, не всі вбиті реабілітовані. До того ж реабілітовані якось сором'язливо. Так само сором'язливо, з купюрами, скороченнями, маленькими накладками видані й їхні книжки. Протягом десятиліть російський читач чекав на видання віршів, прози й есеїстики геніального Осипа Мандельштама. По крихті збирав читач, ризикуючи зазнати обвинувачення у тому ж таки "збереженні й поширенні", мандельштамівську спадщину. Лірику Мандельштама вперше я не прочитав, а почув з голосу. Її передавали один одному як пароль. Вона була знаком, прикметою духового опору. Мені здається, що якби режим перетворив на попіл російську поезію, то й тоді знайшлося б кілька сот людей, які зуміли б відновити її з пам'яті. Мені здається, ніде стільки, як у Росії, не запам'ятовують віршів напам'ять.

Книжки були й лишилися для мене не розповідями про життя, а способом інтенсивно, повнокровно проживати життя. Навіть те, що пов'язане не зі змістом книжок, а з книжкою як матеріяльним предметом у формі квадрата чи чотирикутника, хвилює мене. Від самих обкладинок старих, пропахлих пилом і вогкістю книжок, знайдених у батьківській шафі, захоплювало мені подих і обмирало серце. У дитячій бібліотеці я перебував поспіль цілі години, навіть не читаючи, а просто перебираючи книжки, доторкаючися до священних палітурок. Вибравши дві — більше не належало — книжки, одну художню, а другу — так теж належало — науково-популярну, я біг додому, ніби одержимий якоюсь фізіологічною потребою. Часом мати просто силоміць виривала в мене черговий том Дюма, чи Жюль Верна, чи Майн-Ріда і виштовхувала на вулицю, аби її дитя подихало свіжим повітрям. Але я й тут хитрував: устигав приховати за пазуху своє паперовз щастя. Дивне, але мій батько, скільки я його пам'ятаю, читав ті самі книжки, що й я. Років під сорок п'ять він разом зі мною

перечитав усю пригодницьку літературу; мабуть, читаючи її, він відпочивав від незугарних, мертвонароджених офіціозних статей, які йому доводилося або редагувати, або самому писати. Потім разом зі мною він заходився коло Гемінгвея, Селінджера, Фолкнера. Уже в кінці шістдесятих років, хапаючися за своє пошматоване кількома інфарктами серце, він жадібно шеп'єстів машинописними сторінками, які я приносив, сахаровського трактата про інтелектуальну свободу. Тату, тату, чому ж ти сам, прикутий, як галерник, до редакційного столу, ніколи навіть не пробував написати бодай кілька слів правди, бож ти так любив і Толстого, і Фолкнера за їх талант говорити правду?!

Можливо, це жорстоко, але я не можу дібрати іншого слова, крім "зрада", коли думаю про тих, хто був дорослим за мого дитинства й юности. Я почуваю себе зрадженим своїми батьками, незалежно від того, як я їх люблю. Хоча б заради своїх синів вони могли іноді, хай тільки дома, набирати людської і громадянської гідності: про матиного батька, замордованого в сталінських таборах під Рибінськом, я дізнався вже в юності, про арешт мого дядька, рідного брата батькового, мені теж сказали, коли я вже закінчив школу. Я пам'ятаю лише одну несміливу батькову спробу бодай трохи випростати спину. У п'ятдесятих йому дали сувору партійну догану за те, що він у передовій "свідомо не викрив реакційности тітовського режиму" в Югославії. І от після того, як партзбори газети одноголосно проголосували за догану, мій батько, порушив Статут, написав до газети "Правда" листа, в якому намагався виправдати свою "ліберальну" передову. Ніхто йому, звичайно, з тієї "Правди" не відповів...

Я почуваю себе зрадженим своїми вчителями. За десять років, перебутих у школі, я жадного разу не чув ні від одного вчителя слова правди про найголовніше — про трагедію моєї Батьківщини. Вони, педагоги, виховуючи своїх учнів виключно на прикладах мужности й відваги легендарних героїв Великої Вітчизняної війни, як останні боягузи, потакували своїм власним тиранам і навчали цього жалюгідного ремесла нас, дітей, маленьких конформістів.

Я відчуваю, наче б зрадив сам себе. Пощо вірив на слово вчителям і газетам? Пощо здобув у школі славу найкращого політінформатора? Пощо аж під двадцять дев'ять років, так довго, так боляче йшов до відкритого виступу на оборону своїх співвітчизників, запроторених за саму здібність мислити і висловлювати свої думки вголос, за дріт, за ґрати, за високі мури психлікарень?

І лише книжки, тільки книжки не зрадили мене.

Мову мистецтва можна перекласти мовою соціології, філософії релігії, психоаналізи, етики. Але я думаю, що мистецтву

притаманний чуттєвий первень. Хоч і яка була б розумна людина, вона починається з зору, слуху, дотику, нюху. У 1976 році, з понаддесятилітнім запізненням, радянські глядачі побачили антифашистський фільм Бертолюччі "Конформіст". У країні, де конформізм — норма існування, слово це мало хто знав. На одній з афіш у центрі Києва на кіноплякаті було написано: "Консорміст". Якби мене запитали, про що цей фільм, я, не вагаючися, відповів би: про липке, тривожне, смертельно небезпечне повітря передвоєнного Парижу. Я сприймав цей фільм, уже знаючи, що за мною й моїми друзями стежать кагебістські шпигуни, що мій телефон і мою кімнату прослухують, що кагебісти настирливо поширюють чутки про мій арешт, який станеться невдовзі, що десь в іншому місті моя мати боїться за свого сина, знімаючи телефонне слухальце, коли зачує густі міжміські сигнали, і не може погамувати дрожу, відкриваючи листи. Особливо страшно було мені ввечері повертатися до себе додому. Я йшов безлюдною лункою вулицею, піднявши ковнір плаща. Коли повз мене пропливало якенебудь особове авто, я думав тільки про одне: аби лише не зупинилося, аби лише не заскреготали гальма. Шелест зотлілого листя проймав мене холодом, хоч я вдавав, що мене морозить холодний жовтневий вітер. У браму я входив, зібравши всю свою волю. Часом на брамі перегорали лямпочки, і тоді я довго стояв перед чорною роззявленою дірою головного входу, не важаючися ступити перший крок. Звідки Бертолюччі дізнався про мене і про мою київську осінь 1977 року?

Але до чого тут кіно? Я ж про книжки, так, про книжки, що не зрадили мене за років зради. Я про вас, вірші Пастернака. У поезії для мене завжди було головне сама поезія. І все ж, як добре, що Пастернак не тільки писав геніальні вірші, але й так гідно й чесно, так мужньо жив за найстрашніших десятиліть Росії, коли, здавалося, лишалося лише два шляхи: або в жертви, або в кати та їх крикливі чи мовчазні підручні.

Я про тебе, прозо Дж. Селінджера, про твого героя Сімура Гласса, який навчав мене духовости, чуттєвости, тонкості. Це разом з Сімуром Глассом я вчився на японських гайку мистецтва добирати єдині слова, мистецтва мовчати, мистецтва жити.

Я про вас, книжки Гайнріха Белля. Я розумію, що романи "Більярд о пів на десяту" й "Очима кльовна" не просто талановиті книжки, але ще й майстерно написані. І все ж я віддаю перевагу ранішій прозі Белля: "І не сказав жадного слова" і "Хліб ранніх літ". Можливо, мені ближче повітря цих двох останніх книжок. Можливо, в неприкаяних, самотніх, молодих, напівголодних, погано вдягнених героях Белля, які багато думають, жадібно відчують, блукають по таких осиротілих, як вони самі,

обшарпаних повоєнних містах Німеччини, чимось подібних худорбою й незугарністю на важко перехворілого, який щойно вийшов з лікарні, — я впізнавав моїх старших братів духових, а можливо, й себе самого. Тепер мені здається, що ці Беллеві герої жили на вітрі, десь на околиці міста, під бетонними мостами, сірі, брудні стіни яких лушилися від плям смердючої вогкості, яка ніколи не висихає. Я не можу забути ідіота з "І не сказав жадного слова", нездібного членоподільно говорити, який, проте, все щось мимрить, булькоче, жебонить. Тільки тепер я можу зізнатися собі, чому цей ідіот хвилював і турбував мене: своїм невмінням висловити себе він скидався на мене! От на кого я був схожий, а не на тих напівголодних, але вродливих юнаків, яким довелося передчасно змужнити...

Про геніального фолкнерівського ідіота Бенджі я дізнався багато пізніше: "Галас і шал", написаний Вільямом Фолкнером у кінці двадцятих років, російською мовою видали десь у 1973 чи 1974 році. Десь по бібліотеках ще припадають пилом фоліанти сталінсько-ждановської доби, в яких "Галас і шал" заплямовані як свідчення маразму і виродження буржуазної модерністичної літератури. Скільки ж чудових книжок, скільки чудових фільмів, що вплинули на формування смаків і поглядів цілих поколінь на Заході, не дозволили прочитати, не показали ні моїм батькам, ні моему старшому братові, ні мені самому. Було щось аморальне в тому, що наші літературні критики і кінознавці роками писали в журнальних статтях, у книжках, у своїх кандидатських і докторських дисертаціях про Кафку, Музіля, Д. Г. Ловренса, Наталі Саррот, Борхеса, Беккета, Йонеско, Бунюеля, Алена Рене, Бергмана, Фелліні, П. Брука, книжки і фільми яких майже всім радянським людям були фізично неприступні. Було щось садистичне в тому, що нам кинули лише два ранні фільми Фелліні — "Дорогу" і "Ночі Кабірії", чи в тому, що величезній Росії, яка хронічно терпить від духового голоду, у середині шістдесятих викинули, нарешті, тисяч з десять томиків Кафки з "Процесом" і десятком оповідань. І знову ж так само, десять років пізніше, лише в сімдесят четвертому, тим самим десятитисячним накладом видали книжкою на двісті з чимось сторінок замордованого в сталінських таборах Осипа Мандельштама. Цю книжку вбитого поета я зміг купити, лише опинившись на Заході. Я не можу без сорому думати про те, що американці видали три грубі томи Мандельштама. Це я винен, моя провина, що на моїй батьківщині бивають поетів.

Так сталося, що майже всі головні хвилини мого життя, які вимагали від мене не тільки замислення чи самоаналізи, але й без-

посередніх учинків, були пов'язані з книжками.

Ставши першоклясником, нарешті здобувши всі права, уже на другий день навчання, я прийшов записатися з двома однокласниками до міської дитячої бібліотеки. Звичайно ж, нам запропонували виповнити анкети-картки. На щастя, я вмів писати і, вимазавшись від голови до п'ят чорнилом, пропотівши годину, я подав наші картки бібліотекарці. Як і в усіх інших радянських анкетах — тоді я, природно, над цим не замислювався — у бібліотечній картці серед інших питань, на які належало відповісти, було питання про національність. Про те, що кожна людина має свою національність, я тоді не знав, не зважаючи на те, що на подвір'ї разом з іншими дітьми грався в "німців і наших". А от мої однокласники, на відміну від мене, що вже вмів писати, чомусь знали про це. Коли я дійшов до графи "національність" у своїй картці, вони чомусь посерйознішали, обмінялися поглядами, а потім прожебоніли один по одному: пиши єврей. Не довго думаючи, я й у своїй картці записав — єврей. Бібліотекарка довго оглядала мене, а потім обережно сказала: "Слухай, Ігорчику, ти, мабуть, росіянин. У тебе і прізвище російське, і зовнішність російська..." Я спробував знайти підтримку в очах моїх друзів, але вони чомусь дивилися вбік, просто таки уникали мого погляду, робили вигляд, що нічого не бачать і не чують. Я почервонів з розпачу, я відчував, що в цій розмові є щось стидке, хоч мені й не зрозуміле, і я бачив, що мої однокласники почувають себе погано, що вони ось-ось заплачуть, і тоді я відповів бібліотекарці: ні, я — єврей, як вони євреї, то й я єврей...

Своє дитинство й юність я прожив на Західній Україні, у Чернівцях, які до Першої світової війни входили до складу Австро-Угорської імперії, а після, до сорокового року, до Румунії. Я любив своє місто і завжди опановувало мене почуття гордості, коли зустрічав бодай згадку про нього в книжках. Я й тепер готовий перелічити всі книжки, в яких про моє місто сказано бодай кілька слів. В одній з п'єс Фрідріха Дюрренматта серед пожилців готелю названий і архієпископ чернівецький. То нічого, що Дюрренматтові моє місто знадобилося як синонім ведмежого кута, провінційної глушини, околиці Європи. Я однаково з гордістю всім говорив: "А от у Дюрренматта..." Белль теж згадав моє місто в повісті "Поїзд прибуде за розкладом", і навіть не одним словом, а цілим абзацом. У цій повісті Белль згадає й інші західньоукраїнські міста, в яких я не раз бував: Коломию, Стрий, Станиславів. Герой Белля весь час, як загіпнотизований, говорить і думає про те, що його заб'ють десь між Стриєм і Коломиєю. Мене хвилювали ці назви, мені здавалося, що Белль написав свою повість заради мене. Я добре уявляв собі смерть в образі Стрия. У

Віктора Шкловського, чудового радянського літературознавця, теж є десь речення про запылюжені Чернівці. "Мистецтво не мусить бути легким. Мистецтво мусить бути важким, складним, щоб ви зрозуміли, як важко ви живете..." Зрештою, до теми міста це вже не має жадного стосунку... У Чернівцях народився і жив чудовий австрійський поет Павль Целян. Чернівці були його підрядником і чернеткою. Мені здається, живучи в Чернівцях неможливо було не любити книжок. Мабуть, більше ніде в Союзі немає вулиці Гете і парку Шіллера.

Усі мої приятні починалися також з книжок. Якось, коли я вчився на першому курсі університету, усіх молодшокурсників зняли з лекцій і протягом кількох днів водили на стадіон, щоб підготувати колективні спортові виступи на честь річниці Жовтневої революції. Там, серед сотень своїх однолітків, одягнених в однакові сині спортові костюми, мій хижий погляд відшукав одного першокурсника, ні, спочатку книжку під пахвою, а потім і першокурсника з томиком поета Миколи Заболоцького. Зі стадіону ми поверталися вже разом. Ще кількох друзів я знайшов в університетській бібліотеці, куди вони, як і я, тікали з лекцій. Хіба можна було не потоваришувати з однолітками, які спільно з тобою розкопали в довоєнному, тридцять п'ятого року, журналі "Інтернациональная литература" фрагменти з "Улісса" Джойса чи запліснявілі в книгосховищах томи Марселя Пруста, видані на початку тридцятих? Та з такими однолітками не те що години, а все життя проговорити захочеться! І ми говорили. Ми находжували кілометри.

Багато пізніше, у 1975, я написав невелику повість — "Читаючи Фолкнера". Одна з тем повісти — нерозривність, неможливість відокремлення літератури від власного життя. Навіть намагаючись сам створити мистецький твір, я не зміг, та й не захотів, обійтися, не зміг відштовхнутися від улюблених моїх книжок.

Поки їхали, не проронили жадного слова. Так само мовчазно вийшли з авта і попрямували до сірого будинку КГБ. Я опинився всередині. Перехожих на вулиці майже не було. Ми поволі зійшли на третій поверх. До кабінету зі мною увійшов той, що був старший. Там на нас уже чекав ще один слідчий. Мені запропонували сісти. Той слідчий, що чекав на нас, довго дивився на мене, потім уривчasto сказав: "Ну, до чого ви докотилися, Ігорє Яковичу? Що привело вас до виконання злочину?" Він віялом висипав переді мною на стіл фотокопії, насвітлені з "Архіпелагу ГУЛа", збірника громадсько-політичних і філософсько-релігійних статей "Из-под глыб", виданого в Парижі, і передвоєнного роману Володимира Набокова "Запрошення на страту". "Що, будемо гратися в мовчан-

ку? Оповідайте!"

Мене допитували шість днів підряд. На ніч відвозили до готелю. У готелі, розташованому в самому центрі Одеси, я бачив веселих одеситів і курортників, чув їх сміх, чув грайливі голоси жінок, наполегливі голоси чоловіків. Одного з шістьох ранків по нас чомусь не приїхало авто, і ми подалися до КГБ пішаком. Я знову йшов посередині. Повз нас поспішали люди на роботу, проїжджали авто, автобуси. Зауваживши, що хтось дивиться на мене крізь скло автобуса, я ввесь подався наперед: мені майнула шалена думка, що хтось зрозумів, що центральною вулицею портового міста два карателі в цивільному ведуть ув'язненого. Автобус проїхав, ми перетнули вулицю, за мною знову зачинилися важкі двері Комітету державної безпеки.

Тепер я зважую кожне своє слово, сказане на допитах. Як і тоді, я й зараз повторив би: "Боротьба з книжками — це мракобісся. Ви мракобіси". Або: "На питання про своїх друзів і знайомих відповідати відмовляюся". Так, як і тоді, я й тепер би не грав ролі льоального радянського громадянина, відданого Комуністичній партії Радянського Союзу і радянській владі. І все ж я не був послідовний до кінця: мені не треба було зрікатися трьох книжок, які я свого часу з таким трудом здобув і які не міг не дати прочитати своєму другові, в якого їх при обшуку й вилучили. Я твердив: "Не бачив, не давав, не читав", а треба було просто відмовитися відповідати на запитання про книжки: та яке ваше собаче діло, що я читаю; я ж не питаю вас, які книжки читаєте ви; я вам не вказую, що читати, і ви не втручайтеся в моє життя; якось дам собі раду й без вас, хто талановитий, а хто бездарний, хто правдивий, а хто брехливий. Мені зачитали 62 статтю Карного кодексу УРСР. Мені загрозили сімома роками табору з наступним засланням на п'ять років. Це була не пуста загроза. Тільки за знайдені при обшуку "заборонені" книжки в 1972 році в Києві засудили на цей моторошний строк першорядного літературного критика Івана Світличного. Стільки ж дали іншому літературному критику з Києва Євгену Сверстюкові. На багато років того ж сімдесят другого кинули за дрів поетів Ігоря Калинця і Василя Стуса, рік пізніше журналіста Валерія Марченка. Оце вона, розплата за професійну широчінь і сумлінність, за любов до книжок, за відданість улюбленим письменникам! А мені пощастило: мене відпустили, а рік пізніше, прогнавши через допити моїх друзів і знайомих, мою матір, "порадили" емігрувати з СРСР...

О, як мені хотілося б бодай краєм ока побачити книгосховища КГБ! Ці книгосховища — наші найліпші, наші найцінніші бібліотеки, наша національна гордість і наша національна ганьба. Та я б як дитина, рік за роком, дихаючи вогкістю льохів, не

звертаючи жадної уваги на мишаче шамотіння, перегортав би, перегортав би друковані в друкарнях, рукописні, машинописні сторінки правди, оман, пристрастей, розпачу, надій, розчарування, волі!

Я згадую болісно зморщене чоло майора, який перегортав, шукаючи крамоли, роман винахідливого і разом з тим дуже ніжного і зворушливого містифікатора і вигадника Володимира Набокова. Я пригадую вельветовий шмат чола майорового, і мені робиться шкода його. Що то за герой з божевільним прізвиськом Цінцінат Ц.? Що за злочин? Взагалі, де все це діється? У Росії, в Америці, на Марсі? І все ж він чув нюхом шпига, що є в цій книжечці щось таке, чого не повинно бути і чого не належить знати жадній радянській людині.

Поклавши руку на серце, я признаюся, що кожному талановитому літературу вважаю й справді антирадянською. Є книжки соціологічні, політичні, публіцистичні, такі, що одверто критикують, атакують тоталітарні режими, які прикриваються комуністичними гаслами. Такі книжки і не приховують свого антирадянського спрямування. Але я вважаю, що перша-ліпша книжка, яка відстоює людину, її індивідуальність і неповторність, її право на власну думку, почуття, зір, — також антирадянська, тому що державна диктатура саме й спрямована проти людини як індивідуума. В оціційному протоколі трусу, зробленого у двадцятьдволітнього юнака, члена Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод Петра Вінса, вилучена Біблія була кваліфікована як "зброшурована антирадянська література". Я почуваю образу за Вільяма Шекспіра! Чому не вилучили його? Хіба "Макбет" оповідає менше про мою батьківщину, ніж "Архіпелаг ГУЛаг"?

На відміну, скажімо, від німців, у нас ніколи не було чистої філософії. У Росії було багато гегельянців, але сам Гегель ніколи не міг би народитися в Росії. Мати чистих філософів у країні тиранів, рабства, холуйства — надто вже велика розкіш. Книжки російських філософів — це суміш філософії, теології, етики, белетристики. Я гадаю, що це скорше позитивна якість, ніж слабкість. Неповторність російської художньої літератури в тому, що етика (я маю на увазі болісне самопізнання російських класиків, їх хворе сумління, їх співчуття до ближнього) стала для неї джерелом поетики. Парадоксально, але сюрреалістичні видива Гоголя і Достоевського перш за все не формотворчість, не новаторські шукання, не переборення фактурної зашкарублості, а пристрасне шукання духових і моральних першооснов людського

існування. Для російських класиків етика — це естетика.

В одному з перших чисел "Литературной газеты" за 1978 рік я прочитав вірш відомого радянського поета, члена Американської академії мистецтв Андрія Вознесенського, в якому він признався в любові до Сіріна (Сірін — псевдонім Набокова). Приблизно того самого часу не менше відома поетка Белла Ахмадуліна під час своєї гастрольної подорожі по Сполучених Штатах Америки дала інтерв'ю "Голосові Америки", який у радянській пресі заплямований як "наклепницька ворожа радіостанція". Я слухав це інтерв'ю з транзистора, сидячи в своїй київській кімнаті, наскрізь прослухуваній кафебістською апаратурою. Срібний голос поетки схвильовано розповідав про "живе чудо", про чарівного письменника Володимира Набокова. Не моя провина, що за диктатури кожне твоє слово і кожен твій жест пов'язується з етикою, з сумлінням. Я знаю, що літературна еліта Москви й Ленінграду безбоязно читає і говорить про Набокова, та й не тільки про нього. Я уточню: літературній еліті Москви й Ленінграду дозволено, дозволено тримати на книжкових полицях Набокова. Тим то перед тим, як мене допитували від ранку до пізнього вечора, як мені загрожували дванадцятьма роками кари, московський поет Андрій Вознесенський виношував безпечний для нього рядок про свого улюбленого письменника Сіріна. Не вірю я цьому рядков! На моїй пам'яті лише один виступ Вознесенського, що не вкладається в рамки "дозволеного": лист до Спілки письменників СРСР з висловом обурення з приводу того, що йому не дали можливості чергового разу поїхати до Америки. Я повертаюся до думки про особливе пов'язання етики і вчинку за диктатури: як такі не було соромно людині, що вважає себе за національного поета Росії, так ображено жадати візи, коли 99 відсотків його співвітчизників навіть мріяти не сміють бодай про одноденну подорож на Захід? Як ридав Вознесенський у вірші, присвяченому вбитому правими реакціонерами латиноамериканському поетові Обрегону Моралесові! Я так само ненавиджу убивць Моралеса. Я теж оплакую його смерть. Але в сльози Вознесенського за Моралесом я повірю лише тоді, коли він бодай одне слово скаже в обороні свого співвітчизника, українського поета Ігоря Калинця, запротореного за дріт лише за любов до книжок і вірність сумлінню, коли він уголос обуриться з того, що таборіві наглядачі, теж його співвітчизники, вилучили й знищили кілька сот віршів і перекладів з Р. М. Рільке, написаних Василем Стусом за сім років ув'язнення. Кому ж ще відстоювати право читати й писати, як не письменникам?

У жовтні 1978 року я приїхав до Франкфурту на книжковий

ярмарок. Приїхав не туристом, а політемігрантом. Першим ділом пішов до радянського павільйону. Відвідувачів там було небагато.

Поруч чергував посилений патруль поліції. Я забув про час і яких півтори години простояв біля полиць з художньою літературою. Книжки Бориса Пільняка, забитого в тридцятих роках і з того часу лише подеколи згадуваного в критичних статтях, й Олексія Ремізова, письменника, що жив і помер на еміграції, вийшли невеликими накладками, коли я ще не залишив СРСР. На чорному ринку кожна з цих книжок коштувала приблизно чверть моєї місячної платні. У себе на Батьківщині мені не пощастило навіть побачити їх. Я запитав у службовки, чи можна купити ці книжки просто на ярмарку. Вона запропонувала прийти на закриття або замовити їх у спеціалізованій крамниці в Дюссельдорфі. Люб'язно продиктувала адресу. Я записав. Я замовлю ці книжки в Дюссельдорфі і пошлю їх своїм друзям до Києва і Чернівців.

Ось вірш, який я написав ще в Києві.

Першого ранку по арешті
слідчий Чернов
наказав принести Сергійкові
відразу обидва томи "Війни і миру",
щоб знав, що в нього часу подостатком.
Але це тільки вранці
таке щастя — "Війна і мир",
рідні голоси,
французький з російським усуміш,
задишка П'єра, поцілунок Наташі,
дурень-майор, знайшов, чим залякати,
але це тільки вранці,
а покищо

Усупереч усім законам і беззаконням поезії, усупереч своїм літературним пристрастям і смакам я взяв у руки перо з дидактичною метою. Я взяв у руки перо, щоб нагадати, що право читати було відстоюване століттями. Європа відстояла це право, не зважаючи на багаття інквізиції й багаття штурмовиків. Письменник завжди пише з надією, що його бодай хтонебудь прочитає. Я теж хочу сподіватися, що ці мої рядки будуть прочитані. І якщо прочитаєте їх Ви, Читачу Парижу чи Гамбургу, то, будьте ласкаві, хоч одну мить подумайте про те, що, можливо, поки Ви читали, у слідчому ізоляторі київського, дрезденського,

софійського КГБ чи в центральному готелі Одеси, Брна, Букарешту хтось боровся самотою і за Ваше право читати. Коли ж мені випаде таке щастя, що прочитаєте й Ви, Читачі Києва, Москви, Чернівцець, то знайте, я пам'ятаю про Вас, я завжди буду битися за Ваше, за наше прекрасне право — право читати.

*Листопад 1978
Лянштайн*

*З російського рукопису
переклав Іван Кошелівець.*

Р. С. У листі від 12 лютого цього року автор "Права читати" писав до редактора "Сучасности": "У «Праві читати» я писав не просто про улюблені книжки, але про книжки ставання, про книжки моєї юности. Не знаю, як інші, але я в ті часи жадібно шукав книжок гостро сучасних. Багато пізніше, коли московські літератори питали мене про талановитих українських поетів, я — ось такий збіг — передусім називав імена І.-Б. Антонича та Є. Плужника (його книжку "Дні"). Одна моя московська знайома, професійна поетка й перекладачка, переклала була вірші Плужника, але київська мафія дотяглася й до Москви: наклала вето на публікацію. Уже тут, у Німеччині, я прочитав ще одного чудового українського поета: Свідзінського..." Ю. Ш.

НА ТЕАТРАЛЬНІ ТЕМИ

Валеріян Ревуцький

Чи ми всім зобов'язані Волкову?

У Радянському Союзі відсвятковано 250 років з дня народження Федора Волкова (1729-1763), основоположника російського професійного театру. З цього приводу київський часопис "Культура і життя" (14 грудня 1978 р.) опублікував статті В. Короткова "Волкову ми всім зобов'язані" (де "ми" включає поняття про сучасний український театр) та О. Кусенко (голови Українського театрального товариства) "З одного кореня".

У першій автор акцентує заслуги Волкова як засновника першого професійного загальноприступного російського театру, спертого на принципи народності та реалізму. Не заперечуємо, що 30 серпня 1756 р., коли було державно затверджено склад його театру — визначна дата в театральному житті Росії, як не заперечуємо талант цього майстра драматичного мистецтва та його здібних колег. Але чи дійсно ми всім зобов'язані Волкову? Чи його чільне місце, його становище не зобов'язане іншим чинникам, без яких був би неможливий його творчий ріст?

У біографії Волкова є чимало недосліджених місць. Відомо, що його мати, вдова костромського купця, вийшла вдруге за ярославського купця Федора Полушкіна, власника сірчаного та купервасного заводів. Тут же в Ярославлі він учився в духовній семінарії, а потім став учнем Законоспаської слов'яно-греко-латинської академії в Москві. Там він не лишився на довго. 1743 р. Волков уже був у Ярославлі при заводі вітчима Полушкіна. Цей, розуміючи користь освіти своїм пасинкам (Федорові та Григорієві) запросив німецького пастора учителем до них. У 1746 р. Полушкін відсилає Федора Волкова до Петербургу в торговельних справах, і там він влаштовується в німецьку контору.

Тоді вже діяв у ньому серйозний театральний amator, і, коли він повернувся знову до Ярославля 1748 р. (по смерті вітчима), то після короточасного керування заводами, зорганізував домашній, а з 1750 р. публічний театр. Сенатський ексектор Ігна'єв, що їздив у справах до Ярославля, випадково потрапив на вистави театру Волкова. Повернув-

шися до Петербургу, він оповів про це князеві Трубецькому, а цей переказав імператриці Єлисаветі. І тоді, 3 січня 1752 р., вона наказала, щоб ярославських купців Федора Волкова з братами, що тримають у Ярославлі театр, привезти до Петербургу.

18 березня в присутності її та деяких інших визначних осіб при дворі відбувся дебют акторів Волкова в палацовому театрі. Ані своїм виконанням, ані репертуаром, ані освітою вони Єлисаветі не сподобались, і вони більше в тому театрі не грали, а давали вистави в німецькому театрі та в приміщенні графа Головкина, що¹ було пристосоване до вистав.

Від грудня 1752 р. до 1754 р. вони їздили з виставами до Москви, аж доки 8 лютого 1754 р. братів Волкових послано до Петербургу й віддано там до кадетського корпусу вивчати мови, танці і малювання. 1755 р. створено палацовий театр, куди ввійшов і Волков, а на директора призначено драматурга Олександра Сумарокова.

30 серпня 1756 р. видано указ про створення державного публічного театру. Але цей статус не тривав довго. 1759 р. театр вже зробився палацовим, а сам Волков, по відході від директорства Сумарокова 1761 р., заступив його. В останній рік свого життя Волков зробився надзвичайно довіреною особою при дворі Катерини II і допоміг їй у палацовому перевороті проти Петра III, зачитавши перед військом з урочистим красномовством і в переконливому вірнопідданому тоні імпровізований текст маніфеста.¹

З цього останнього періоду життя Волкова, Коротков не згадав нічого, крім театралізованого зимового карнавалу 1763 р. "Торжествующая Минерва" (Тріумф Мінерви), що відбувся під його режисурою. Але Коротков не каже, що сама Мінерва, появою якої закінчувався похід з алегоричною постаттю Чесноти, репрезентувала нову імператрицю Катерину II як опікунку ремесел та мистецтв. Над нею в повітрі ширяли Перемога й Слава, а "хори співали про те, що на російський престол сіла богиня Атена-Паллада".²

Час повернутися й дослідити, чи дійсно існували інші чинники без яких була б неможлива поява Волкова. Він скінчив Ярославську духовну семінарію, що була заснована Данилом Тупталом, від 1702 р. митрополитом ростовським, а перед тим вихованцем Києво-Могилянської Академії та визначним церковним діячем на Україні протягом понад 30 років. Відомий пізніше як Дмитро Ростовський він був найталановитішим українським драматургом у другій половині XVII-го сторіччя. Російський письменник, драматург і режисер князь Олександр Шаховской оповідав, що він чув від актора Івана Дмитревського, колеги

1. Н. Евреинов. История русского театра. Нью-Йорк, 1955, ст. 151-152.

2. В. Всеволодский-Гернгросс. Русский театр от истоков до середины XVIII века. Москва, 1957, ст. 250.

Волкова, що ще в Ярославлі той переписав разом з останнім сім п'єс святого Дмитра Ростовського.³

Данило Туптало відомий між іншим тим, що виявив нахил реформувати церковно-шкільну драму (на зразок тих, що виставлялися в Києво-Могилянській Академії) до світської. Замість того, щоб уставляти інтерлюдії, не пов'язані з сюжетом п'єси, він вводив до своїх драм побутові сцени. В його драмі "Комедія на день Різдва Христова" поміж сценами біблійної дії містяться побутові сценки, як, наприклад, розмова пастухів Бориса, Аврама та Афоні перед тим, як янгол їм благовістує про народження Христа. Аврам і Афоня пішли до міста купити хліба на вечерю, а Борис залишився стерегти худобу. Перші двоє повертаються, усі втрьох сідають вечеряти, аж чують спів янголів...

Те, що Волков з Дмитревським переписали сім драм Данила Туптала багато свідчить. Дві з них — "Комедія на день Різдва Христова" та "Комедія на Успение Богородиці" дійшли до нашого часу. Третя "О покаянні грішного чоловіка" була виставлена для дебюту ярославської трупи Волкова в Петербурзі 1752 р. в присутності імператриці Єлисавети. Сам вибір драми Туптала показує, що в його репертуарі ця трупа почувала себе найпевніше, хоч вона мала, крім церковно-шкільних п'єс, ранні трагедії Сумарокова, комедії Мольєра та італійську оперу П'єтро Метастазіо "Титове милосердя".⁴

З виконанням класицистичних трагедій та комедій Волков міг познайомитися під час свого перебування в Петербурзі, де в той час гастролювала одна з найкращих труп німецького театру — Конрада Аккермана. Сам керівник трупи вславився своїми своєрідно тлумаченими образами мольєрівських драм (Орган у "Тартюфі", Гарпагон у "Скупарі", Сганарель у "Дон-Жуані"). Його дружина — Зофі Шарльотта Шредер була однією з найвизначніших трагедійних акторок у класицистичному репертуарі. Вона була партнеркою відомого німецького актора Конрада Екгофа в "Мітрідаті" Жана Расіна в трупі Йоганна Шенемана 1740 р. Російський історик театру Євреїнов іде так далеко, що припускає, що молодий Волков міг бачити Конрада Екгофа в трупі Аккермана в Петербурзі.⁵ Байдуже, чи бачив Волков Екгофа, чи ні, але він не міг не захопитися мистецтвом визначної німецької трупи.

У той же час (1746) Волков познайомився, теж у Петербурзі, з італійським музичним театром при дворі, наслідком чого й потрапила до його репертуару опера Метастазіо "Титове милосердя", що була вже давніше перекладена російською мовою. Як свідчить М. Новіков, Волков не раз ходив до італійського театру, щоб детально розглянути

3. Д. Антонович. Триста років українського театру. Прага, 1925, ст. 12.

4. Б. Варнеке. История русского театра. Одеса, 1913, ст. 84.

5. Евреинов, ст. 148.

оформлення сцени. До всього він робив малюнки, креслення та моделі. Таким чином він ознайомився з улаштуванням сучасного театрального будинку, технікою сцени та характером декоративного мистецтва, створеного діячами італійського театру XVII-XVIII століть, що й визначили тип театральної будови й сценічного оформлення в європейському театрі XVIII віку.⁶

Сумнівно, щоб у ярославському театрі Волков зміг використати всю техніку італійського музичного театру. Але вона йому була відома, так само й добрі класицистичні вистави європейських труп і перші імітування цього стилю серед російських драматургів. Але в основному його театр лишався в межах естетики церковно-шкільної драми, що "здобула собі визнання і мала вплив не тільки на Україні, з її столицею, названою 'другими Атенами', але й далеко за її межами, звідкіля само собою складається переконання, що вихованцям Київської і інших духовних академій належить не мала заслуга в створенні офіційного російського театру".⁷

Для російського театру поява професійного театру Волкова — велика дата, хоч він сам театральної школи акторського мистецтва не створив. Але в історії українського театру його поява пройшла цілковито стороною. Не в мистецтві Волкова треба шукати коріння для розвитку українського театру в XVIII столітті, а радше в виставах 1751 р. побутової комедії "Ізюмський ярмарок", виставленої в Глухові в українському гетьманському домі Кирила Розумовського. Через два роки (1753) вистави цієї комедії були показані й у гетьманському домі в Москві під час перебування там імператриці Єлисавети й Волков міг бачити ці вистави.

Коротков спирається в своїй статті на вислів Михайла Щепкіна з нагоди святкування сторіччя з дня заснування театру Волкова, що останньому ... "всім ми зобов'язані". Це було сказано 1856 р. довголітнім актором московського Малого театру, де останній вже прослужив понад 30 років, давно скінчивши свій український період творчості в театрах Івана Котляревського, Івана Штейна та Йосипа Калиновського. Та й там він тільки спорадично грав українські ролі. 1856 р. Щепкін промовляв як актор імператорської російської сцени, як вірнопідданиць державної системи, а в поняття "ми" вкладав поняття російського театру. Саме в цьому він єднався з Волковим в останньому періоді їх життєвого шляху.

"Щепкін був послідовник Волкова", говорить про нього визначна акторка Київського драматичного театру ім. Франка — Ольга Кусенко. Проте, мистецтво Волкова й Щепкіна — відмінне, навіть, протилежне стилем.

6. Б. Ассев. Русский драматический театр XVII-XVIII веков. Москва, 1958, ст. 141.

7. Еврсинов, ст. 84.

Мистецтво першого формувалося на естетичних засадах вистав церковно-шкільного театру та французького класицизму, що виходили з трактату діяча німецького єзуїтського театру, Франціса Лянґа ("Міркування про сценічну гру"). У цьому трактаті в деталях були розроблені сценічні рухи всіх частин тіла від голови до ступень ніг включно. Від актора за цим трактатом вимагалось говорити піднесеним голосом. Рухи його не повинні були бути імітуванням грубої природи, пластика повинна була бути не так натуральна, як витончена. Ступні ніг не повинні були бути рівнобіжні одна до одної. Сценічна хода припускала три чи чотири кроки з павзою після третього чи четвертого. Якщо актор після третього чи четвертого кроку не виходив зі сцени, то він повинен був робити п'ятий крок назад, ішов потім як попередньо і зупинявся знову. Жести робила права рука, ліва рука частіше спиралася нерухомо на бедро.

Сучасники Волкова зазначали імпазантність його сценічної мови і шляхетну манеру триматися, себто одні з головних правил естетики трактату Лянґа. Якщо сучасники й зазначали, що характер його "був скажений", то це треба розуміти так, що часом він діяв і "нутром", припускаючи високу емоційну збудливість і пристрасть.

Натомість Щепкін — натура цілковито протилежна. Він хотів не імпазантності сценічної мови Волкова, він тримався простоти. Він притримувався принципу, що мистецтво актора настільки високе, наскільки воно близьке до природи.

Кусенко зазначає, що... "під впливом російського театру, його найкращої в світі акторської школи, започаткованої Федором Волковим, на Україні зформувався театр корифеїв — Кропивницького, Саксаганського..." Як уже зазначено, Волков взагалі не залишив акторської школи. Пройшли цілковито повз український побутовий театр корифеїв і засади Щепкіна. Як відомо, наприклад, Щепкінові лишився чужий побут п'єс О. Островського, хоч він і намагався наприкінці свого життя грати ролі в його драмах.

Ні, ми, чи то пак історія українського театру, нічим не зобов'язана Волкову. Навпаки, він зобов'язаний у своєму творчому зростанні найголовніше церковно-шкільному театрові, що вийшов із стін Києво-Могилянської Академії, п'єсам Д. Туптала та інших його колег, на яких він виховувався, а крім того, італійському оперному мистецтву та стилеві акторського виконання в класицистичній французькій драмі в європейських трупах, що не тільки допомогли йому, але й сприяли появі російської драматургії в XVIII столітті.

Букета не дочекатися

Недавно на сторінках київської "Культури і життя" жваво обговорювано питання про київський Театр юного глядача (ТЮГ). Розпочав цю тему 17 серпня 1978 р. Олександр Соломарський, колишній мистецький керівник цього театру, що виступив із статтею "Втрачена магія", а продовжив її (19 жовтня) Олексій Тарасенко, рецензент на театральновиховні теми, у своїй статті "У чеканні букета".

Перший оповів про свої відвідини київського ТЮГу з онуком, учнем четвертої класи. Спочатку Соломарський був уражений малою кількістю глядачів у театрі. Минуло двадцять хвилин після часу початку. Нечисленні глядачі почали нервуватися, аж тут з'явився найжачений, войовничо-настроєний натовп школярів... Зауваження Соломарського до одного юнака, щоб той не кричав у театрі, лишилися без наслідків. На запитання до дівчини-вожатої, чи вона знає, яка сьогодні вистава, була негативна відповідь. "Адже ви привели учнів?" — "У нас, — відповіла вона, — на сьогодні заплановано цей захід"... Згасло світло, пролунали перші репліки, але глядачі все ще ніяк не змогли вгамуватися. Тоді актори почали двобій за опанування уваги глядача. Перемагли вони лише в другому акті. Після вистави юнаки кинулися до виходу. На запитання Соломарського до онука, чи йому подобалася вистава і хто саме йому подобався, той механічно відповів: "Та всі грали добре!" — але відчувалося, що вистава не залишила сліду в його душі...

Тарасенко ніби синтезує спостережене Соломарським:

Столичний місквно [міський відділ народної освіти] — за ідеєю зразок для всіх областей, міст і районів — виявився далеким від зразка в організації естетичного виховання в школах Києва. Власне, в організації підготовки дітей до естетичного виховання. Бо, якщо в жодній школі, учні з якої в ці дні побували на виставах ТЮГу, не додумалися купити за 50 копійок "барвистий букет осінніх квітів", якщо не навчили правило: хлопець-десятиклясник з ревінням бенджоника не повинен виштовхувати з кращого місця дівчину, — то тут особливо заглиблюватися у категорію прекрасного ще зарано.

Як інформує Тарасенко, на балконі театру під час вистави "Сто тисяч" І. Карпенка-Карого верещали юні глядачі, до яких підключився, — хоч і не знав суті конфлікту, партер. До вереску юних глядачів (коли не справжньої бійки) приєдналася дискусія в партері поміж учителями, з якої саме школи і якої класи походять порушники порядку... Вчителі вставали, ходили від ряду до ряду й голосно висловлювали свої припущення, аж поки врешті, крикуни не замовкли в кінці вистави, плеснувши раз-два в долоні, глядачі з галасом і свистом бігли до роздягальні, а

за ними підхопилися зі своїх місць і вчителі і, навіть не оглянувшись на сцену, поспішали до гардероби разом зі своїми галасливими вихованцями...

На інших виставах, стверджує Тарасенко, творилося подібне. У найдраматичніший момент п'єси П. Салинського "Барабанщиця", два "бовдури" підвелися з десятого ряду й, переступаючи через ноги, без зайвих церемоній попрямували до виходу... Коли на виставі "Недоросль" (Недоросток) Д. Фонвізіна аматори-вчителі Цифіркін та Кутейкін картали німця Вральмана за засилля подібних йому на землі царської Росії, троє дівчат у шостому ряді незворушено хрумкали яблуками... Коли герої п'єси М. Ібрагімбекова "За все хороше — смерть" усвідомили неминучість своєї смерти, школярі бігали з ряду в ряд, запрошуючи своїх співклясників сісти ближче до своїх...

З чого походить така зневага до праці київського Театру юного глядача? Тарасенко зупиняється в деталях на таких п'єсах, як "Сто тисяч" Карпенка-Карого, "Недоросток" Фонвізіна, "Барабанщиця" Салинського... Щодо першої, то він зазначає, що школярі були не підготовані до зустрічі з п'єсою. Педагоги не розповіли їм про час, коли створена була драма, їм не розказано про виступи давніх виконавців ролей у цій п'єсі, включно з корифеями українського театру, не показано відповідних костюмів; літературна частина ТЮГу до таких заходів теж не подумалася.

"Сто тисяч" у Київському ТЮГу йде вже давно. Тема шахрайства в цій п'єсі, — грошові махінації — тема універсальна. Вона не чужа й радянській дійсності з її обкраданням держави. Тарасенко відзначає, що театр цікаво розв'язав деякі сцени, де головні дійові особи, засліплені й паралізовані жадобою наживи, починають рухатися, як сновиди. Хоч такі характери, як багатий селянин Калитка, фактор Гершко чи навіть мрійник Бонавентура-Копач відійшли вже давно в історію, але, — каже Тарасенко, — вони яскраво висвітлюють певний період життя ХІХ сторіччя. На їх матеріялі легко акторам будувати образ. Але театр не спромігся на це. Зі слів Тарасенка, грали нудно, звично, байдуже, говорили дерев'яною мовою, діяли в такому цілому, де успіхи окремих виконавців в окремих сценах губилися.

Ставити "Недоростка" — важко. Труднощі полягають у знайденні єдності стилю в показі характерів негативних і позитивних. Виставі київського ТЮГу бракує цієї стильової єдності. Негативні характери подані (за свідченнями Тарасенка) в стилі гротескового натуралізму (Простакових і Скотінін у виставі сплять ... на колінах — символ поєднання дикунства й розкошів, при чому чути свиняче хропіння), з другого боку, промову статечного дворянина Стародума подано як шляхетний монолог резонера.

"Барабанщиця" Салинського (1958) оповідає про молоду радянську розвідувачку Нілу Сніжку, що гине під час останньої війни від руки німецького агента, капітана інтендантської служби. П'єса побудована

так, щоб викликати максимум співчуття до головної героїні. Драматург не поскупився на мелодраматичні ситуації з метою викликати патріотичні емоції. Проте, як видно, героїчна смерть Ніли Сніжко не захопила юних глядачів, як не захопила їх і смерть героїв драми Ібрагімбекова.

Чи винна школа, чи винен театр у ситуації, що витворилася серед юного глядача? Справу слід розглядати з двох боків. "Сто тисяч" — драма майже столітнього життя, а "Недоросток", навіть двосотлітнього. Але не тільки в цьому річ. Школа не знайшла часу, не приділила достатньо уваги, щоб детально ознайомити юного глядача з цими двома клясичними п'єсами. Київський ТЮГ теж не пішов назустріч юному глядачеві, не підготував його попередньо до своїх вистав.

Що ж може зацікавити юного глядача? Мюзикаль, як підказує сам Тарасенко, і сам справедливо дає відповідь, що виховання юного глядача в театрі не повинне обмежуватися рамками лише одного жанру. Мусять існувати в репертуарі й інші жанри. Але школи не усвідомлюють цієї проблеми, а з байдужістю урядовців механічно виконують заплановану кількість "культпоходів" до ТЮГу... Як зазначає той таки Тарасенко, школи не занурюють учнів у вивчення й шанування категорії прекрасного. Не поглиблює й театр, коли пропагує хоч би таке неестетичне видовище, як колупання героя "Недоростка" Митрофана в пальцях ніг на авансцені...

Багато школярів, свідчить Тарасенко, нічого про театр не читають, але часто дивляться в телевізорі на футбольно-гокейні змагання. Молодь в Україні не виняток із світової. Ця молодь не виняток і в тому, що як і скрізь, шукає героїв. Про героїчні вчинки молоді в часи останньої війни їм говорять на кожному кроці. Це їм набридло. Вони шукають нових героїв.

Нещодавно на багатьох екранах американського континенту демонстрували фільм "Війна зірок". Цей фільм, досконало зроблений технічно, був далекий від мистецьких вартостей, не зважаючи на участь у ньому такого визначного актора, як Алек Гіннес. Але стояли величезні черги молоді, щоб побачити цей фільм. Він апелював до них багатою фантазією, в ньому молодь відшукувала риси своїх нових героїв. Молодь, відгороджена "залізною заслоною" їх не знаходить ні в драмах тематики останньої світової війни, ні в драмах, так званої, "виробничої драматургії", що наполегливо їм накидають урядові чиновники-автори, а театри й школи пливуть у тому ж річищі...

Свою статтю Тарасенко назвав "У чеканні букета", мавши на увазі творче єднання поміж школами й театром. Він сам відчув, що за даних обставин такого букета театрові від школярів "не дочекається"...

Від редакції. "Проблема київського ТЮГу" має два аспекти. Один — якість вистав цього театру. Правдоподібно, вони справді еkleктичні, безстилеві або просто сірі. Про це з іншого континенту судити важко. Другий аспект

проблеми — те, що велика, може переважна маса сучасної молоді не цікавиться так званою "клясиною спадщиною", а тим більше політизованими імітаціями її в радянській псевдо-мистецькій масовій продукції. Почасти бачимо тут ширення нового, технізованого "варварства", що живе спортовими рекордами й дискотеками, почасти — прагнення, хай неусвідомлене, нових стилів у мистецтві. Ці проблеми спільні для Заходу і для СРСР, тільки Захід дивиться на них відкритими очима, бо знає, що — за клясицим висловом — мистецтво твориться для всіх, але не всі створені для мистецтва, — тоді як радянська критика й усякі агітпропи, що нею командують, цнотливо копилять губу і за всяку ціну накидають молоді ту таки "культурну спадщину", а стихійне відкинення її трактують як мало не політичну провину або злочин. Суть проблеми тут, мабуть, у тому, що культура сучасної технізованої нації не може бути однорівнева. (Не заходимо тут у проблему, чи однорівневою може бути культура інших типів і структур суспільства.) *Ю. Ш.*

Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР

Анатоль Вовк

Загальний образ

Які б не були мотиви українізаційного курсу комуністичної партії в двадцятих роках, ця кон'юнктура дала українським мовознавцям і ентузіястам мови можливість повести працю над унормуванням, доповненням та словниковим оформленням національно-технічного назовництва. Утворений при Українській Академії Наук Інститут наукової мови, згодом Інститут української наукової мови за десять років (1923-32) опублікував 30 томів оригінальних словників плюс два томи попередньо зібраних термінологічних матеріалів.¹ Більшість з них двомовні, російсько-українські з додатком показника українських термінів. Але маємо в цій серії також тримовні словники (з фізики і біології) та чотиримовні (з математики і астрономії). Шість номенклятурних словників у серії мають основний реєстр латинський. З них чотири, а саме словники зоологічної номенклятури, містять також додаткові показники мовами: українською, російською, німецькою, французькою та англійською. Словник музичної термінології включає також італійську мову. У згаданому 10-річному періоді надруковано також чимало словників поза рамками Академії.²

Коли прийшов присмерк, а згодом і розгром "українізації" багато словників залишилося невиданими. За даними Народного Комісаріату Освіти, в 1933 р. вже *друкувалися* (але у світ не вийшли) словники таких галузей науки, техніки й культури: зоологія, кераміка і скло, лісівництво, метеорологія, театр, фізика, виробництво шкіри. 1933 р. виготовлено і *здано до видавництва*

1. Їх скаталогізував і бібліографічно описав О[лександр] Григорович. Див. його Українська Академія Наук у Києві — список словників 1918-1933. Торонто, 1957.

2. Ці словники реєструє Richard C. Lewanski. A Bibliography of Slavic Dictionaries, II. Нью-Йорк (The New York Public Library), 1962.

словники ветеринарії і зоотехніки, органічної хемії, соціальної економії та фізичної географії. В Інституті *опрацьовувано* словники: військової справи, неорганічної хемії, поліграфії, цукроварства, харчової промисловости та три технічні словники: російсько-український і українсько-російський, англо-український та німецько-український. Є вістки про інші термінологічні словники, що були готовані до друку, але не появилися.

Отже, в роках 1923-1932 вийшло друком в УРСР принаймні 52 назви термінологічних і галузевих словників. Під кінець цього десятиліття в ході друкування було 8 словників, а 4 були здані до друку. В рукописі або в опрацюванні було принаймні 13 додаткових словників. Таке творче зусилля не має, мабуть, прецеденту в історії лексикографії будь-якого народу. Тому маємо повне право десятиріччя 1923-1932 назвати "золотим десятиріччям" української термінології.

Після засуду словників золотого десятиріччя за "націоналістичне шкідництво" всі надруковані вже словники усунено з книгарень і бібліотек. Знищено також усі словники, що були в друку чи в різних стадіях опрацювання. Щоб заповнити витворений вакуум у термінологічному мововжитку, "вичищена" та переорганізована Академія Наук випустила в 1934-1935 рр. серію "термінологічних бюлетенів", а саме: медичний, ботанічний, математичний, фізичний і виробничий. Ці видання, кожне на 60 до 80 сторінок друку, крім статтів з дальшим осудом "українізаційної" термінології, вміщали також "виправлення" словництва своєї ділянки науки і техніки.

У чотирьох з названих бюлетенів "виправлено" чотирнадцять з половиною тисяч термінів. Деяке уявлення про розмір цієї "чистки" дістанемо, порівнюючи кількість "виправлених" термінів з числом усіх термінів у чищених словниках. Такий розрахунок показує, що в них "деукраїнізовано" приблизно 50-80 відсотків оригінальних термінів.

Ця зросійшена ("зінтернаціоналізована") термінологія п'яťох бюлетенів лягла в основу термінологічного мововжитку в УРСР за останніх сорок кілька років.

Поновлено видавничу діяльність на полі термінології в УРСР аж 1959 р. Тоді Словникова комісія Академії Наук УРСР почала видавати серію російсько-українських термінологічних словників, яка досі ще не закінчена. Із оголошених 18 галузевих словників більшість уже з'явилася. Бракує ще словників: будівельної і теоретичної механіки та зоології.

Показове те, що з заповіджених Комісією 1959 р. аналогічних українсько-російських словників не вийшов досі ні один. (Вийшли, одначе, два багатомовні словники — медичний і мінералогічний).

Очевидно, режим уважає, що для "одного радянського народу" вони зайві.

У передмові до нової термінологічної серії розвиток і розгром української термінології золотого десятиліття згадано двома реченнями:

Термінологічні словники з деяких галузей знання, видані на Україні 20-30 років тому, тепер застаріли і втратили практичну цінність. Крім того, вони мають серйозні методологічні помилки.

Повного й точного бібліографічного опису термінологічних словників, що з'являються від 1957 р., мабуть, немає. Частково це робить "Список термінологічних словників та споріднених праць" Пежанського, що охоплює роки 1957-1968.³ У цьому списку, у підрозділі "Словники і визначники", подано 30 назв.

Цінним здобутком української науки, а також і термінології треба вважати імпозантну двотомову "Енциклопедію кібернетики" (Київ, 1973). Це перша цього роду праця в слов'янському світі. Через те, що кібернетика — наука нова і в СРСР її вперше розвинули українські вчені, в цій праці українська термінологія творена вільно, без обов'язкового наслідування російської. Із термінологічного погляду важлива також тритомова "Сільсько-господарська енциклопедія" (Київ, 1970-1972).

Підсумовуючи, можна сказати, що від 1935 р. українська термінологія мало змінилася, очевидно, поза поширенням її лексичного фонду новими термінами. Все таки, є певні докази, що в УРСР наявний спротив проти накиненої зросійщеної термінології. В наслідок цієї прихованої боротьби між русифікаторами і оборонцями чистоти мови, рівень поросійщення радянських видань, а зокрема словників, помітно неоднаковий. Як приклад, візьмемо переклад англomовного терміну *sensor*. Це відносно поширений, новий термін, якого не фіксували ще словники золотого десятиліття. Російський переклад цього терміну є *датчик*. Ми простежили цей термін у 15-ох російсько-українських та одномовних українських словниках, виданих в роках 1959-1974. 9 словників мають, як український відповідник, слово *датчик*, 4 словники дають слово *давач*, а два словники містять обидва переклади поруч.

Хоч термін *давач* і є калька російського *датчик*, він усе таки відповідає духові української мови, тоді як *датчик* — це непри-

3. Михайло Пежанський. Список термінологічних словників та споріднених видань, опублікованих в УССР в 1950-их та 1960-их роках. У збірнику "Український інженер". Нью-Йорк (Т-во українських інженерів Америки, Відділ в Нью-Йорку), 1969, ст. 78.

хований росіянізм. Варт підкреслити, що зросійщений термін *датчик* дають як єдиний український відповідник такі авторитетні й великі обсягом словники Академії Наук Української РСР, як от: "Російсько-український словник" (Київ, 1968), "Російсько-український технічний словник" (Київ, 1961) та "Словник української мови" (том II, Київ, 1971).

Українська хемічна номенклатура як приклад російщення наукової мови

Ділянкою наукової мови, яка особливо гостро показує встрявання режиму в справі національного назовництва, є номенклатура неорганічної хемії.

Уже в початковій стадії творення української хемічної номенклатури виринула контрверсія щодо того, на якій основі слід її творити, народній чи міжнародній. 1903 р. Володимир Левицький, беручи за зразок мовну практику ближчих і дальших сусідів України — поляків, росіян і німців, склав систему назовництва хемічних сполук на базі народної мови. Напр., кухонна сіль за цією системою називалася *хльорак соду* або *хльорак содовий*. Іншої думки був Іван Горбачевський, відомий у той час у науковому світі український хемік. У надрукованій 1905 р. статті він аргументує, що українці повинні прийняти вже утворену міжнародну номенклатуру, відповідно пристосовуючи її до своєї мови. За цією системою треба вживати назви *хльорид*, а не *хльорак*.

Гостра різниця поглядів на ці дві пропоновані номенклатурні системи проіснувала між українськими хеміками аж до 1927 р. Хемічний словник авторства Олени Курило (Київ, 1923) подавав хемічні назви в обох системах. У передмові до словника, укладачка писала: "... вже саме життя покаже, який принцип в термінології переможе, принцип народній, чи принцип міжнародній ..." "Словник природничої термінології" Хведора Полонського, виданий 5 років пізніше, також подавав хемічні назви за "старою" і за "новою" системами, з практичних міркувань.

Восени 1927 р. самі українські хеміки остаточно вирішили цю справу. Скликана в Харкові особлива "Всеукраїнська нарада в справі усталення хемічної номенклатури" заявила рішуче за міжнародну номенклатурну систему. З доручення наради, Степан Зенкевич опрацював відповідний словник номенклатури неорганічної хемії, що вийшов друком рік пізніше (Харків, 1928).

Та недовго українські хеміки користувалися ухваленою номенклатурою. Після розгрому "українізації" партійні відпоручники від мовних справ відкинули як одну, так і другу номенклатурну систему, а завели в українську науку ще іншу, а

саме російську народну номенклатуру з українськими закінченнями слів. Кухонна сіль, що за системою Левицького звалася *хльорак соду*, а за словником Зенкевича *натрій-хлорид*, тепер почала називатися *хлористий натрій*, як і в російській номенклатурі. Ця чужа українцям номенклатура рекомендується в російсько-українському хемічному словнику 1959 р. Назви за міжнародною системою подані там як альтернативні, і то не всюди.⁴

З бігом часу, одначе, і російські хеміки прийшли до переконання, що їхня народна хемічна номенклатура, неокковирна, перестаріла та подекуди двозначна,⁵ утруднює працю в хемії, використання іншомовної хемічної літератури та навчання. Тому помалу вони перейшли на міжнародну систему номенклатури. Тоді вже й українській науці дозволено зробити те саме. Але цей перехід не повний.

У підручниках хемії для вищих шкіл в УРСР уживають міжнародної номенклатури, але в нижчих школах учні мусять вивчати обидві системи, спершу російську народну, а згодом міжнародну.

Наведені факти показують, що хоч українські хеміки на яких 40 років випередили російських у зрозумінні важливості міжнародної номенклатури, вони не могли її вживати через російський шовінізм, який проявляється також у суто наукових справах.

Не менше промовиста історія українського назовництва хемічних елементів. Вищезгаданий словник Курило називає їх за обома системами — народною і міжнародною (основаною на латинських назвах елементів). Там маємо, отже, сод і натрій, потас і калій, вапень і кальцій, крем і силіцій. Для елементів, що мають узвичаєні народні назви, Курило їх вживає, як єдині, напр.: мідь, вугіль, оливо, цина. Народа хеміків України і словник Зенкевича рекомендують із таких пар термінів тільки міжнародні назви. Крім того вони кажуть писати "стибій" (за латинською назвою цього елементу) замість "антимон" словника Курило.

З розгромом "українізації" ці ухвали наших хеміків також знехтувано, а впроваджено в усіх випадках, де українські назви елементів інші від російських, російські назви. Так, отже, від 1935 р. у хемічній літературі УРСР знаходимо *миш'як* замість *арсен*, *свинець* замість *оливо*, *олово* замість *цина*, *магній* замість

4. Цей словник, на приблизно 200 ст. друку, укладало три автори, а редагувало п'ять редакторів. Є. Некряч та інші. Російсько-український хімічний словник. Київ (В-во Академії Наук УРСР), 1959.

5. Приклад двозначности "російської системи": прикметник *хлористий* означає одночасно дві різні хемічні сполуки, а саме сполуки, що за міжнародною номенклатурою називаються *хлорит* і *хлорид*.

магnezій та *марганець* замість *манган*. Правда, подекуди зустрічаємо як синоніми також і *арсен*, *стибій*, *манган*, але в загальних словниках та в середньошкільних підручниках цих слів принципово не вживають. А назва *олово* (англ. *lead*) зовсім проскрибована, через те, мабуть, що вона близька до російського *олово* (англ. *tin*). Варт відзначити, що в УРСР знайшовся визначний професор хемік, що насмівився скритикувати офіційну хемічну номенклатуру та показати її хиби і недоречності на сторінках "Українського хімічного журналу". Як можна було й передбачити, останнє слово у цій короткій дискусії дістав режимний авторитет в цих справах, а пропозиції поліпшення номенклатури відкинуто.⁶

Дещо із специфіки російщення української термінології

Дослідження шляхів, якими проходить росіянізація української мови в УРСР, — широка проблема. Тут зробимо спробу класифікації росіянізмів, що стосуються до науково-технічної мови. З практичних міркувань можемо виділити тут такі групи: 1) лексичні росіянізми 2) семантичні росіянізми 3) морфологічні росіянізми 4) синтаксичні росіянізми та 5) правописні росіянізми. Розгляньмо коротко ці категорії, ілюструючи їх прикладами. (Правильні терміни даємо в дужках).

Для *лексичних росіянізмів*, тобто живцем узятих російських слів, можна легко знайти сотні прикладів. Ось кілька:

<i>пробірка</i> (від рос. <i>пробировать</i>)	— (<i>пробівка</i>)
<i>двизжок</i> (від рос. <i>двигаться</i>)	— (<i>бігунець</i>)
<i>бурав</i> (<i>свердел</i>)	<i>прокатний</i> (<i>вальцювальний</i>)
<i>воронка</i> (<i>лійка</i>)	<i>латунь</i> (<i>мосяж</i>)
<i>клюква</i> (<i>журавлина</i>)	<i>схвати</i> (<i>кліщі</i>)
<i>парус</i> (<i>вітрило</i>)	<i>заряд</i> (<i>наснага</i>)
<i>паяльний</i> (<i>плютувальний</i>)	<i>насос</i> (<i>помпа, смок</i>)
<i>резина</i> (<i>гума</i>)	<i>доход</i> (<i>прибуток</i>)
<i>ящик</i> (<i>скриня</i>)	<i>паровоз</i> (<i>паротяг</i>)
<i>стержень</i> (<i>стрижень</i>)	
<i>шарикопідшипник</i> (<i>кулькова вальниця, кульковий підшипник</i>)	

У категорії *семантики* прикладів також багато. До цієї категорії зараховуємо слова, які існують як в українській, так і в російській мовах, але мають у них різне значення. Настановою

6. Андрій Вільшенко, псевд. (Анатоль Вовк). Модерна українська номенклатура неорганічної хемії; проєкт. Перша частина. — "Бюлетень термінологічної комісії НТШ". Нью-Йорк (Вид. НТШ і Т-ва українських інженерів Америки), 1962, ст. 15.

політики російщення є вносити російське значення слова в українську термінологію. Приклади:

горілка (англ. burner) — (*пальник*),

масло (англ. vegetable, mineral oil) — (*олія*),

грузовик (англ. truck) — (*ваговіз, вантажне авто*), бо *груз* це англ. rubble,

трава (англ. herb) — (*зілля*) (*трава*, це англ. grass),

сплав (англ. alloy) — (*стоп*) (укр. *сплав* має інші значення),

окислення (англ. oxidation) — (*окиснення*) (рос. *окисление* походить

від *кислород*, що в укр. є *кисень*) (термін *окислення* у нашій мові

відповідає англ. acidification),

двигун (мотор) — (*рушій*) (в українській мові дієслово *рухатися* і двигати

мають різне значення),

бродіння — замість *ферментація* (*бродити* — відповідає англ. to goat).

Морфологічні росіянізми можна поділити на кілька видів, а саме:

а) накидання українській мові невластивих їй афіксів або вживання їх у невідповідному значенні. Приклади:

проявляти, проявник (*виявляти, виявник*),

датчик, льотчик, наладчик (*давач, літун, наладник*),

тральщик (*корабель*) (*тральник*),

б) вживання на означення дії іменників на *-овка* та *-ка*, які в українській мові цього значення не мають. Приклади:

обробка (*оброблення*)

прокатка (*вальцювання*)

сушка (*сушіння*)

забастовка (*страйк*)

чистка (*[о]чищення*)

оцинковка (*[о]цинкування*)

кладка (*мурування*)

заготовка (*заготівля*),

перегонка (*перегін, дистиляція*)

в) вживання роду та числа іменників за російським мововжитком, напр., *лисиця* у зоологічній назві цієї тварини, замість *лис*. (У російській мові слова *лис* тепер не вживається). В українській мові слово *стільник* відповідає рос. *соты*. У підсоветській літературі зустрічається під російським впливом множина *стільники* там, де повинна б бути однина. Подібно *кінські боби* замість *кінський біб*.

Синтаксичні росіянізми тільки згадаємо, бо вони більше загальномовне, як термінологічне явище. Приклади: *згідно теорії* замість *згідно з теорією*, *комунікація по телефону* замість

комунікація телефоном, кафедра по математиці замість катедра математики, дивитися телебачення замість дивитися на телевізію чи телебачення.

Правописні росіянізми були впроваджені при двох змінах правопису в УРСР, 1933 і 1946 р. Відомо, що основною метою цих змін було наблизити український правопис, а зокрема правопис запозичених слів, до російського правопису. Правопис — знову ж проблема загальномова. Все таки варто показати, до яких дивовиж у термінології ці зміни призвели. Маємо, отже *фтор*, хоч *флуоресціювати* замість *флуор* і *флуоресціювати*, *алкоголь*, хоч *альдегід*, дарма що початковий елемент тут той самий, *ейнштейній* (хемічний елемент), хоча справжня вимова прізвища, від якого назва походить, є *айнштайн*, як у німецькій так і в англійській мовах.

Окремо треба згадати про ще одно мовне явище, яке великою мірою наближає українську термінологію до російської. Це — калькування. Саме творення кальок — це нормальне явище словотвору в кожній мові. В УРСР, однак, українська мова калькує майже виключно російські слова. Ще не велике лихо, коли ці кальки утворені в душі української мови та для термінів, яких у ній досі немає. Приклад — уже цитована калька *давач* з російського терміна *датчик*. Тут ліпше калька, як прямий росіянізм. Недобре, однак, коли дана калька в українській мові зовсім зайва. Приклад — кальки *землероб*, *землеробство* (з рос. *земледелец*, *земледелие*), які тепер насаджують в УРСР замість досі вживаних слів *хлібороб*, *хліборобство* чи синонімних — *рільник*, *рільництво*.

Погано також, коли калькований термін застарілий, або невідповідний. Приклади: В УРСР вживається виключно термін *складний ефір*, тобто кальки застарілого російського терміна замість міжнародного терміна *естер*. Інший калькований хемічний термін це *гідрат окису* замість міжнародного *гідроксид*. У зоології вживається зовсім зайвої та неточної кальки *летюча миша* замість доброго українського *кажан*. Загально вживане, навіть і на еміграції, слово *телебачення* є калькою російського *телевидение*. Це слово гірше від терміна *телевізія*, хоч би тому, що від нього не можна творити жадних похідних слів. Їх доводиться все таки творити від слова *телевізія*, напр., *телевізор*, *телевізійний*.

Крім наведеного поділу росіянізмів у термінології, в основі граматичного, варто ще зробити другий, більше життєвий поділ. Це поділ на росіянізми примусові або обов'язкові і росіянізми довільні або необов'язкові. Прикладами примусових росіянізмів є терміни: *свинець*, *олово*, *сплав*, *шарикопідшипник*. Їхні пра-

вильні відповідники: *оливо, цина, стоп, кулькова вальниця* — слова проскрибовані, яких ніхто не насмілюється вжити, а коли б хто і вжив, то їх не пропустять. Приклади необов'язкових росіянізмів знайдемо в таких парах синонімів, як *парус — вітрило, миш'як — арсен, марганець — манган, кусачки — гострогубці, руль — кермо*. Тут мовець чи автор може вибирати між першим, терміном пари — зросійщеним, і другим, — добрим українським. Вибір, очевидно, залежатиме від рівня мовної культури мовця, його знання і відчуття мови та, вкінці, великою мірою, від його відваги йти проти течії, проти росіянізаційної політики режиму в Україні. Зрозуміло, що ми маємо право критикувати підсоветських авторів і видавництва тільки за вжиті необов'язкові росіянізми, — над примусовими вони не мають жадного контролю.

Без сумніву, у теперішніх політичних умовах в Україні, будь-яка спроба очистити українську термінологію від примусових росіянізмів неможлива. Неможлива й реабілітація багатьох тисяч добрих українських термінів, утворених у час українізації. Така термінологічна праця може мати місце тільки у вільному світі. Тут вона і ведеться,⁷ але це вже було б темою окремої статті.

На погляд мовознавців термінологічна лексика творить більше, як половину лексичного фонду сучасних мов. Щороку виникає близько 1000 нових науково-технічних термінів. З нових слів у сучасних розвинених мовах яких 90% є терміни. Тому й не дивно, що в УРСР, в процесі творення т. зв. "єдиного радянського народу", українська термінологія є об'єктом найбільшого росіянізаційного натиску, асиміляції й цензури.

7. Див. "Термінологія" у гасловій частині "Енциклопедії українознавства". Мюнхен, 1979.

Боротьба проти «українського буржуазного націоналізму» і стан української меншости в Чехо-Словаччині

Юрій Маєрник

"Боротьба проти українського буржуазного націоналізму та його пережитків", яка на Україні провадиться протягом 60-ти років панування радянської влади, — явище патологічне. Адже не існування "буржуазного націоналізму" обґрунтовує потребу боротьби проти нього, але навпаки, боротьба проти націоналізму обґрунтовує його існування. Такою є діалектика радянського режиму. Одначе для режиму наголошування на потребі боротьби проти "націоналізму і його пережитків" має свою логіку. За допомогою налички "націоналісти" Москва заганяє "окраїни" в кошару радянського (читай російського) "інтернаціоналізму".

Мета цієї статті — показати — без претенсії на вичерпність, — що боротьба проти "українського націоналізму" ввійшла до арсеналу зброї також комуністичного режиму в Празі. Правда, в Чехо-Словаччині, де проживає українська меншість, боротьба проти українського націоналізму не відзначається тією послідовністю, не має тієї тяглости і традиції, як на Радянській Україні; але, залежно від потреб і обставин, наголос на важливість такої боротьби інколи посилюється. Буває це звичайно тоді, коли треба залякати і заглушити голос чехо-словацьких українців, якщо цей голос не звучить в унісон з голосом партії — отже, тоді, коли українці на Пряшівщині заговорять про кривди або домагаються прав, на які партія не дала згоди або ця згода вже не актуальна.

В новітній історії української меншости в ЧССР, отже від 1945 року, можна відрізнити дві фази боротьби проти "українського націоналізму". Перша фаза — на початку п'ятдесятих років, коли треба було боротися з "русинською впертістю", з опором проти примусової колективізації сільського господарства, проти ліквідації греко-католицької церкви і проти деформацій, яких партія допустилася в культурному житті: адміністративне запровадження української мови, ліквідація Української народної ради Пряшівщини (УНРП), ліквідація Реферату руських шкіл, ліквідація Союзу молоді Карпат та ін. Щоб успішно подолати ці, з погляду

партії, аномалії, знайдено для них спільний знаменник — "український буржуазний націоналізм". Цей погляд старався обґрунтувати в 1955 році тодішній секретар Пряшівського крайового комітету компартії Словаччини, Василь Біляк.¹

Друга фаза боротьби проти "українського буржуазного націоналізму" розпочалася на початку сімдесятих років і, бодай теоретично, триває до сьогодні. Причиною цього наступу була "Празька весна", той процес демократизації суспільства, що його чехо-словацька компартія здійснювала в першій половині 1968 року. А завданням другої фази боротьби проти українського націоналізму, крім дальшої дискредитації партійних реформ 1968 року, полягає в тому, щоб допомогти чехо-словацьким українцям забути ті місяці відлиги та підпорядкувати їхнє життя процесові т. зв. нормалізації, що триває вже двадцять разів довше, ніж "Празька весна".

В 1968 році українці в ЧССР публічно порушили низку складних питань культурно-національного розвитку. Вказано на помилки, що їх допускалася партія в національному питанні протягом двадцятьох років. Обговорювано перспективи дальшого розвитку згідно з "Програмою дії" (Akční program) чехо-словацької компартії, ухваленою в квітні 1968 року. Щоб з цим для партії сьогодні компромітаційним процесом покінчити, знов удалися до спільного знаменника, для всіх небажаних явищ, і знову це — прояви українського націоналізму.

Український селянин у Карпатах, який не втручається більше в "чортову політику" і замість того міркує, як би то неврожайна земля дала йому більше картоплі й вівса, прокоментував би цю партійну програму словами рідної "націоналістичної" пісні: "Співала би'м даку, сама не знам яку". Не так бо легко знайти об'єктивні критерії за допомогою яких можна б установити, хто в Карпатах міг доробитись до буржуя... Одначе, справа українського націоналізму в Карпатах і Бескидах — це не народна усна творчість, а справа високої політики, справа партійної творчости. Наслідком цієї творчости є статті, що їх останніми роками друковано в ЧССР, в яких мова про українське питання в добу т. зв. будівництва соціалізму, про "шкоди", яких зазнали українці від "дубчеківського соціалізму", а надто про діяльність "українських націоналістів" у 1968 році. Мабуть, найплідючішим автором статей про українців у Чехо-Словащині є Іван Байцура. Отже, варт про нього дещо сказати.

1. Василь Біляк. Про український буржуазний націоналізм в Чехо-словацькій республіці, "Дукля" (Пряшів), 1955, ч. 1, ст. ст. 121-133. Про якість цієї статті та її аргументації найвимовніше свідчить те, що на неї ніхто з чехо-словацьких авторів сьогодні не покликається.

Іван Байцура, місцевий українець, народився 1930 року. Закінчив історичний факультет Ленінградського університету. Тепер професор Байцура — директор Інституту марксизму-ленінізму в Пряшеві та водночас проректор університету ім. П. Й. Шафаріка в Кошицях. Член партії від 1947 року, нагороджений державною нагородою "За видатну працю",² Байцура — автор монографії "Українське питання в ЧССР", в якій обговорено основні аспекти розвитку української меншости в ЧССР до і після Другої світової війни. Праця Байцури була першою, в якій узагальнено розвиток чехо-словацьких українців в умовах т. зв. будівництва соціалізму. Як згодом автор визнав, його монографія з'явилася в період "з досить обмеженим простором для висування проблем і т. п. Дуже важкий, часто неможливий був доступ до важливих партійних матеріалів, які торкалися українського питання".³ Щоб книжка з'явилася, автор був змушений оминати оцінку релігійного питання,⁴ питання, що відіграло важливу роль в розвитку українців у ЧССР.

Хоч Байцура пробував об'єктивно висвітлити ключові питання життя українців Чехо-Словаччини в повоєнні роки, вказав на помилки, яких допустилася партія та деякі провідники з українського боку, все ж таки його висновки є типовим продуктом марксистсько-ленінської соціології в оцінці суспільних явищ. Він пише: "Українська національна група в часі будівництва соціалізму фактично завершила своє національне відродження... Саме в часі соціалістичного будівництва було вирішено такі 'несоціалістичні' завдання, пов'язані з національним відродженням, як питання національної орієнтації, національної приналежності й мови".⁵ З цього "було вирішено", виглядає, що все справді розв'язано і більше жадних проблем не існує.

В дискусії, яка в 1968 році провадилася на сторінках місцевої української преси, вказано одначе на ряд проблем, які дали існували. Виявилось навіть, що проблем стало більше, ніж було давніше. Саме це вільне обговорення проблем українців ЧССР стоїть у центрі критики, якій присвячені статті Байцури, писані в останні роки.⁶ Автор послуговується терміном "теорія кривд",

2. Докладнішу біографію Івана Байцури подає "Дукля", 1978, ч. 1, ст. 57.

3. Інтерв'ю з автором п. н. "Писались книжки і на замовлення?", "Нове життя", Пряшів, 30. 3. 1968, ст. 12.

4. Там само.

5. Ivan Bajcura, *Ukrajinska otázka v CSSR*. Кошиці, 1967, ст. 196.

6. КПЧ та розв'язання національного питання на Східній Словаччині. "Записки Наукового Товариства (КСУТ)". Пряшів, 1972, ст. ст. 19-41; Розвиток та становище національних меншостей в ЧССР. — "Науково-

якою нібито "українські націоналістичні елементи" доводили, що партія протягом років соціалістичного будівництва не зробила нічого доброго для української меншости в Чехо-Словаччині. За допомогою терміну "теорія кривд" автор окреслює всю дискусію як тенденційну, негативну і неконструктивну, щоб тим самим заощадити собі, — в сучасних умовах Чехо-Словаччини дуже делікатне, — завдання як слід диференційовано проаналізувати способи та зміст цієї дискусії.

Стаття, в якій Байцура пробує обговорити виключно прояви українського націоналізму в Чехо-Словаччині 1968 року, з'явилася під назвою "Головні прояви і коріння українського націоналізму".⁷ Провідною тезою цієї статті є те, що дискусія навколо українського питання в 1968 році мала на меті критикувати соціалізм й ідеалізувати капіталізм. Критика соціалізму, за Байцурою, проявилася в двох напрямках: критика соціалізму в Чехо-Словаччині і критика стану в Радянському Союзі, зокрема на Україні.

Щодо критики соціалізму в ЧССР, то в дискусії на сторінках української преси переважали вимоги реабілітації селян-жертв примусової колективізації, реабілітації незаконно ліквідованої греко-католицької церкви, відновлення українських організацій та інституцій, зокрема УНРП, які зліквідовано також незаконно. Мова, отже, була про старі "прогріхи" українців, яким партія намагалася покласти край уже в п'ятдесятих роках, зрештою про кривди, які 1968 року обговорювано не тільки в Пряшеві, але також і в Празі, і то серед найвищих партійних керівників Чехо-Словаччини.

Прояви націоналізму між українцями в ЧССР характеризуються, за словами Байцури, і тим, що порушено становище в Радянському Союзі, мовляв "у відношенні до українців здійснюється процес русифікації, на Україні є багато шкіл з російською викладовою мовою, витворено незадовільний простір для розвитку української культури".⁸ На сторінках української преси в ЧССР 1968 р. згадувано про деяких українських письменників, культурних і політичних діячів, які на Україні замовчані, про них

популярна бібліотека ЦК КСУТ", ч. 9. Пряшів, 1976; *Vývoj a riešenie ukrajinskej otázky v ČSSR. "Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti, Zborník štúdií o rozvoji ukrajinskej národnosti v ČSSR"*. Братислава, 1975, ст. ст. 11-32; *Postavenie a tendencie vývinu národnostných menšín v socialistickom Československu. "Národnostné vzťahy v socialistickom Československu"*. Братислава, 1976, ст. ст. 324-400.

7. *Hlavné prejavy a korene ukrajinského nacionalizmu. — "Ideologický boj a nacionalizmus"*. Братислава, 1976, ст. ст. 122-142.

8. Там само, ст. 130.

там не дозволено писати.⁹ Одним з джерел критики стану на Радянській Україні для "українських націоналістів" в ЧСР була праця Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Книжка Дзюби, як слушно нагадує Байцура, появилася друком на Заході.

Тут починається друга частина критики Байцури, критика "ідеалізації капіталізму". В основному ця ідеалізація проявилася в тому, що деякі українці, в тому числі працівники в ділянці україністики чехо-словацьких наукових установ, цікавилися життям українців, що проживають на Заході. В статтях про українців в Австралії, Канаді, Франції тощо, які тоді друковано на сторінках української преси, була мова про те, що ті українці мають "кращі умови для культурного розвитку, як наприклад, в Радянському Союзі і в Чехо-Словаччині".¹⁰ Іван Байцура натякає тут на серію статей Миколи Мушинки про українців поза межами Радянського Союзу, що друкувалися в журналі "Дружно вперед" та на діяльність і статті визначного чехо-словацького україніста Ореста Зілінського.¹¹ Треба пам'ятати, що в умовах "Празької весни" таке зацікавлення було цілком нормальним явищем не тільки між українцями, але також між словаками. Зрештою словаки інтенсивно цікавилися життям своїх земляків поза Словаччиною ще до 1968 року.¹²

У демократичному суспільстві за таке зацікавлення ніхто не зробить закиду, навпаки, кожна культурна нація старається плекати зв'язки зі своїми одноплемінниками поза межами своєї батьківщини якнайінтенсивніше. У зв'язку з цим варт приглянутися до ставлення Радянської України до українців, що проживають у "соціалістичних країнах". Чи можна вважати це ставлення нормальним? Коли мова про українців у Чехо-Словаччині і про ставлення до них київського уряду, то можна констатувати, що це, так зване ставлення має характер патологічний. Причина цього є, мабуть, та, що Москва вважає задоцільне, щоб українська меншість в "соціалістичних країнах" асимілювалася, а уряд "суверенної" Української соціалістичної республіки не хоче і не може цьому протистати. Для такого припущення є цікаві докази.

9. Там само, ст. 131.

10. Там само, ст. 131.

11. Про недавнюзагадкову смерть О. Зілінського в українській пресі Чехо-Словаччини не з'явилося жадної інформації, не кажучи вже про некролог. Щоб знайти некролог Зілінського треба вдатися до чеського наукового журналу "Славія" (Прага) 1978, ч. 1.

12. Зацікавлення деяких кіл на Словаччині життям словаків у Югославії йшло так далеко, що до словаків зачислили вони також русинів, які живуть у Войводіні.

1949 року на Пряшівщині розпочато ліквідацію українських (руських) шкіл. Один із шкільних інспекторів (національністю словак) обґрунтував цю ліквідацію такими словами:

Це наказ вищих властей, про це знає партія, знають про це діячі, зрештою і Сталін сказав, хто хоче бути русином або українцем, мав нагоду оптувати. Хто не оптував [мова про оптацію українського населення з Пряшівщини в числі приблизно 8000 осіб до Радянського Союзу — Ю. М.], хай асимілюється. Знають про це російські дипломатичні представництва у нас. Держава, в якій є два народи, чеський і словацький, не може терпіти, щоб горстка, яка не є навіть меншістю, мала свої школи.¹³

Це сказав звичайний шкільний інспектор, але можна сумніватися в тому, чи мав би він відвагу послуговуватися такою аргументацією з власної ініціативи, без відома "вищих властей". Виглядає так, що такі інструкції існували вже в 1949 році.

На ненормальність ставлення Радянської України до потреб чехо-словацьких українців, звернено увагу в Пряшеві вже давніше.¹⁴ Сконстатувало цей факт також чехо-словацьке міністерство шкільництва. У звіті за 1967 рік говорилося: "Національно усвідомлюючий процес [українців ЧССР — Ю. М.] гальмує і ця дійсність, що українська національна меншість має назагал дуже слабкі контакти з своїм первісним народом, чого в інших національних меншостях [в ЧССР, — мова про угорську та польську меншості — Ю. М.] немає".¹⁵ Такої думки був 1968 року також Іван Байцура.¹⁶

Про незадовільний стан взаємних зв'язків говорилося також і на Радянській Україні. В 1968 році в українському самвидаві з'явився лист члена Спілки письменників України, адресований до тодішнього першого секретаря СПУ Олеса Гончара.¹⁷ У цьому листі анонімний член СПУ обговорює незадовільні зв'язки і співпрацю в ділянці літератури, вказує на брак творчих контактів між письменниками України і українськими письменниками та літературознавцями Чехо-Словащини. Пригадуючи обіцянку про

13. Нове життя, ч. 14, б. 4. 1968.

14. Ю. Бача, В. Капішовський, А. Ковач, Ф. Ковач. Умови розвитку української культури в ЧССР після 1945 року. — "Жовтень і українська культура. Збірник матеріалів з міжнародного симпозіуму". Пряшів, 1968, ст. 474.

15. Там само, ст. 475.

16. Іван Байцура. Национальная консолидация украинского населения в Чехословакии в условиях строительства социализма. "Жовтень і українська культура...", ст. 509.

17. Лист до Олеса Гончара і секретарів СПУ. — "Сучасність" (Мюнхен) 1968, ч. 12 (грудень), ст. ст. 50-60.

зміцнювання братніх зв'язків (1958),¹⁸ автор приходять до висновку, що ці зв'язки є дуже слабкі.

Широка літературна громадськість нашої республіки майже не ознайомлена з українським літературним життям поза її межами... Ніяк не можна вважати нормальною ситуацію, коли друковані видання з Чехо-Словаччини, Польщі тощо на українській мові до нас потрапляють майже випадково, через друзів і знайомих, не приходять каналами книготорговельних організацій.¹⁹

Бажання поліпшити зв'язки між Україною і чехо-словацькими українцями висловив також Юрій Збанацький. На питання — "Думаєте, що між Україною і українцями Чехо-Словаччини є достатні зв'язки?" — Збанацький відповів: "Наші зв'язки в умовах Чехо-словацької соціалістичної республіки значно зміцнилися і покращали, але я далекий від думки, що в нас зв'язки вже ідеальні. Дружба треба не лише зав'язувати, але уміти її плекати".²⁰

Заради справедливості треба нагадати, що ці зв'язки не зовсім відсутні. Існує, наприклад, обмін партійними делегаціями, участь того чи того танцювального ансамблю з України (в основному тільки з Закарпаття) на українському музичному фестивалі в Свиднику, але на цьому ці зв'язки в суті речі вичерпуються. Та не про це йшлося Президії КСУТу (Культурно-суспільне українське товариство) в листі до Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном і до Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, якого вислано з Пряшева до Києва в липні 1968 року. В цьому листі між іншим сказано: "Ми висловлюємо глибоке переконання, що дружні братерські відносини русинів-українців Пряшівщини з народом Радянської України будуть не слабшати, а навпаки, стануть тіснішими, більш пліднішими і інтенсивнішими. У цьому благородному ділі велику позитивну роль можуть зіграти наші національні культурні інституції і товариства".²¹ Але в Києві цей "голос вопиющего в пустині" не хотіли чути. За приклад може правити республіканська преса Радянської України. Вона як правило про життя українців в ЧССР, Польщі, Югославії, Румунії

18. "Всіма силами будемо зміцнювати наші братні зв'язки". Спільна заява делегацій письменників Чехословаччини і України. — "Жовтень" 1958, ч. 12.

19. Сучасність, 1968, ч. 12, ст. 58.

20. Нове життя, ч. 29, 8. 6. 1968. Подібно висловився також Юрій Смолич у "Літературній газеті" (Київ) 1967, ч. 102: "Наші брати й сестри, розкидані далеко по всіх світах, не повинні втрачати кровних зв'язків із своїм рідним народом". Цитуємо за газетою "Нове життя", ч. 17, 17. 4. 1968, ст. 1.

21. Нове життя, ч. 36, 27. 7. 1968.

своїх читачів не інформує, а якщо інформація з'явиться, то перекручена. Так було, наприклад, з приводу українського фестивалю в Свиднику, що відбувся в 1973 році. Газета "Радянська Україна" повідомила, що в Свиднику виступав Закарпатський народний хор, але те, що фестиваль влаштовують українці ЧССР, що фестиваль з "крови й кости" український — усе це газета замовчала.²² Кілька днів пізніше "Радянська Україна" так само "інформувала" про фестиваль югославських українців-русинів, що традиційно відбувається в Руському Керестурі. Не може не створитися враження, що культурне життя української меншости в Чехо-Словащині (як і в інших "соціалістичних країнах") належить до тих дражливих тем, про які читачам газети "Радянська Україна" не дозволено знати. А може шкільний інспектор в 1949 році був справді добре поінформований про те, яка доля чекає тих, "хто не оптував"?

Пригадаймо ще міжнародний симпозіум "Жовтень і українська культура", що проходив у грудні 1967 року в Пряшеві. В його роботі взяли участь понад 100 осіб. З України на симпозіум запрошено 37 науковців, а приїхало аж... 8.²³ З цього приводу хтось з чехо-словацьких українців скаржився:

Яка ще країна інша у світі не скористала би нагодою надіслати вчених пропагувати здобутки своєї культури, коли б спеціально для неї за кордоном організували наукову конференцію? З капіталістичного Заходу ми не запросили жодного доповідача, ми дали трибуну радянським поглядам. Тільки що ми скажемо публіці, чому радянські друзі відмовилися приїхати? Може таки справді треба було кликати вчених із Заходу?²⁴

Ось гола правда! Тут причина того, що чехо-словацькі українці зверталися на Захід!

У зв'язку з цим треба відзначити, що зовсім інакше поведуться супроти своїх земляків інші соціалістичні країни. Угорщина, наприклад, до угорців у Румунії, Словаччина до словаків у Югославії. А Вірменська РСР має добрі зв'язки з вірменами, що проживають у країнах вільного світу, в США, Франції, Лівані, тощо...

Повернімось до інших пунктів у статті Байцури, в якій він критикує дискусію чехо-словацьких українців у 1968 році про кривди, що їх зазнало українське населення Пряшівщини в п'ятдесяті роки.

Одним з об'єктів критики Байцури є спроба реабілітації греко-католицької церкви, спроба дати церкві можливість брати участь у

22. Радянська Україна, 10. 7. 1973.

23. Сучасність, 1968, ч. 12, ст. 53.

24. Там самс, ст. 54.

"національно-культурній ділянці, бо мовляв, має вона в цій області багатий історичний досвід і може дати вклад для розвитку народного життя українців Пряшівщини".²⁵

Автор має на увазі передусім лист єпископа Василя Гопка, в якому мова про те, що внесок греко-католицької церкви в збереження національної свідомости й традицій українців на Пряшівщині є незаперечний.²⁶ Про це дійсно годі сперечатися, це відомий факт, на який звернув увагу у свій час також і Іван Байцура.²⁷ Насильну ліквідацію греко-католицької церкви на Пряшівщині Байцура тоді вважав "сильним дезінтеграційним фактором в національному житті українців ЧССР".²⁸ На думку Байцури, греко-католицька церква на Східній Словащині була бар'єром

політики асиміляції, яку у відношенні до русинів здійснювали правлячі кола австро-угорської імперії, буржуазної чехо-словацької держави і словацькі клеро-фашисти... Греко-католицька церква об'єктивно була важливим національним атрибутом русинів. В певному розумінні можна навіть сказати, що церква і релігія були сильнішим інтеграційним фактором, поєднуючим матеріалом, ніж національна свідомість і національні почуття... Насильна і здійснена проти волі й бажання більшости русинів ліквідація греко-католицької церкви в 1950 році не могла не викликати тому більших потрясень і катаклізмів у дальшому національному розвитку... Національний організм оцим грубим і непотрібним хірургічним вмішуванням був сильно ослаблений, національну єдність було порушено. В цьому криється одна з причин різкого пониження кількості українців в Чехо-Словащині, оскільки ті русини, які відмовилися прийняти православ'я, як правило перейшли до римо-католицької церкви або до різних сект, а через них на словацьку національність.²⁹

Наводимо довгу цитату з статті Байцури, щоб указати на те, як оцінювалося питання греко-католицької церкви на Пряшівщині в 1968 році, як дивився на це сам Байцура.

Подібного погляду тримався Байцура в 1968 році і щодо деформацій у культурному житті українців на Пряшівщині, до яких дійшло наслідком грубого втручання партії. Ці питання в п'ятдесятих роках повинні були, — писав він, — "рішати самі русини і

25. Байцура. Hlavné prejavy..., ст. 132.

26. Нове життя, ч. 14, в. 4. 1968.

27. Жовтень і українська культура, ст. 513.

28. Там само.

29. Там само.

ніхто інший, це мало бути тільки результатом їхнього виявлення волі і бажань".³⁰

Коли мова про домагання реабілітації селян, покривджених примусовою колективізацією, то це була вимога загальна, не тільки українців, вимога тієї частини суспільства (селян), яка була об'єктом колективізації. Змістом цієї дискусії не було домагання повернути землю окремим селянам, але вимога моральної реабілітації конкретних потерпілих людей. Методи колективізації сільського господарства в районах Східної Словаччини мали брутальний характер, що зрештою визнано в чехо-словацькій історіографії.³¹

На весні 1968 року на сторінках газети "Нове життя" опубліковано серію статей під назвою "Парадокси нашого життя", в яких автор на багатьох прикладах довів що українська меншість у ЧССР була протягом останніх 20-ох років об'єктом плянкової асиміляції. Про це знали, асиміляцію форсували партійні кадри в Празі, Братиславі, в Пряшеві. Це довело до деформацій у культурно-національному житті чехо-словацьких українців. "Деформації 50-их років залишили русинів без своєї 'руської віри', 'своєї землі' і своєї 'руської національності'",³² — закінчував автор статей у "Новому житті".

Процес демократизації в Чехо-Словаччині в першій половині 1968 року дав також і місцевим українцям простір для всебічної аналізу свого недавнього минулого, щоб у майбутній праці уникати помилок і боротися зі сторонніми втручаннями, які можуть бути в своїх наслідках катастрофальними. Метою публічної дискусії українців була саме така аналіза.³³ Дискусію перервала військова окупація в серпні 1968 року, а згодом її цілковито припинено й заступлено за партійними директивами, "процесом нормалізації". В житті чехо-словацьких українців "нормалізація" проявилась так, що кілька осіб (в пропорції до всього суспільства ЧССР), які під час "Паризької весни" "бачили тільки кривди", або згодом відмовилися засудити свої погляди, заарештовано і запроторено в тюрму. Кількадесят українців за подібні "провини" позбавлено права брати активну участь у творчому житті української меншости. А більшість позбавлено членства в партії.

Та запах демократії в часі "Празької весни" відчуло не десяток, не сотня, а мільйони громадян ЧССР, в тому числі також

30. Там само, ст. 510.

31. Vasil Škrip. O socialistickej predstavbe východoslovenskej dediny v rokach 1949-1953. Братислава, 1967.

32. Нове життя, ч. 14, 6. 4. 1968.

33. Нове життя, ч. 15, 10. 4. 1968.

українці. Щоб змусити або навчити людей цей хоч короткий, зате приємний запах забути, пишуться ідеологічні статті Івана Байцури і йому подібних. За допомогою "марксистсько-ленінської діалектики" ці "партійні педагоги" пробують закріпити серед населення переконання, що ніякого приємного запаху не було, а був тільки відразливий сморід. На ділі це і є суть "процесу нормалізації" — зректися своїх поглядів, переконань, зректися вчення (тієї самої) партії вчорашнього дня, якщо це вчення сьогодні не відповідає потребам "реально-існуючого соціалізму". За свою працю такі "партійні педагоги", як Байцура, одержують всякі полегші і державні нагороди "За видатну працю". А найпрацьовитіші, як от Василь Біляк, можуть допнятися до посади секретаря ЦК компартії Чехо-Словаччини, мають змогу диктувати дальший хід "нормалізації", викорінюючи "буржуазний націоналізм", і право гордитися, що українці в Карпатах стали сьогодні слухнянішими (мовчазнішими), не скаржаться на свою долю. Справді, сьогоднішнім нормалізаторам карпатських українців позаздрив би в дечому навіть відомий з історії угорський граф Апоні...

Плянове господарство і демократія

Марко Перак

"Великі" системи

Радянська пропаганда постійно підкреслює, що одна з найважливіших переваг суспільного ладу в СРСР — пляновість економіки. У капіталістичних країнах, — наприклад, у США або Федеративній Республіці Німеччини, — кожний підприємець — чи то величезна корпорація Дженерал моторс, чи власник маленької майстерні лагодження годинників — діють незалежно, керуючись лише власним зиском, а регулятором усієї складної господарської системи є ринок. У наслідок неузгоджености прагнень та дій великої кількості незалежних господарських одиниць, — за твердженнями радянських пропагандистів, — у капіталістичних країнах виникає економічний хаос. Його наслідки: кризи надвиробництва, безробіття, нераціональне використання ресурсів тощо. На противагу до цього, — кажуть радянські пропагандисти, — у соціалістичних країнах, як СРСР або, наприклад, Східня Німеччина, — господарство провадять на підставі науково обґрунтованого пляну, в якому враховано всі ресурси країни так само, як і потреби населення. У наслідок — нема ані криз, ані безробіття, ані інших вад капіталістичної системи.

Багато чого можна було б тут закинути радянським пропагандистам. Можна було б нагадати, що і в капіталістичних країнах діють певні регулятивні механізми. Завдяки дії цих штучно створених регуляторів, що перебувають як правило в руках держави, капіталістичний світ ось уже протягом багатьох десятиріч не знає криз, подібних до тієї, яка сталася 1929 року. Можна було б нагадати, що й в СРСР в дійсності існує безробіття великих розмірів, тільки там безробіття, на відміну, наприклад, від США, не реєструють. Можна було б відзначити, що, попри всю "наукову" пляновість, Радянський Союз постійно відстає від капіталістичних країн у розвитку передової технології. Можна було б також нагадати, що життєвий рівень у СРСР нижчий, ніж у капіталістичних країнах і т. ін.

Але в цих нотатках ми зупинимося на іншому. Поговоримо про "переваги" всеохопного планування за умов сучасного індустріального суспільства.

Якихось 4 роки тому вийшла в СРСР книга відомого радянського вченого — професора Налімова — "Теорія експерименту". У вступній частині цієї дуже цікавої монографії професор Налімов подає блискучу аналізу низки проблем та труднощів, що виникли останніми роками в експериментальній науці: фізиці, хемії, біології. Ще розмірно недавно вчені вважали, що, вивчаючи ту чи ту систему — фізичну, хемічну, біологічну або іншу, що її можна характеризувати багатьма *параметрами*, завжди можна зафіксувати значення всіх *параметрів*, крім одного, і вирахувати вплив цього одного незафіксованого параметра на поведінку системи. Наприклад, на процес електроосідання металу впливають водночас температура, склад розчину, щільність електричного струму. Якщо тримати склад розчину та щільність струму постійними, змінюючи лише температуру, то можна *виділити* в чистому вигляді вплив температурних змін на електроосідання металу.

Однаке, останніми роками щораз частіше вчені стикаються з такою ситуацією, коли метода варіювання одного параметра за незмінності всіх інших не досягає мети. Вивилося, що коли кількість параметрів, які керують поведінкою системи, переходить певну межу, стає неможливо надійно виокремити вплив того чи того *індивідуального параметра*, не зачіпаючи інших факторів. І вчені дійшли до поняття про так звану "велику" або "складну" систему, поведінку якої визначає велика кількість взаємопов'язаних параметрів.

Одна з найважливіших властивостей складної системи — *принципова* неможливість *точно* вирахувати її поведінку за допомогою математичних метод. У певному сенсі це означає, що поведінку складної системи не можна вважати за суворо детерміновану. Отже, вирахувати, а відтак — і передбачити, а поготів — *запланувати* поведінку такої великої системи можливо лише на кілька кроків уперед, та й це — лише з деякою імовірністю. Що складнішою є система, то на меншу кількість кроків наперед можна розрахувати її поведінку, і менша ймовірність, що система поводитиметься відповідно до плану.

У зв'язку з цим згадаємо таке поняття, як *демпфування*. Це слово означає "гальмування", "обмеження". Наприклад, коливається вага на пружині. Коли ніщо не заважає вазі коливатися, то систему не *задемпфовано*. А якщо занурити цю вагу, наприклад, в олію, то олія створить тертя, яке буде *демпфувати*, тобто — гальмувати коливання ваги. Якщо демпфування досить сильне, —

коливання зовсім припиняються або, як кажуть фізики, — дегенерують у повільне сповзання системи до стану нерухомости. З такого погляду плянування поведінки системи — фізичної, біологічної або економічної, — означає, що деякі з її можливих рухів мусять бути задемпфовані. У цих задемпфованих напрямках розвиток системи не піде. Плянувати поведінку системи — означає розрахувати різні варіанти її поведінки, а далі — обрати ті напрями, які треба задемпфувати, щоб *примусити* систему розвиватися в бажаному напрямі.

З попереднього видно, що коли йдеться про "велику" систему, яка принципово не підлягає математичному розрахункові, обґрунтоване плянування її поведінки — те, що зветься науковим плянуванням, — з наукового погляду якраз і неможливе. Принципово неможливо так точно визначити напрям та рівень демпфування великих систем, щоб це забезпечило виконання пляну. З другого боку, прагнучи перетворити велику систему на керовану, пляновану, легко припустити грубу помилку — *передемпфувати*, тобто створити системі такі жорсткі примусові рамки руху, в яких її розвиток зупиняється, *дегенерує* в сповзання до нерухомости. У такому випадку система опиняється в замороженому стані. З такого стану систему — фізичну, біологічну або економічну, — можна вивести лише *вольовим актом*, тобто, насильницьким зруйнуванням якогонебудь з демпфувальних зв'язків, наслідком чого система стрибком перейде до нового стану. До якого саме нового стану перейде система в наслідок вольового акту, тобто — насильницького впливу *ззовні*, — розрахувати або заплянувати, як правило, неможливо.

Не важко зрозуміти, що економіка сучасної індустріальної країни — це типова "велика" система і до неї цілком стосується все, про що ми казали. Зокрема, економіка також являє собою коливальну систему, лише незмірно складнішу, ніж вага на пружині. Наприклад, автомобільна промисловість продукує нову марку автомобілів, що якістю краща, ніж та, яку виробляли раніше. Нове авто швидко розкуповують, фірма збільшує продукцію, розбудовує цехи, приймає нових робітників, закуповує додаткову сировину, метал, пластики, електроустаткування. Виробництво авт зростає. Це, так би мовити, — висхідна частина коливання. З часом ринок починає насичуватися, попит на авта зменшується. Деякий час фірма за інерцією продукує й далі багато авт, доки *протидія ринку* зростає настільки, що виробництво автомобілів доводиться скоротити. Частина робітників звільняють, зменшують закупи сировини, поширюючи таким чином *демпфування* на інші галузі промисловости. Це — спадна частина коливання. Деякий час триває економічний спад. Але продані авта з часом виходять з ладу, населення збільшується і т. ін., і попит на авта знову починає

зростати. Починається наступна хвиля коливання. Регулятором розмаху та періодичности коливань є ринок: закон попиту та пропонування.

Певна річ, наведений приклад дуже спрощений.

Соціалістична економіка такою самою мірою є коливальна система, як і економіка капіталістична. Різниця полягає в тому, що капіталістична економіка — *слабко задемпфована*, а економіка соціалістична — це *сильно задемпфована* система. Сильний демпфувальний вплив здійснюють за допомогою пляну.

Але кількість факторів, які керують економікою індустриальної країни, величезна. Так зване наукове планування неминуче виявляється фікцією так само, як "монолітна єдність радянського народу" або "непорушна дружба народів СРСР" та всі інші міти та фікції радянської пропаганди.

Спроби всеохопно плянувати економіку можуть бути спрямовані лише в двох напрямках: або намагаються справді здійснити всеохопне планування; це неминуче призводить до передемпфування, тобто — до дегенерації системи, до її заморожування — аж до цілковитої зупинки. Такий варіант здійснюють лише в короткі періоди існування плянового господарства. Або — і це звичайніша ситуація — планування під тиском реальности стає не всеохопним. Економіці "повертають" деякі ступені свободи, вдаючись таким чином до поступок капіталістичним методам виробництва.

Регулювання "великої" системи

Один із прикладів "великої" системи — спектроскоп — прилад, який є в багатьох лябораторіях. Він призначений, наприклад, для аналізу хемічного складу стопів. Виявляється, перебіг спектроскопічної аналізи визначає так багато факторів, що розрахувати цей процес принципово неможливо. Результати досліду залежать від великої кількості обставин, яких не вдається заздалегідь передбачити. Таким чином, результат спектрографічної аналізи завжди виявляється дещо непевним. Економіку індустриального суспільства характеризує незмірно більше факторів, ніж маємо їх у перебігу спектроскопічної аналізи. Отже, в багато разів збільшується непевність вислідів будь-якого заходу в керуванні економікою. Застосовуючи той чи той захід у регулюванні економіки, наприклад, встановлюючи якийсь новий податок або змінюючи ціни на товари, неможливо знати точно, які будуть справжні результати цього кроку. Таким чином, плянувальні органи можуть — з найкращими намірами — розробляти заходи, які, на їхню думку, забезпечать бажаний економічний розвиток суспільства, але, оскільки економіка — це "велика" система, її

фактичну реакцію на новий захід не можна, в принципі, вірогідно передбачити. Те саме стається навіть у тому ідеальному випадку, коли плянувальні органи, плянуючи новий економічний захід, мали вичерпну, цілком вірогідну інформацію про стан економіки в момент запровадження нового заходу. Але справді плянувальні органи ніколи не мають ані вичерпної, ані цілковито певної інформації про стан економіки. Поперше, економіку індустріальної країни характеризує так багато статистичних даних, що врахувати їх не здатний жаден, навіть найпотужніший комп'ютер. Подруге, в той час, коли збирають та обробляють статистичні дані, економіка не стоїть на місці: у момент, коли почали обробляти ці дані, економіка вже не така, як вона була тоді, коли їх збирали. Отже, завжди оцінюють інформацію, яка напевно застаріла. Потрете, — і це головне, — правильна оцінка статистичної інформації неминуче має характер імовірності, припущення.

Таким чином, навіть за наявності розгалуженої комп'ютерної системи, об'єктивних статистичних даних, за умови їхньої швидкої та кваліфікованої оцінки, вироблення жорстких рекомендацій у плянуванні, які б забезпечили розвиток економіки в потрібному напрямі, — справа цілком нереальна, при чому — нереальна в принципі. Щодо умов СРСР, то тут справа виглядає ще гірше. Комп'ютерне господарство в СРСР далеко відстає і потужністю, і якістю від капіталістичних країн, особливо — від США. Збирання статистичної інформації в СРСР дуже далеке від суворой об'єктивності. Мені, наприклад, відомо, як збирали на початку 60-их років статистичні дані про сільське господарство Казахстану. Якщо до статистичного бюро республіки вчасно не надходили, наприклад, відомості про поголів'я худоби в якихось районах, начальство республіканського статистичного бюро аніскільки не засмучувалося. У розрахунки вписували вигадані цифри, наближаючи їх до плянових завдань. Фактично статистична інформація в СРСР на кожному щаблі її збирання й обробки постійно викривляється на догоду вимогам пляну. І ось таку, далеку від об'єктивного віддзеркалення дійсности квазістатистику беруть за засаду плянування, яке, за самим його задумом, має бути всеохопним і якому надали назву "наукового".

Безперечно, жадної науковости в такому плянуванні нема. На практиці воно перетворюється на жорстку мережу обмежувальних заходів, які заважають раціональному розвиткові економіки. У наслідок цього виникають такі безглузді явища, які добре відомі громадянам СРСР, але викликають здивування й спантеличення в громадян капіталістичних країн. Наприклад, на початку 60-их років раптово зникли з продажу в СРСР чоловічі шкарпетки й протягом двох років — з 1961 до 1963 року — є

сотнях міст на всьому терені Сибіру, в Середній Азії, в Поволжі та багатьох інших місцевостях було неможливо знайти цю примітивну частину чоловічого одягу.

У машинобудуванні існує поняття про конструкції, що самоустановлюються. Наприклад, вальниці можна конструювати двома способами. Перший спосіб полягає в тому, що вальницю намагаються максимально точно припасувати до валу та до корпусу, в яких її закріплюють. Що точніше припасовано вальницю, то довше працює вся конструкція. Одначе, хоч би як ретельно розрахувати всі розміри і хоч би як точно виготовити частини конструкції відповідно до цих розмірів, — деяка неточність завжди залишиться. Ця неточність викликає внутрішні напруження в конструкції, зменшується її довговічність і погіршується якість її функціонування. Щоб виграти кожний додатковий відсоток точности припасування, треба вдаватися до дедалі більших витрат. Але є й інший шлях — взагалі відмовитися від спроб точно припасовувати частини. Навпаки, йдучи цим шляхом, навмисно залишають деяку невизначеність розмірів частин, які взаємодіють, вимоги до точности істотно знижують, від чого вартість конструкції помітно зменшується. Справа тут полягає в тому, що з'єднання деталей конструюють так, щоб залишити деяку свободу взаємних переміщень. У процесі праці конструкцій відбувається *довільне взаємопритосовування* частин конструкції, при якому внутрішнє напруження — мінімальне. Така самоустановлювана система, набагато дешевша від точно припасованої, — виявляється на практиці й набагато довговічнішою.

Капіталістична економіка відрізняється від плянової саме тим, що вона — самоустановлювана система. Плянове обмеження в *максимально самоустановлюваній* капіталістичній системі цілковито відсутнє.

Треба, одначе, зазначити, що в сучасному світі нема вже максимально самоустановлюваних, цілком нерегульованих економічних систем. Дуже близькою до такої системи була, либонь, приватнокапіталістична система в США до 1929 р.

Нині таких систем нема, і ось з якої причини: як довів досвід і як ми вже відзначили, всі відомі нам ринкові індустріальні суспільства, якщо застосувати термін, запозичений з фізики, — працюють у *коливальному режимі*. При цьому вони здійснюють так звані *автоколивання*, тобто — такі коливання, розмах і періодичність яких регулюється автоматично за допомогою *внутрішніх механізмів* самої системи. Отож, в автоколивальних системах, вільних від будь-якого регулювання ззовні, можливі як стійкі, так і нестійкі коливальні режими. Якщо виникає нестійкий режим — система, так би мовити, "вибухає". Приклад виникнення нестійкого режиму — криза надвиробництва. Щоб уникнути

падіння в нестійкий режим, у сучасних капіталістичних системах запроваджено додаткове регулювання ззовні. Якщо *внутрішній* регулятор економічних автоколивань — це ринок, то *зовнішній* супроти економіки регульовальний фактор — це звичайно держава. Але на відміну від систем з усеохопним плануванням, як в СРСР, де зовнішній фактор — держава — намагається здійснювати жорстке регулювання всієї економічної системи (на практиці викликаючи лише її неефективність), в сучасних капіталістичних країнах Заходу метою державних регульовальних механізмів є лише запобігти нестійкості коливань, зберегти конечний ступінь стабільності економіки, тобто — захистити людину від можливих несприятливих ситуацій, які можуть виникнути в цілковито стихійній економіці.

Чи добра, чи погана така система, чи краща вона, а чи гірша від плянового господарства, — про це мова в наступному розділі.

Чи можливий "соціалізм з людським обличчям"?

Отже, економіка сучасного індустріального суспільства — типова "велика" система. У країні є багато тисяч заводів, фабрик, колгоспів, ферм, складів, крамниць, залізничних деп, летовищ, морських суден, шкіл, садівництв і багато, багато іншого. Усі ці тисячі й тисячі об'єктів щось продукують і щось споживають, і пов'язані між собою мільйонами ниток. Уся ця система постійно прагне змінюватися, і в процесі цих змін стикаються, переплітаються, сходяться й знову розходяться інтереси й волі мільйонів учасників цієї неймовірно складної гри. Так званий *Державний План* в СРСР претендує на те, щоб цілком охопити всі боки цієї мільйонокомпонентної системи й точно визначити заздалегідь шляхи її розвитку.

Але, як ми вже з'ясували, з наукового погляду поведінка такої складної системи в принципі не підлягає суворому розрахункові, а плануванню — й поготів. Наслідком цього *Державний План* виявляється жорсткою сукупністю обмежувальних рамок, які перешкоджають економіці плідно працювати в *самоустановлюваному* коливальному режимі, такому, який реалізується в економіці капіталістичних країн.

Справді *цілковите*, всеохопне планування, яке враховує кожний деталь неувявлено складного економічного механізму, означало б практично повне демпфування всієї системи і, в наслідок цього, її остаточну зупинку. Оскільки радянські планувальні органи не можуть дозволити собі зовсім спаралізувати економіку, то планування неминуче перетворюється на компроміс, який залишає в системі деякі ступені свободи.

Усі реформи економічної системи — хрущовські, косигінські

та будь-які інші — сходили в ґрунті речі до варіацій у *кількості ступенів свободи*, які залишаються не задемпфовані в радянській економічній системі. Оскільки сильно задемпфована економічна система виявляє тенденцію зупинитися, то *реформами* намагалися дещо послабити обмежувальні рамки. Але при істотному послабленні демпфування система негайно починає виходити з-під контролю і стає в принципі недетермінованою. Налякана влада у панічному стані від вигляду економіки, що починає виходити з-під тоталітарного контролю, негайно знову запроваджує нові жорсткі обмеження.

Таким чином, радянська економічна система працює за принципом *пульсацій*, стрибками переходячи від докраю жорсткої задемпфованості, за якої припиняються вільні автоколивання, до режиму з дещо збільшеною кількістю ступенів свободи, за якого виникають спонтанні коливання і система прагне вийти з-під контролю зовнішнього супроти неї фактора — державної влади.

Усе це наперед визначає, на мій погляд, малу імовірність стійкого існування феномену, що його називають "соціалізмом з людським обличчям". Під "соціалізмом" у цьому випадку розуміють систему з державною власністю на засоби виробництва.

Радянський зразок "соціалізму" поєднаний з такою політичною системою, яка здійснює керування без зворотного зв'язку. У відкритому суспільстві засобом зворотного зв'язку є громадська думка, яка здатна існувати лише за умов реальної свободи слова. Будь-який захід уряду у вільній країні, бувши в своїй суті актом *керування*, викликає негайну реакцію суспільства, висловлювану засобами громадської думки. Це дозволяє здійснювати гнучке й регульоване керівництво, корегуючи кожную *команду* на підставі аналізу суспільного *відгуку*.

У радянській системі громадська думка висловлюється лише через самвидав, що його влада, переважно ігнорує. Конечне розумне корегування управління відсутнє. Такий політичний лад гармонійно поєднаний з жорстко задемпфованою економікою, розвиток якої відбувається, головне, шляхом вимушених пульсацій, що їх ініціює держава.

Уявімо "соціалізм з людським обличчям", тобто збереження державної власності на засоби виробництва за одночасного існування вільної громадської думки. Певна річ, вільна громадська думка не обмежиться на політичних питаннях, а обов'язкове порушуватиме й економічні проблеми. Отже, поруч з державним регулюванням економіки постане додатковий фактор, який буде, так само, як і держава, *зовнішнім* супроти економіки. Цей фактор діятиме *незалежно* від державного регулювання. Його вплив неминуче буде спрямований на *збільшення* кількості ступенів

свободи, бо, на відміну від держави та групи керівних державних олігархів, суспільство, як правило, зацікавлене в економіці, яка *розвивається*. Таким чином, якщо громадська думка існуватиме, — економіка почне звільнятися з-під тоталітарного контролю держави, тобто станеться перехід до такого суспільства, в якому "людське обличчя" залишиться, але не буде "соціалізму". Або держава в особі керівних олігархів знищить вплив громадської думки на економіку; у цьому випадку збережеться "соціалізм", але його обличчя знову втратить людськість.

Песимістичний висновок? На жаль, так. Аналіза фактів не має нічого спільного з добрими побажаннями.

У світлі висловленого виникає питання: якого економічного ладу варто прагнути? Зокрема, якщо в майбутньому в республіках нинішнього СРСР буде зліквідована влада нинішньої олігархії, — який економічний лад слід було б запропонувати замість того "соціалізму", що його відчуває "на власній шкурі" населення СРСР? (Іноді цей "соціалізм" називають державним капіталізмом, але тут ми не будемо обговорювати доцільність цих термінів).

Не розглядаючи подробиць майбутнього економічного ладу, можна твердити, що ефективна економіка можлива лише тоді, коли вона працює як *самоустановлювана* система, коливальний режим якої підтримується в межах стабільності за допомогою *обережного регулювання*. Одна з метод такого регулювання полягає в постійному перегляді частки продуктивних сил, яка перебуває в державному володінні. Збільшуючи або зменшуючи державну частку в володінні засобами виробництва, держава може стимулювати або гальмувати коливання економіки в приватному та кооперативному секторах. Але в жадному випадку частка державної власності не має бути занадто велика. Оптимальна частка може коливатися — залежно від розмірів країни, типу її індустрії та інших факторів. Мабуть, ця оптимальна частка пролягає десь поблизу 25%. У багатьох випадках вона, можливо, має бути помітно меншою. А решта економіки має бути самоустановлювана, — з цілковитою свободою існування кооперативних, групових, акціонерних, приватних, мішаних та будь-яких інших форм власності. Лише така *самоустановлювана, помірковано регульована* система може, перебуваючи в стабільному коливальному режимі, тривало функціонувати, забезпечуючи задоволення головних потреб суспільства.

Природно, найважче питання при цьому — це методи керування економікою. Саме тут існує справді неоглядний терен для досліджень, дискусій, експериментів. Для таких економічних експериментів потрібна однак дуже велика обережність, готовість негайно скасувати кожний захід, щойно його наслідки почнуть відхилятися від передбачуваних. Уся подібна діяльність

має перебувати під постійним наглядом демократично обраних установ і в усіх випадках має прагнути мінімального втручання держави до вільних автоколиваний економіки.

Виникає питання: чи така система є ідеальною? На жаль, ні. Але "ідеальних" систем людству ще ніколи не вдалося вигадати. Не є ідеальним і сучасний регульований капіталізм — він має багато хиб; не ідеальна і демократія. Проте, демократія все ж таки набагато краща від тоталітаризму. Висувати завдання, щоб вигадали ідеальну систему, означає діяти, як Манілов. Чи не краще задовольнитися найкращим з того, що є сьогодні, залишивши майбутнім генераціям вигадувати щось іще краще?..

Економіка та демократія

Таким чином, жорсткі рамки так званого "наукового" планування прирікають економіку на неминучу програу в змаганні з автоматично регульованою економікою вільного ринку. Головна причина цього полягає в тому, що через величезну складність господарства сучасної країни імовірність "правильного" планування мізерна і план лише заважає економіці вчасно пристосовуватися до розвитку техніки та до змін у попиті населення.

Економіка, однак, не існує "сама в собі"; у кожному суспільстві поряд з певною економічною структурою існує й певна політична структура. Між політичною структурою та економічним механізмом суспільства існує щільний зв'язок, але цей зв'язок — не прямий і не однозначний.

Можливі суспільства з подібними економічними і суттєво відмінними політичними структурами. І навпаки — при подібному політичному устрої економічні структури можуть помітно відрізнятись. Наприклад, політичний устрій у Польщі дуже подібний до політичного устрою в СРСР: і тут, і там існують тоталітарні диктатури невеликої провідної групи, яка має всю владу, як економічну, так і політичну. Водночас в економічному устрої Польщі та СРСР є відмінності. Наприклад, у Польщі нема колгоспів, а в СРСР майже все сільське господарство колективізоване. Інший приклад: у Франції автоматично регульована економіка вільного ринку поєднана з політичною демократією. А в сусідній Іспанії за часів Франко існував не демократичний, а авторитарний політичний устрій. Але економіка Іспанії так само, як і Франції, належала й тоді до типу автоматично регульованих. Наведені приклади ілюструють також взаємозв'язок між ступенями свободи в економічних — з одного боку, і в політичних — з іншого, системах. Так, у Польщі хоча й існує тоталітарний лад, але багато в чому він "м'якший" від радянського прототипу. Це, наприклад, виявляється в можливостях поїхати за кордон, у доступності іно-

земної преси і навіть у реакції влади на народні заворушення. З другого боку, в країнах, де авторитарний устрій поєднаний з економікою вільного ринку, є незмірно більше свободи, ніж у країнах з плявовою економікою. Прикладом є та сама Іспанія Франко або Чіле під управлінням Піночета. Досвід показує, що лише країни з плявовою економікою можуть бути тоталітарними диктатурами.

Будь-який суспільний устрій — результат компромісу стихійних та свідомих факторів.

Стихійний фактор — це складна рівнозначна багатьох мільйонів воля. Свідомий фактор — це законодавча діяльність у найширшому сенсі цього поняття.

Стихійний фактор виникає як наслідок суперечливих одне одному прагнень окремих осіб. Нормальній людині властиве прагнення максимальної особистої свободи. Не випадково найважчі покарання полягають в обмеженні свободи людини. Раб на ґалері, прикутий до весла — це, у розумінні кожної нормальної людини, жахлива доля, навіть якщо цей раб не страждає від холоду та голоду. Однак, реалізація свободи кожної людини досить швидко призводить до обмеження свободи його сусіда. Тривіальний приклад: Іваненко бажає о другій годині ночі лягти спати, а його сусіда Петренка в той самий час бажає грати на трубі. Кожний з них бажає реалізувати своє право, яке є компонентом його свободи. Але реалізація свободи Іваненка обумовлена обмеженням свободи Петренка, і навпаки. У спрощеній формі можна сказати, що коли певна особа займає "місце під сонцем", то цим вона позбавляє інших можливості зайняти те саме місце і цим обмежує свободу інших. Природна мета суспільного устрою — домогтися такого регулювання людських взаємин, за якого мінімально обмежена свобода максимально можливої кількості осіб. Для такого регулювання склався механізм свідомого керування життям суспільства — законодавча творчість.

Закони можуть бути добрі або погані. За добре законодавство слід вважати, мабуть, таке, яке найкраще відповідає наведеному формулюванню: мінімальне обмеження свободи максимальної кількості людей. Реальне законодавство не може бути оптимальним. Обмеження свободи в кожному суспільстві завжди більше від "теоретичного мінімуму". Кількість осіб, свобода яких не виправдано обмежена, завжди більша від мінімальної потреби. Водночас, у суспільстві завжди є люди, які диспонують, з погляду суспільства, надто великою свободою — "надлишком свободи", завдаючи суспільству різних невідгод. Причина такого "незбігу" в демократичних і недемократичних суспільствах відмінна. У демо-

кратичному суспільстві його відмінність від ідеального (в якому рівень свободи був би і не вищий, і не нижчий від "ідеального" рівня) зумовлена неможливістю вирахувати докладну дію законів. Адже сучасне суспільство — це "велика" система не лише в економічному, а й ще більшою мірою — в політичному аспекті. Через це в демократичному суспільстві рівень фактичної свободи постійно "флюктує" довкола ідеального рівня і зазнає постійного корегування за допомогою обережних змін у законодавстві. Таким чином, демократичне суспільство недосконале. Однак, що менше суспільство відрізняється від "ідеального", то воно краще. У цьому сенсі демократичне суспільство краще від авторитарного, а ще більше — від тоталітарного.

Звичайно, і тоталітарне суспільство по-своєму "недосконале": воно не здатне цілковито позбавити всіх свободи. Але таким є той ідеал, до якого тоталітарне суспільство прагне наблизитися за своїм, так би мовити, задумом. Цілковита реалізація тоталітарного "ідеалу" призвела б до цілковитого паралічу суспільства. В "ідеально"-тоталітарному суспільстві всі мусили б, скажімо, прокидатися від єдиного дзвінка, за командою підносити до рота ложку з однаковим для всіх пийлом, вишикувавшись, йти до цехів... Подібні соціальні механізми існували, але в порівняно обмежених масштабах і протягом обмеженого часу. Щодо "ідеально"-тоталітарного суспільства в масштабах цілої держави, то, як здається, "найкращим наближенням" до тоталітарного ідеалу серед відомих досі зразків є СРСР сталінських часів і сучасний Китай.

Неефективність тоталітарної економіки, зумовлена постійним опором окремих людей, які намагаються реалізувати свободу, примушує правителів тоталітарних структур із сумом за втраченою "красою" тоталітарного "ідеалу" запроваджувати деякі ступені свободи.

У демократичних суспільствах триває постійний процес автоматичного пристосування до умов, що змінюються, зокрема, до спонтанної зміни економічного ладу, пов'язаної з розвитком техніки. Цей процес здійснюють методом спроб і помилок. Помилки суспільство викриває досить оперативно завдяки вільній критиці збоку різних незадоволених елементів суспільства. Через недосконалість суспільства критика далеко не завжди врівноважена й об'єктивна. Часто вона набирає екстремістських форм. Екстремізм — це патологічна реакція суспільства на вияви його недосконалості та на помилки розвитку. Але коли організм узагалі здоровий, він переборює хвороби, і суспільство виправляє недосконалості. Таке явище, як екстремізм молоді, — ціна, яку доводиться сплачувати за свободу. Подібно до того, як біль у

порізаному пальці сигналізує небезпеку і примушує відсмикнути руку (і через це біологи вважають біль за корисний фізіологічний механізм), так, скажімо, і екстремізм молоді сигналізує порушення відповідності між структурою суспільства і умовами (наприклад, економічними), які змінилися. Ясна річ, доцільніше було б виявляти недосконалість не через екстремістські ексцеси, а врівноваженою критикою. Але, мабуть, мріяти про досконале суспільство без ексцесів так само нереально, як і пробувати виключити біль з-поміж фізичних почуттів організму.

Усі спроби створити "ідеальне" суспільство досі закінчувалися тоталітаризмом. У тоталітарних суспільствах нема, звичайно, студентських страйків та самодіяльних терористів. Але в таких суспільствах усі їхні члени, стиснені всеохопним контролем, позбавлені можливості впливати на розвиток суспільства, що в ньому вони живуть і де житимуть їхні діти. Чи це не занадто висока ціна за "порядок", за якого, крім того, є більш, ніж досить, *організованого* тероризму тоталітарної влади?

ЗВОРОТНИЙ БІК ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ

Вадим Белоцерковський

У середовищі радянських дисидентів, у тому числі й лівих, прихильників демократичного соціалізму, поширене переконання, що революції відбуваються головним чином наслідком діяльності революціонерів і приносять завжди тільки зло. Популярне переконання, що навіть і реформи належить завжди здійснювати дуже обережно і поступово, особливо в економіці.

Але конечно потрібне вияснення, про яку поступовість у якому випадку може бути мова? Бож можна сказати, що поступовість буває *еволюційна* і *революційна*. Так, коли система в цілому функціонує якоюсь мірою задовільно, але має недотягнення і проблеми, то в цьому випадку реформи треба запроваджувати, розуміється, дуже обережно і поволі, щоб мати повне уявлення про вплив кожної окремої реформи на всю систему. У цьому, *еволюційному*, випадку поступовість може вимірюватися багатьма роками, тоді як масоване проведення реформ з поспіхом може дійсно викликати крах усєї системи.

Але коли система функціонує погано і з дня на день деградує, коли вона явно пережила себе і, як мрець, існує лише завдяки ін'єкціям ззовні і безоглядній експлуатації людей і джерел, коли стає очевидним, що порочний сам принцип функціонування системи, як це діється сьогодні в СРСР, — то в цьому випадку потрібна кардинальна перебудова усєї системи, фактично створення нової системи. Тобто конечно потрібні революційні перетворення. Еволюційна поступовість у цьому випадку може призвести економіку до розвалу або паралічу, а це й собі може стати однією з причин якогось кривавого вибуху.

Коли треба міняти сам принцип функціонування системи, тоді перебудовувати всі її ланки і механізми треба якнайскоріше. Поступовість, звичайно, і тут потрібна, але принципово іншого ґатунку! Вона повинна забезпечувати не безперерйну працю старої структури, а безперерйність праці на її перебудові, щоб цю працю не дезорганізувати і не відтягувати!

Наприклад, коли в СРСР переводити якесь підприємство чи сектор на повну самодостатність, а суміжні підприємства не зачіпати, то перше скоро збанкрутує. Бож відомо, як йому будуть постачати державні суміжні підприємства!

Поширена думка, що відповідні брежнєвські реформи другої половини шістдесятих років були погані своєю поверховістю. Насправді ж захлинулися вони передусім у наслідок еволюційної поступовості їх застосування. Хоч, розуміється, і їх поверховість і уповільненість походили з того самого джерела: нездібності брежнєвського керівництва (або небажання, страху) міняти принципи діяння всієї системи.

Не менш важливо враховувати тут і психологічний фактор.

У наші дні невдоволення життям у середовищі рядових радянських людей великою мірою відтиснене в підсвідомість. Але з початком якихось демократичних змін це невдоволення вийде на поверхню, і людям буде дуже важко витримувати *еволюційну* поступовість цих змін. Тим більше, що люди в СРСР уже бачили багато починань, які обіцяли великі зміни! Обов'язково знайдуться й радикали, які будуть підштовхувати маси на рішучі дії. І уникнути вибуху буде дуже трудно. Надмірна поступовість і обережність у цьому випадку можуть сприяти якомунебудь контрреволюційному путчеві. Тобто еволюційна поступовість за кончності революційних перетворень може призвести до зворотних наслідків: викликати революційний чи контрреволюційний вибух.

Історія дає на це багато прикладів. Останній з них, і дуже близький нам, — розвиток подій у Чехо-Словаччині 1968 року. Зупинимось на цьому прикладі докладніше.

Ота Шік у розмові з Урбаном, опублікованій окремою рошурою (в-во Ахберг, 1975), оповідає:

Маючи перед собою приклад угорських подій 1956 року, ми розуміли, що мусимо з максимальною обережністю, великою витримкою і великою тактичною вправністю просуватися вперед, щоб уникнути провокацій Москви [під час опрацювання реформ — В. Б.].

Коли я оглядаюся тепер на наші терплячі приготування, я змушений повторити ще раз: ми намагалися зробити краще і в наявних умовах не зробили нічого поганого, — принаймні так думаю я. Але, на жаль, в останній фазі [після січня 1968 р., під час застосування реформ — В. Б.] деякі речі вислизали нам з рук. Одного ми не враховували в перспективному обдумуванні наших реформ, які ми так терпляче готували і крок за кроком контролювали. За останньої фази виник новий елемент, який вислизнув з-під нашого контролю: якийсь *самоспалах* всього нашого руху, який врешті охопив *усе населення* країни. Военна окупація не дала на себе чекати.

З чого ж постав цей самоспалах?

Ота Шік відповідає: "Всупереч поширеній думці уряд Дубчека не був урядом, який підтримував реформи, а був урядом компро-

місів і відтягувань. Він складався з двох груп: з 'ортодоксів' і з переконаних прибічників реформ”.

Ситуація, зауважимо, неминуча в кожному випадку і в кожній країні.

У Чехо-Словаччині, за словами Оти Шіка, "було дуже трудно зорієнтуватися, проти кого належить боротися, а кого слід підтримувати..." Іншими словами, трудно було визначити, де прихильники поступовости, а де — просто вороги реформ! "Одні з нових керівників стояли зовсім серйозно за реформи, — говорить Ота Шік, — але інші просто пхали палиці в колеса реформаторського руху. Вони саботували все”.

І це, природно, викликало роздратування в країні.

"Скрізь, — оповідає Шік, — творилися групи з різними поглядами й інтересами, намагаючися *скоріше просунути вперед реформний рух*. Ці групи створили, сказати б, свою інерцію сили, якої вже ніхто не міг контролювати. З цієї миті питання вже не стояло — так чи ні, а йшлося про те, 'коли російське військо ввійде до Чехо-Словаччини?' "

Єдину можливість, на думку Шіка, міг дати найшвидше скликаний XIV з'їзд партії, плянований спочатку на квітень 1968 року.

"Обрані делегати, — говорить Шік, — були добрі й досвідчені люди, душею й серцем віддані справі руху реформ... а до квітня росіяни ще не могли ні на що зважитися... вони все ще почували себе обсерваторами, вони вичікували. Якби ми зуміли скликати наш з'їзд у квітні, тоді ми обрали б нове керівництво, зуміли б зміцнити свою політику й узяли б у свої руки контроль над рухом реформ, і то таким чином, що наші радянські критики змушені були б тримати своїх коней у шорах... Розуміється, я не можу з повною певністю сказати, що окупації б запобігли, але тільки тоді для нас була добра нагода... Але нам не пощастило переконати Дубчека скликати з'їзд до квітня. Розходження між сталіністським і реформістським крилами керівництва змусили Дубчека вичікувати... Коли він нарешті зважився скликати партійний з'їзд у вересні, це було занадто пізно. Радянські керівники вже ухвалили рішення окупувати країну ще до партійного з'їзду”.

"Протягом десяти років, — підсумовує Шік, — ми крок за кроком, сантиметр за сантиметром ішли нашим шляхом без яких-будь відступів... Але коли справа дійшла до того, щоб переконати керівництво в konieczності скликати з'їзд до квітня, ми зазнали невдачі, першої за десять років. І вона виявилася фатальною поразкою. Коли ми зрозуміли, що партійний з'їзд не буде скликаний до вересня, ми знали, що ми програли”.

Так на конкретному прикладі бачимо, як надмірна повільність у здійсненні революційних реформ (а реформи "Празької весни"

такими були) вагітна найсерйознішими наслідками.

Оцінюючи цей приклад, мусимо мати на увазі, що народи в Чехо-Словаччині вельми зрівноважені, з демократичними традиціями, і жилося їм до Дубчека багато ліпше, ніж жили і живуть люди в СРСР. І все ж стався "самоспалах" через повільність дії уряду!

Що ж може в подібній ситуації трапитися в Радянському Союзі? (Окупацію можна замінити переворотом з боку "ортодоксів", яканебудь вкрай права корніповщина!)

Революція і страх перед нею

А тепер про найгостріше питання: про наставлення до клясичної революції з насильством і пролиттям крові. Дискутувати на тему про те, що всі революції — справа рук підбурювачів і завжди приносять тільки зло, треба думати, немає сенсу. Це найчистіший приклад *реактивного* мислення. Хоч і як ми ставилися б до революцій, хоч і як хотіли б уникнути "повної" революції (а в цьому ми всі однозгідні), в СРСР вона все таки не виключена! Вистачає нагадати про Угорщину і Польщу, а також знову про "дивну" хвилю робітничих виступів в СРСР на початку шістдесятих років.

І коли в наслідок чогось у Радянському Союзі почне наростати революційна ситуація, а демократично настроєна інтелігенція виявиться пасивною, то це ніяк не буде сприяти зменшенню шансів пролиття крові і насильства, не кажучи вже про наслідки революції. При тому, що екстремісти і радикали обов'язково знайдуться — насамперед у середовищі інтелігенції! — і не будуть сидіти, склавши руки.

За якої далекої доби були сказані сакраментальні слова про "російський бунт, безглуздий і нещадний", а в нас і далі модно лякати ним один одного. Та хіба селянські повстання, наприклад, у Західній Європі були м'які й усвідомлені? І чи такою вже, як за пугачовських часів, безглуздою і жорстокою була участь народів Росії в революції сімнадцятого року, як подивитися спокійно? Хіба ж не вожді обох таборів, що вийшли, як правило, з освіченого суспільства, штовхали маси на жорстокість і безпощадність?

Так, у народі тепер нагромадилося багато зла, і моральний рівень багатьох залишає бажати кращого. Але трудно не бачити, як змінилася більшість людей на ліпше: і щодо освіти, і щодо зацікавлень і досвіду. "Усім народом ми чогось та навчилися" (Н. Мандельштам). Трудно не бачити, як ґрунтовно змінилася структура суспільства, 60% якого тепер становить монолітний своїми соціальними інтересами й характером інженерно-робітничий шар, або, коли хочете, кляса, нова кляса в історії!

Між іншим, мені часто доводилося чути в СРСР від робітників, не говорячи вже про інженерів, що було б найкраще обійтися без революції, без пролиття крові й руїни. Недавно я зустрівся в Римі з новим емігрантом, робітником Валентином Івановим, про якого повідомлено в документі ч. 13 Московської гельсінкської групи, укладеному В. Турчиним.*

Життя Іванова було надзвичайно тяжке, скалічене репресіями, які валилися на нього з дев'ятнадцятих років, коли він відмовився виголосити доповідь про Сталіна. Його родина загинула під час селянського повстання, в якому брав участь батько Іванова. І все ж у взятому в нього інтерв'ю він сказав мені таке: "... видно, треба сказати народові, що так, ми, демократи, за лібералізацію режиму з тим, щоб потім спустити всю цю систему на гальмах, без жадних струсів. Бо революція сама з себе, я особисто вважаю, — це знову пролиття крові, нікому не потрібне. І робітники це чудово розуміють. З мого знайомства з робітниками я говорю, що це люди здорові й нормальні, наділені нормальним політичним інстинктом, і вони певні, що ніяка революція, ніяка колотеча в Росії нікому не потрібна. І як уже що й міняти, то треба міняти шляхом реформ" ("Libération" від 21. 2. 1978).

Кривавий концентрований досвід 20 сторіччя, який пройшла країна, не може не залишити сліду в пам'яті і психіці людей. І досвід історії можуть засвоювати, між іншим, не самі тільки інтелігенти! Нарешті, не можна забувати про те, що дія завжди дорівнює протидії. Для того, щоб злоба забуяла, потрібна серйозна протидія ворожій маси. І в 1917-20 роках у Росії була така "маса". Була відносно численна кляса буржуазії й купецтва, і дворянство, і офіцерство, що вийшло з нього, і козацтво! І допомога ззовні була, й окупанти, і чеський корпус, який розпочав громадянську війну, і "білополяки", і, нарешті, темна селянська маса, що хиталася з одного боку в другий.

А сьогодні хто буде стояти на смерть за режим? Кадри КГБ та, можливо, ще їх "окремі полки". Але цього дуже мало! Адже кляс усе таки немає таких, як раніше. Бюрократія, можливо, і кляса, але, як кажуть, "Федот да не тот"! Боротися вони неспроможні, зате спроможні впадати в параліч за серйозної кризової ситуації. Лишається регулярна армія? Але вона вже показала себе в Ново-черкаську, Александрові, коли солдати не могли стріляти в робітників. Пропаганда: "Радянська армія — армія народу, армія робітників і селян" — у цьому випадку діє бумерангом! А коли обурення набере ширшого і гострішого характеру, ніж це було на початку 60-их років, то замішання в армії буде напевно ще більше.

*"Требования эмиграции по политическим и экономическим мотивам со стороны рабочих".

Багато хто лякає: росіян будуть різати в республіках!

Ексцеси, звичайно, будуть, але не треба перебільшувати сліпу русофобію неросійських народів. Будуть, розуміється, великі проблеми з національним питанням. Але вони будуть у кожному випадку після падіння чи ослаблення тоталітарного режиму, незалежно від того, як це відбудеться.

Як тверезо замислитися, то повна клясична революція в Радянському Союзі мало реальна, хоча б у наслідок малочисельности сил, зацікавлених у контрреволюції і здатних до опору. Хай би постало в країні обурення бодай польського масштабу, і радянські органи, яким допомоги ззовні чекати не доводиться, найімовірніше впадуть у паніку і пропустять, а то й виштовхнуть до стерна реформаторів. Інша справа — якого напрямку?! Але саме тут багато й залежатиме від інтелігенції!

І я не за р-р-революцію агітую, а лише висловлюю свою думку, що модний панічний страх перед нею не має під собою серйозних підстав і може відограти дуже парадоксальну роль в майбутньому країни. Коли інтелігенція, повторюю, побачивши народ, який вийде на вулицю, замість того, щоб підтримати його, очолити (так, у цьому випадку така роль й обов'язок інтелігенції!) й однією рукою тиснути на владу, жадаючи демократичних реформ, а другою — стримувати ексцеси і пристрасті (і своїх радикальних колеґ!); коли, замість цього всього інтелігенція в паніці кине́ться врозтіч, то ймовірність різних злоякісних наслідків значно зросте.

Але тепер страх перед революцією в середовищі дисидентів є однією з причин зневаги до соціальних і економічних вимог робітників і небажання шукати підтримки з їхнього боку.

За приклад "ізоляціоністичних" у стосунку до робітників настроїв можна навести думку В. Шраґіна, ветерана правозахисного руху в СРСР. На початку своєї книжки "Противостояние духа" (Лондон, 1977) він оповідає про розмову з одним молодим італійцем. Цей чоловік запитав Шраґіна, чому радянські дисиденти не йдуть до робітників і не включають у свої вимоги додержання специфічних прав робітників. І Шраґін пише: "Любий, — відповідав я йому, — адже було все це в нашій історії, адже нинішній режим і встановився в результаті дій 'партії нового типу', якій пощастило збудити невдоволення робітників і селян, щоб, спираючися на нього, захопити владу. Неможливо братися за те саме двічі... Ще наш великий поет Пушкін пророчо писав: 'Не доведи, Господи, бачити російський бунт — безглуздий і нещадний... Наші батьки і діди бачили такий бунт. І вистачить'".

Тут трудно збагнути, кому більше не довіряє автор: народів чи дисидентам?! Але, як правило, не довіряє нікому. І сьогодні після польських подій, після вияву опозиційних настроїв у середо-

вищі радянських робітників (група В. Клебанова й ін.), читати подібні слова щонайменше сумно.

Страх перед революцією — одна з причин зневаги дуже багатьох дисидентів-інтелігентів і до опрацювання соціально-економічних моделей і програм. Існує навіть теорія на доказ непотрібності, а то й шкідливості подібних опрацювань і пошуків.

Ставлення робітників до такого становища добре висловив той таки В. Іванов у згаданому інтерв'ю: "Робітники хочуть знати, що думають дисиденти, чого вони прагнуть. Це вада нашого правозахисного руху, що ніде дисиденти конкретно для народу нічого не сказали: що ж вони думають врешті, що вони хочуть робити? Трудяща людина — практична людина. Вона говорить: 'Погано чи добре, але ми живемо'. Ну, а що вони пропонують на зміну?"

В. Іванов тут, звичайно, не зовсім у курсі справи. У самвидаві з'явилися і з'являються праці, присвячені опрацюванню конструктивних ідей. Робилися і спроби створення партійних груп певного напрямку (переважали серед них групи соціалістичної орієнтації), але вони були жорстоко розгромлені КГБ.

Одначе, "ізоляціоністичні" і, мовити б так, антиконструктивні настрої дійсно переважали до останнього часу в середовищі дисидентів-інтелігентів.

Тепер становище починає мінятися на краще (діє польський приклад і виникнення робітничого дисидентства в СРСР!), але підстави для тривоги лишаються, бо концепція абсолютного і беззастережного несприйняття революції у всіх її виглядах і випадках продовжує панувати в дисидентських колах і головах, підкріплювана зневажливою думкою про народ, про радянську робітничу клясу як про темну і п'яну масу, для якої свобода й анархія — те саме.

А в висліді доводиться знову згадати Надєжду Мандельштам, яка писала, що найбільші побоювання на випадок якоїсь кризи у неї викликає не народ: "Сваволя народу — постріли в повітря!" ("Вторая книга", ст. 321), — а інтелігенція і так зване освічене суспільство. І справа тут не тільки в можливому богузстві, а й у можливості метаморфози деяких інтелектуалів, які сьогодні зневажають всіляку революцію і революціонерів, а завтра вони ж можуть обернутися на крайніх радикалів.

Підпільна чи відкрита боротьба?

Закликаючи сказати А, визнати революцію можливим і не обов'язково апокаліптичним явищем, я не закликаю сказати й Б, тобто наполягати на створенні якоїсь підпільної партії чи руху.

Чим тоталітарніший і гостріший режим, тим безглуздіший і небезпечніший кожен підпільний рух, небезпечніший для

морального духу дисидентів і для майбутнього. Чим гостріший режим, тим глибше повинні йти в підпілля дисиденти і, отже, далі від мас. Більше мусить бути дисципліни і менше внутрішньої демократії. Тобто, чим тоталітарніший режим, тим тоталітарнішим мусить бути й антирежимне підпілля. Чим це кінчається, ми вже знаємо. І тут ми дійсно не повинні знову ловитися на старий гачок.

Уже на еміграції у мене відбулася цікава розмова з одним з керівників НТС. Я запитав його, чому вони тримають у програмі (з тактики) заклик до підпільної і навіть терористичної діяльності у вигляді т. зв. міської й іншої партизанщини! Аж до "ексів" на користь бідних!

— Ми агітуємо людей проти режиму і не маємо морального права знімати з себе відповідальність за можливі наслідки. Ми повинні їх скеровувати, ці наслідки, на добрі цілі, — відповідь керівник. Тобто, сказав А, говори й Б! І радянська влада, виходить, слушно обвинувачує дисидентів у лицемірстві: дисиденти, бачите, заявляють, що виступають проти насильства і революції, а в той же час, мовляв, штовхають до неї народ своєю "агітацією" і критикою!

Але справді моральна відповідальність дисидентів тут полягає, звичайно, в тому, щоб усіляко, словом і прикладом, агітувати проти підпілля і насильства. Що й роблять тепер з честю більшість дисидентів в СРСР.

Але й тут, повторимо, А не повинне тягнути за собою Б іншого роду: безумовно заперечення всякої революції, ігнорування соціально-економічних інтересів широких шарів суспільства, зневага до ідей і програм перебудови системи, включаючи національні аспекти імперії "СРСР". Дисиденти не повинні під'юджувати до революції, але, гадаю, повинні бути готові до можливості її стихійного спалаху. Якщо це трапиться, не вони будуть у тому винні, а влада, яка вперто ігнорує конечність застосування демократичних реформ. І саме розширення соціальної бази правозахисного руху дає найбільшу можливість владі піти на ці реформи і тим самим запобігти можливості "повної" революції.

«Шестилітки» КГБ в національній політиці Кремля

Анатоль Камінський

1977 і 1978 роки принесли нову хвилю репресій в Україні, в центрі яких стояв розгром Української Гельсінкської групи, що проходив більш-менш паралельно з таким самим ударом по Московській, балтійських, Грузинській і Вірменській групах та інших осередках опору. У висліді цього розгрому, на сьогодні в Українській громадській групі сприяння виконанню Гельсінкських угод постав такий стан:

— Голова Групи Микола Руденко, засуджений на 7 років ув'язнення і 5 років заслання, перебуває тепер у Мордовському таборі н. 19, точніша адреса: пос. Лесной, учр. ЖХ-385/19;

— Олесь Бердник, який став формальним головою Групи після Руденка перебував на волі до березня 1979 р., після арешту 6 березня перебуває в слідчому ізоляторі КГБ в Києві;

— 4 інші члени — теж в ув'язненні: Олекса Тихий, засуджений на 10 років таборів і 5 років заслання, тепер у мордовському таборі, в пос. Сосновка, учр. ЖХ 385/1-6;

— в тому ж таборі перебуває Лев Лук'яненко, засуджений теж на 10 років ув'язнення і 5 років заслання;

— Микола Матусевич і Мирослав Маринович, обидва засуджені на 7 років ув'язнення і 5 років заслання, перебувають у пермських таборах — перший у Чусовському р-ні, учр. ВС 389/35, а другий у ВС 389/36;

— Петро Вінс, засуджений на один рік ув'язнення, відбував його спершу в Рівенській області, Володимирецького р-ну, уст. ОР 318/78, а опісля в Сумській області, Роменського р-ну, с. Перехрестівка, уст. УС 319/56, загін 3-4. Звільнений в лютому 1979 р. він зазнав чергових переслідувань у Києві, включно з важким побиттям його, коли пробував добитися до американського консульства, і напередодні суду над Й. Зіссельсом;

— 3 члени Групи перебувають під наглядом, після відбуття попередніх засудів: Ніна Строкатова-Караванська в м. Таруса, Калузької області, Віталій Калиниченко в м. Василькові, Дніпро-

петровської області і Іван Кандиба в с. Пустомитах, Львівської області. Останнім, між іншим, "підкується" не лише його опікун кап. КГБ Поліщук, але й сам начальник Львівського Управління КГБ ген. Полудень, відомий ще з своїх операцій в 40 і 50 рр. проти ОУН-УПА-УГВР;

— 4 члени Групи живуть на т. зв. волі, чи, як це влучніше окреслюють сучасним терміном в СРСР — у "більшій зоні":

Оксана Мешко перебуває під постійним терором і напастями КГБ у Києві; інші три члени Групи: Василь Січко, Петро Січко і Василь Стрільців перебувають у Долині, Івано-Франківської обл.

За кордоном перебуває член Групи, генерал Петро Григоренко, який був одночасно членом Московської Гельсінкської групи і який разом з Леонідом Плющем і Надією Світличною, "негласним членом" Групи, репрезентують не тільки саму Гельсінкську групу, але й весь дисидентський рух в Україні.* До речі, слід підкреслити, що участь у русі самооборони не обмежується і не вичерпується членством у Гельсінкській групі, бо поза нею існують теж інші неорганізовані форми опору, а і в самій групі, чи пак коло неї. Існують теж і т. зв. "негласні члени" та прихильники, що багато з них стали теж об'єктом КГБівського терору. Дехто, через незалежні від них обставини, як напр. О. Гейко, здеактивізувалися.

Тому, розглядаючи наслідки розгрому Гельсінкської групи, треба говорити не лише про величезні втрати, що їх зазнала сама Група, але про широко закроений черговий погром українського самооборонного руху, який захопив ще інші опозиційні елементи — поодинокі і групові — як от хоча б, напр., Гелія Снегір'ова чи профспілковий рух. Зрештою, вже й сама Гельсінкська група — це не що інше, як своєрідний мікрокосм українства, якщо взяти на увагу її професійний, віковий, соціальний, територіальний і політичний склад. Відомо теж, що чейже цей удар по Гельсінкській групі і опозиційних елементах взагалі, супроводився одночасним загальним ударом по українських позиціях, який разом з посиленою русифікацією позначився черговими чистками і репресіями українського елемента в партійному, адміністративному, науковому, освітньо-культурному, господарському і ін. апаратах.

Тим то, говорячи про погром Гельсінкської групи, треба сказати, що йшлося тут не про що інше, як про черговий масовий погром українського відродження взагалі, на зразок попереднього погрому українських культурних і громадських діячів у 1972 р.

*Тим часом прибули на Захід теж В. Мороз і Г. Вінс.

Важко не спостерегти тут своєрідної циклічності в часі, циклічності в репресивній, погромницькій політиці Москви супроти нашого народу.

Пригадаймо, що перший масовий післясталінський удар по нашому відродженні пройшов був в рр. 1965-66 і що він позначився чистками в різних ділянках народного життя, виходячи далеко поза самі репресії проти представників молодшого покоління української інтелігенції. Крім арештів І. Світличного, М. Осадчого, М. Озерного та інших, цей період приніс був новий посилений тиск на українські позиції взагалі. Хоч, без сумніву, тодішні репресії в порівнянні з наступними "циклами" — 1972/73 і 1977/78 були менш масові своїми кількісними розмірами і теж, деякою мірою, своєю терористичною натугою. Треба теж згадати, що коли репресії 1977/78 рр. не були своїми розмірами так широко закреслені, як репресії 1972/73 рр., то інтенсивність терору і загальний тиск в 1977/78 рр. не поступались нічим перед станом 1972/73 рр. Радше навпаки — виявився виразний зріст цієї терористичної натуги. З цього погляду можна говорити про криву постійного зростання терору КГБ як такого, що зрештою й збігалось з ростом і скріпленням КГБівського апарату в урядовому апараті Кремля в цілому.

Просто аж дивно з якою майже точною періодичністю повторюються ці цикли:

1965/66 — перший "кампанійний" удар,

1972/73 — другий удар, наймасовіший дотепер,

1977/78 — третій удар.

На тлі цієї періодичності КГБівських кампаній можна говорити про систему своєрідних "шестиліток" у національній політиці Москви в Україні. Одне слово, крім "п'ятиліток" в економічній політиці, Москва "ощасливорює" нас ще КГБівськими "шестилітками" в національній.

Можливо, що оперативно-агентурні приготування розрібки та слідчі потреби КГБ диктують таку систему "шестиліток", але не забуваймо також, що арешти, засуди, переслідування, звільнення з праці, з постів і т. п. відбуваються теж і в міжпогромному часі, тобто вони проходять "нормальним порядком" увесь час. А тому, власне, "шестилітні кампанії" треба розглядати в глибшому перспективному аспекті, а саме в контексті цілої політики Москви супроти нас. У такому бо контексті вони виступають як систематичні, періодичні кампанійні удари по цілому українському потенціалові, тобто вони є не чим іншим, як вplyвованою інтегральною й центральною частиною ширшої виразно визначеної і постійно ступеньованої та інтенсифікованої політики, спрямованої на тотальне знищення нашого народу. Коротко: на перетворення України на російську Баварію. Разом з форсуванням концепції

єдиного радянського народу, нищенням української історії і культури та мови, русифікаційної демографічної політики, зведенням всього українського до рівня провінціалізму і примітивізму і т.п. — на центральне місце в плянах Москви. — висувається тут якраз концепт "КГБівських шестиліток", яких завданням є безоглядні, жорстокі, масові удари по найекспонованіших, нововиявлених силах кожночасного українського відродження. Тому радше треба припускати, що вони менше пов'язані з самою поліційною оперативною підготовою, а більше з тим, що можна б назвати "визріванням і чергуванням генерацій". Точніше: якраз з двома його віковими фазами, а саме: першою, в якій недолітки стають дозрілим молодняком приблизно у віці 24-30, і другою: у віці 30-36. Якраз на ці дві групи концентрується головний удар КГБівських "шестиліток", хоч, очевидно, це не означає, що їхнім об'єктом не стають і інші вікові групи. Ба щобільше, та сама вікова група йде у КГБівський "млинок" по два рази, тобто під час двох "кампаній". Згадати б хоч, як приклад, І. Світличного (1965 і 1972), М. Осадчого (1965 і 1972), Л. Лук'яненка (1959 і 1977) та ін.

Слід окремо відзначити цей постійний, послідовний зріст як розмірів так і самої інтенсивності цих "шестилітніх" кампаній, які вказують на безоглядну невідступність і впертість Москви в здійсненні своїх замірів щодо України. При тому ці кампанії захоплюють щораз ширші ділянки народного життя і в них поглиблюють щораз далі своє втручання. Так, напр., у травні 1972 р. зняли були Шелеста, а в квітні 1978 забрали вже навіть віцепрем'єра Тронька, а русифікація просуває свої щупальця із міст на містечка. Коротко: мусимо бути свідомі того, що незалежно від кожночасних змін і пересувів у Кремлі, принципова політика Москви супроти нашого народу, її далекобіжний приціл — залишаються незмінними. Ніщо так не виопуклює і не акцентує жорстокості і здетермінованості цієї нищівної політики, яка грозить нам смертельною небезпекою, як власне КГБівські "шестилітки".

Оце постійне намагання асимілювати і інтегрувати Україну у російський імперіальний котюлок — це своєрідна константа російського політичного думання і практики взагалі. Поза нечисленними винятками, воно притаманне теж багатьом сучасним російським антирежимним, опозиційним силам в СРСР і зокрема сильно заакцентоване в його правих колах, напр., у т. зв. "шимановщині", відомій інакше як "православний фашизм".

Суть і цілеспрямування цієї політики дуже влучно схопив недавно один із представників правої опозиції у своєму інтерв'ю для "Синтаксиса", стверджуючи, що

Сама русская нация — могучая нация вместе с украинской и белорусской. Главная проблема, и об этом писали еще в эмиграции (кстати, писали евразийцы) — важность союза украинцев с Россией. И все сепаратистские украинские тенденции как раз очень опасны, очень вредны для будущего нашего народа, нашей культуры, вышедшей ведь из общего.¹

Самозрозуміло, що розглядаючи цю частоту ворожих репресій з іншого погляду, треба їх одночасно розцінювати як показники опору і самооборони нашого народу проти тих геноцидальних замірів ворога. Бо немає сумніву, що репресії є там, де є боротьба. В цьому сенсі вони вказують на певну вітальність і динамізм нашого народу, які власне виявляються у спроможності його вирощувати кожночасно нові сили опору та шукати щораз нових і найдоцільніших форм та засобів оборони як у програмовій, так і в методологічній ділянках.

І не треба сумніватися, що так, як попередні погроми не знищили самооборонного руху нашого народу, так само і останній і наступні, що їх треба сподіватися в майбутньому — не доконають цього. Мало того, є певні позначки на те, що якраз інтенсивність і ширення ворожого тиску приводить — разом з утратами — до одночасної програмової радикалізації та шукання нових радикальніших метод боротьби. Це зрештою, помічається не лише в нас, але теж серед росіян і інших народів, як це підкреслив, напр., Александр Зінов'єв у своєму інтерв'ю з "Зюддойче цайтунг" на початку вересня 1978 р. Він сказав:

З певністю можна сказати, що тоді [при продовженні дотеперішньої терористичної політики режиму — А. К.] постануть таємні і також екстремні рухи та організації, що їх сьогодні держать ще в шаху дисиденти, які ще далі пробують свій рух залегалізувати.²

Є ще один фактор, який може сприяти радикалізації боротьби серед росіян, що про нього варто згадати. Пригадаймо, що

1. (Без прізвища автора). Не называя имен, — "Синтаксис" (Париж) 2, 1978, ст. 47. ["Сама російська нація — потужна нація разом з українською й білоруською. Головна проблема, і про це писали ще в еміграції (до речі, писали евразійці) — важливість союзу українців з Росією. І всі сепаратистські українські тенденції якраз дуже небезпечні, дуже шкідливі для майбутнього нашого народу, нашої культури, що вийшла таки з спільного."]

2. Opposition ist eine normale Erscheinung — Alexander Sinowjew erläutert sowjetische Paradoxien. — "Süddeutsche Zeitung", 9/10 вересня 1978.

концепція легалістичної, еволюційної боротьби з режимом в оперті на конституцію і наявні закони постала і розвивалася та набрала загального "права громадянства" в дисидентському русі передусім у тих колах і формаціях, де керівну концептотворчу роль відігравали єврейські елементи, як напр. Демократичний рух. В той самий час "чисті російські формації" типу ВСХОН, чи "Союзу боротьби за свободу" Гаврілова, мали куди радикальнішу, ба навіть подекуди терористичну програму. Поскільки єврейський елемент у значній кількості залишив Росію і його відплив буде продовжуватися, треба сподіватися, що в дальшому концептуванні і формулюванні антирежимної боротьби — в сучасному і майбутньому — домінують роль будуть відігравати якраз "чисто російські елементи", подібні до тих, що були у ВСХОН, чи групі Гаврілова.

Якщо йдеться про оцінку сил самооборони, то їх, очевидно, аж ніяк не можна міряти самими тільки вимірами репресій ворога, але радше і передусім духово-психологічними, інтелектуальними і кількісними вартостями та величинами людського елементу, заангажованого в боротьбу. Тут однак думки поділені навіть між самими активними учасниками самооборонного руху. Деякі з них напр. переконані, що наявні форми цієї боротьби — це лише вершок великого "айсбергу", інші вважають, що ця підповерхнева частина "айсбергу" не надто вже й велика. Треба однак припускати, що як звичайно буває в таких випадках, фактичний стан є десь посередині.

Але й приймаючи ці середні виміри за дійсність, треба з усім притиском сказати, що підтримка народних мас — невиспачальна, що серед нашого народу аж надто ще багато пасивності, апатії, інертного страху і браку волі протиставитися натискові ворога та оборонити свої позиції навіть у наявних можливостях. І це стосується не лише до безпосередньої підтримки діячів самооборони, але й до інших ділянок нашого життя. Йдеться, напр., хоча б про посилення дітей до російських, а не українських шкіл; уживання російської мови; толерування нахабних вибриків російських шовіністів і т. п. Немає доволі сильної людської й національної гідності, яка повела б наші народні маси на активну боротьбу за своє національне "я", за свою культуру, історичні традиції, за свої людські і національні права. І немає усвідомлення того, що тільки при активній масовій поставі всіх і кожного ворог буде респектувати нас як силу і мусітиме піти на поступки нашому народові. Тоді самооборонний рух перестане бути лише КГБівськими "грифами", "делами" і "формулярами", а стане силовим фактором, спроможним міняти курс політики Кремля на нашу користь.

Бо слід пам'ятати, що репресії мають місце й тоді, коли

боротьби замало, коли терор ворога стає "безкарним" і йде йому легко.

Саме в цьому напрямі, лінією мобілізації народних мас на боротьбу за їхні національні і соціально-економічні права, треба спрямовувати наші зусилля тут.

Проблема це не легка. Йдеться бо не лише про те, щоб допомогти ідеями та інформаціями, але й щоб вони самі знайшли ключ до того як, яким способом змобілізувати широкі маси на боротьбу за те, що треба оборонити, закріпити і зміцнити, щоб Україна лишилася собою, а не стала російською провінцією у формі своєрідної советської Баварії.

Післямова перекладача до книжки Михайла Осадчого «Більмо»

Емілія Ільїна

"Більмо" Михайла Осадчого написано десять років тому, але книжка не застаріла, вона актуальна й тепер. Кожен епізод її potwierджується подіями наших днів: так само робляться незаконні обшуки, так само неповинних людей виривають з життя і кидають на багато місяців і років до слідчої тюрми КГБ, так само відбуваються приховані від народу суди, таємні, щоб приховати від людей незаконність судів і дурноту прокурорів, ті самі "звірячі пересилки", в'язнів далі так само "перевиховують" холодом, голодом і шантажем.

Михайло Осадчий, як і Михайло Лермонтов, пророкував свою дальшу долю: він описав, яких мук зазнає в'язень з виразкою шлунку на цементовій підлозі взимку в холодному карцері. Тепер він сам з виразкою шлунку і не хоче "перевиховуватися", тому — що ж лишається таборовому начальству, "сміттю", як не саджати його до карцеру. Він так не хоче "перевиховуватися", що його навіть довелося перевезти з "яваської таборової свободи" до Владимірської тюрми. Боже, допоможи йому!

Чи зрозумілий західній людині (не лише англійцеві, французові чи флямандцеві, але й росіянинові з українцем) такий радянський феномен: росте в колгоспі хлоп'я, у тому самому колгоспі, в якому не так давно був жахливий голод і люди майже всі вимерли, росте в убозтві, на грані жебрацтва, ходить до школи і вірить усьому, що говорять учителі й радіо; що наша країна перша в світі держава робітників і селян і найсправедливіша, найгуманніша в світі, що ми будемо комунізм. Мільйони радянських людей, росіян і українців, татар і грузинів, що живуть в убозтві й безправ'ї, засліплені цими гарними словами — ліхтарями — про царство небесне на землі, а людині, особливо в юності, властиво тягнутися до прекрасного, справедливого, шляхетного. Одні розпізнають брехню ще в дитинстві, інші у зрілому віці, а є й такі, що навіть після "звірячих пересилок", Колими і психушок лишаються засліплені цим потужним ліхтарем.

Михайло Осадчий під тридцять років, на час свого зрешого ув'язнення, зробив блискучу кар'єру, яку в СРСР можна зробити

Емілія Ільїна виготувала переклад книжки Михайла Осадчого "Більмо" російською мовою, додавши до нього післямову, яку тут перекладаємо. Російський переклад "Більма" з'явиться друком у наступному році. — *Редакція*

тільки за однієї умови — бути пристосованцем, маючи інші потрібні якості: діловитість, обдарування (не завжди конечне), наполегливість. У радянській дійсності людина весь час змушена поступатися принципами, якщо вона їх має, навіть маючи "посаду" рядового радянського робітника. На піднесенні по партійній драбині принциповість і порядність — зайвий балаяст, який заважає просуватися вгору.

А от виявилось: у Львівському обкомі КПРС працювала принципова і порядна людина. Скажіть це радянським людям — не повірять, бож переконані, що там усі однакові рвачі й пристосованці.

Тільки одне місце в книжці насторожує, відчувається нещирість: це міркування про Хрушова. Але знову ж таки можна і тут припустити, що на той час автор вірив Хрушову, як вірили багато з нас, і не тільки в дитинстві, в комунізм.

Чи можемо ми знайти в історії України трагічніші сторінки, ніж теперішні? Хібащо навала татар, поляків і сталінщина.

Кого і за що судять сьогодні на Україні? Усі обвинувачення стосовно всіх обвинувачених зводяться до одного: український націоналізм.

"Національно-визвольний рух" — який це високо цінований термін в руках радянської пропагандивної машини, коли він стосується до Ірландії чи Африки. Але щойно народно-визвольним рухом повіє десь з окраїн СРСР, хай то буде Вірменія, Естонія, малочисельні кримські татари чи 50-мільйоновий український народ, як починається узаконена радянська трансформація: національних героїв оголошують кримінальними злочинцями, судять, безневинно ув'язнюють і засилають на каторгу. Немає рятунку нікому: ні хворому, ні жінці-матері, ні старому.

Я не забуваю про безневинно загиблих росіян, про десятки, сотні тисяч (хто їх порахує?) росіян, що населяють сьогодні Архипелаг ГУЛаг. Хіба можна хоч на хвилину забути долю Ігоря Огурцова, Володимира Осіпова, Сергія Ковальова, Габрієля Суперфіна, Анатолія Щаранського, Аліка Гінзбурґа, Юрія Орлова? А менше відомих і зовсім не відомих? Але тут мова про Україну.

Осадчий пише, та й у "Хронике текущих событий" можна прочитати, що в теперішніх концтаборах найбільше українців. Алеж український народ в СРСР не найчисленніший, з чого виходить: всю українську інтелігенцію, яка мислить, посадили на "перевиховання" до тюрем і концтаборів. У котрий уже раз відтинають голову українському народові? Та й російському, литовському, вірменському, естонському й іншим теж.

Підсудний не винний, його провини не могли довести ні слідство, ні суд, а все таки його запроторюють до табору.

"...Відпусти його, так він буде перед усіма жертву сваволі вдавати. А дістанеш пару рочків, тоді самому Богові не доведеш, що ти не в е р б л ю д".

"Більмо" Осадчого показує ставлення українця-інтелігента і зека-селянина, які мислять, до проблеми Україна-Росія. Інтелігент аналізує на підставі свого гіркого досвіду душу російського й українського народів у світлі ставлення того й іншого до зека. Українець-селянин розв'язує згадану проблему просто:

— Ану, москалі, геть з українських тюрем!

Я росіянка. Говорити, що я люблю Росію, — те саме, що сказати: я люблю повітря, яким дихаю. І тому що я люблю Росію, мені хочеться, щоб росіяни зрозуміли багатовікову трагедію українського народу, як її розумів у минулому столітті великий Шевченко, а за нашого часу той зек, якого запроторили на каторгу в Росію, коли йому було шістнадцять років, і не бачити йому свободи до кінця його життя.

Найважчий аргумент багатьох російських патріотів — Київ, мовляв, столиця старої Руси. Так, але відтоді навколо Києва живуть українці, які вважають себе за самостійну націю і мова яких незрозуміла ярославцеві, як незрозуміла мова ярославця українцеві.

До складу Римської імперії входила колись і Франція, чому ж французи за аналогією не претендують на підставі історичного обґрунтування включити Італію з Римом до складу Франції?

Часто за нашого часу говорять про визнання провини однієї нації перед другою. Але це не значить визнавати вину іншого і говорити про неї, це означає визнання власної провини. Олександр Солженіцин саме про таке визнання говорить. "Межа між добром і злом проходить не між людьми, а всередині кожної людини". Сучасна російська людина ніби не повинна нести відповідальність за історичні злочини Росії супроти України, Польщі, але росіянин зобов'язаний про них знати. І коли росіяни будуть знати й пам'ятати свої провини перед Україною, їм легше буде зрозуміти і прийняти національно-визвольний рух на Україні. Справедливість Росії супроти уявлених нею колись великих і малих народів дасть російській людині таку моральну вигоду, яку без сумніву можна вважати дорожчою від усіх економічних вигід неділимості Великої і Неподільної Російської імперії.

Існують, на мій (можливо, й некваліфікований) погляд, дві основні течії української громадської думки: самостійники і федералісти. Тут, на Заході, істотної різниці в їх становищі немає. Щоправда, перші становлять основну більшість, а федералісти можуть існувати тільки під крилом російської еміграції. Але з уваги на те, що, згідно з Деклярацією прав людини, кожен має право на власні переконання, можемо припустити, що обидві течії

в своїх міркуваннях виходять не з власних інтересів, а керуються турботами за долю України.

Але там, за дещо продріявленою, але все ще залізною завісою, становище цих двох течій зовсім інше: скажемо просто — вони на різних полюсах.

У всіх ЦК, обкомах, науково-дослідних інститутах, академіях та інших хлібних і теплих місцях сидять самі федералісти, а самостійники міцно осіли на російських островах Архіпелагу ГУЛаг.

Обивателеві з дипломом, з званням кандидата, доктора чи й без нього — байдуже, якою мовою говорить він і його співгромадяни навколо: мовою своїх предків чи мовою "советского человека" — українсько-російською мішаниною з домішкою канцелярсько-блатного жаргону, аби гроші, та харчі хороші, та автомашина, та обкомівська пайка, та дача в Святошиному чи Ірпені. Усе це він матиме, як буде *мудрий*, тобто буде здійснювати політику партії в національному питанні: Україна і Росія — одне неподільне ціле, Росія зародилася на Україні, а слово Україна — географічне поняття, і не було ніякої української історії й культури, а Скворода — російський філософ.

"З приводу процесу над Погружальським" — що це, склад зброї, вибухівки? Ні! Це лише папір, стаття, в якій занотовано, що російські варвари чи українські "патріоти" спалили українські книжки. За збереження і читання цієї статті скільки українців-патріотів пішло "перевиховуватися" до Мордовських і Пермських таборів — на каторгу в Росію?

За сам лише вияв зацікавлення українською національною культурою *сила* (раніше вона називалася для українців "москалями", тепер СРСР) ломить людину і — "кроком руш!" — на таборову "свободу" або до Владімірської тюрми "перевиховуватися" і здобувати виразку шлунку й туберкульози, а як не "перевиховаєшся" своєчасно, то в могилу.

Як "перевиховують" наші "товариші" в тюрмах і таборах? Світові вже багато разів відкривали на це очі. Але світ не хоче розлучатися з своїм *більмом*. Є відомості, як у Грузії тортурують у КГБ. Та ось мужній і чесний Гамсахурдія публічно відмовився від своїх переконань, і світ відвернувся від нього, втратив інтерес до нього. Хто замислився над тим, які тортури цим разом застосували кагебісти-капеересовці, якщо така людина "розкололася"?

"Розколовся й обплював себе" Іван Дзюба. Але хоч і як викривали б Дзюбу його колишні друзі, хоч і які крокодиліві сльози проливали за нього, Дзюба лишається і лишиться в історії України явищем, і явищем світлим. Навіть і з викривань проглядає чиста, гуманна і по-своєму принципова людина. Пишуть, що він

когось зрадив, "давав свідчення проти друзів", але не уточнюють, кого зрадив і коли. Такі твердження не можна кидати необґрунтовано, тим більше про людину повержену, і тим більше звідси, де не загрожує ні психушка, ні табір. Мати якогось в'язня приходила і "лаляла" Дзюбу. Яка мати і якого в'язня, — не сказано з уваги на її безпеку, а з уваги на об'єктивність автора, який наводить цей приклад "падіння Дзюби", було б ліпше про це не згадувати. Покищо певне одне, що Дзюба зрадив тільки одну людину — самого себе. Але таку зраду можна розглядати з різних поглядів. З погляду простої людини вчинок Дзюби не злочин, а нещастя однієї людини, і навіть більше — нещастя суспільства. Яким мусить бути це суспільство, виплекане марксистами-ленінцями, коли таку людину, як Дзюба, зломали. Ми не знаємо, як його вдалося зігнути, ми нічого не знаємо, але знаємо, як працюють ці кати. Скільки є на це загальновідомих прикладів, а скільки не відомих? Убили Аллу Горську, убили Богатирьова, стовкли в підворотниці старенького академіка Ліхачова, який відбув багато років сталінських таборів, били "невідомі" молоді хулігани після того, як він відмовився "плямувати зневагою" чергову жертву ЦК і КГБ. І завжди вбивають і б'ють нелюбих владі, а виконавці цих злочинів, "невідомі в цивільному", зникають без сліду.

Часто жінки, рятуючи своїх дітей, офірюють багато чого, навіть усе, навіть життя. У Дзюби є дочка, кажуть, він дуже любить дитину. Хто знає, чим йому загрозували?

Тепер пишуть, що Дзюба виступив у пресі з твором, письмо якого зовсім відмінне від Дзюбиного. Усе не так, як у Дзюби. Чи не логічніше припустити, що "Грані кристала" і написав не Дзюба? Спростувати підробку він не має можливості: який київський чи московський друкований орган опублікує щось Дзюбине, та ще *врозріз*? От коли б у згоді з "лінією партії", тоді — будь ласка.

Та, можливо, він і не хоче нічого спростовувати з тієї ж причини, з якої перекреслив і самого себе і все, що до цього часу робив. А скажіть, хто більше від Івана Дзюби зробив за нашого часу для України? Його книжка написана, надрукована, поширена в самвидаві, ходить по Україні, її читають старі й молоді, скільки сердець відгукується на його пекучі питання, скільки голів змушують ці питання замислитися, скільки вона виховає патріотів, його книжка "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

Коли Іван Дзюба заговорить знову вільно сам, ми не будемо сумніватися в його письмі.

Громадянська смерть Івана Дзюби після такого мужнього життя — теж подвиг. Зрадив себе, обплював себе! Навіть товстошкірий обиватель утратить сон на одну-дві ночі. А Дзюба? Уявляєте його життя?

Розмова з Євгеном Леблем, 2 жовтня 1978, Нью-Йорк

Питання: Пане Лебль, ваше ім'я щільно пов'язане з розвитком сучасної Чехо-Словаччини. Спершу 1948 р., і ще раз 1968 р. Що ви можете сказати про теперішню і майбутню ситуацію в ЧСРСР?

Відповідь: Дуже важко сказати щонебудь на цю тему. Гусака підтримує Брежнев, але Брежнев — це не весь СРСР, а СРСР — не моноліт. Якщо Гусак упорається при кермі, його далі триматимуть при владі. Як я це бачу, його завдання — не допустити до з'єднання чехів і словаків проти СРСР. А щодо майбутнього — це справа здогадів.

Питання: А протирежимні діячі, що опинилися за кордоном після жовтня 1968 р.? Яка їхня роль?

Відповідь: Існує можливість, що коли б уряд попросив Їржі Пелікана, Отто Шіка чи Зденека Млінаржа повернутися і обійняти посади в уряді — то вони це зробили б, і це не означало б принципової зміни в політиці.

Питання: Кружляли чутки, що радянська влада зверталася в такому дусі до Дубчека, — чи можливе його повернення до влади?

Відповідь: Так. Навіть Дубчека можуть знову покликати до влади.

Питання: Яке майбутнє має рух опору в ЧСРСР?

Відповідь: Ми мусимо розглянути дві різні форми опозиції — ту, що бажає поліпшити певні риси урядової системи, і ту, що хоче змінити саму систему. Рух опору сьогодні має вибрати між гуманітарним суспільством або ліберальною в'язницею. Я добре

Євген Лебль, 1907 р. нар., словак, став у 1930-их роках одним з провідних марксистських економічних теоретиків Чехо-Словаччини. Під час Другої світової війни служив економічним дорадником міністрові закордонних справ Янові Масарикові на міжнародній конференції ООН про допомогу втікачам (UNRRA). Заарештований 1949 р. як член "тринадцятки" разом з Рудольфом Сланським (заступник прем'єр-міністра), суджений 1952 р. і ув'язнений до 1961 р. Після реабілітації 1963 р. очолював Словацький державний банк. Від часу окупації 1968 р. покинув Чехо-Словаччину і перебуває в США. Автор книжки "Stalinism in Prague". Нью-Йорк (Grove Press), 1969, 330 ст.

обізнаний на в'язницях і, якщо говорити про марксистські в'язниці, то вони можуть бути більш чи менш ліберальні, люди можуть мати більші чи менші пільги.

На мою думку, головною метою руху мусить бути свобода — право на самовизначення. Ні Шік, ні Пелікан, ні Хартія 77 не мислять цими поняттями. Зате багато політично свідомих осіб у ЧССР думають про незалежність і чехам і словакам.

Питання: У двох окремих державах?

Відповідь: Словаки і чехи, як будь-яка інша нація, мусять кожна мати право на свою державу. Кінець-кінцем, співпраця між незалежними державами буде вирішуватися конфігурацією Європи. Самозрозуміло, це справа тих вільних держав, а не наша — емігрантів.

Наприклад, Україна повинна бути вільною незалежною країною, незалежно від її внутрішньої системи, чи вона буде соціалістична, демократична чи яка інша, — але вільною. Коли африканські племена мають право визначати свою долю, то це злочин, щоб і Україна такого права не мала.

Питання: Чи здавали собі з цього справу чеські і словацькі комуністи в 1948 році, коли вони дістали владу, а чи СРСР був для них монолітом, "Росією"?

Відповідь: У 1948 р. ми вважали, що СРСР — моноліт. Ви мусите пригадати собі історичні обставини того часу. В протигітлерівській коаліції Захід підтримував СРСР. Було узгоджене, що СРСР матиме сферу свого впливу в Східній Європі. На це погодилися всі великі держави. У ЧССР стояло тільки питання про те, якою мірою ми будемо мати змогу втримати свою незалежність в межах контролю радянської влади над Східною Європою.

Ми були першою еврокомуністичною партією; ми вірили в багатопартійну систему, в демократію і в приватний економічний сектор. Але тому, що комуністична партія була марксистська, існував внутрішній конфлікт між марксистською ідеологією і політикою еврокомунізму.

Ми орієнтувалися на Радянський Союз, і ми боялися, що співпраця з Заходом підсилить становище некомуністичних партій. Коли ми прийшли до влади, ця загроза зникла, і ми старалися поширити наші зв'язки із Заходом. Я керував Міністерством закордонної торгівлі та вів переговори з урядом США, стараючися укласти торговельні угоди, дарма що це було під час холодної війни. Здавалося, що нам пощастить, але тоді мене ув'язнили, і на цьому обірвалися торговельні зв'язки з Заходом.

Під час суду над Сланським оголосили, що зв'язки з Заходом підлягають карі, і в наслідку цього суду ЧССР стала колонією СРСР. Це був суд над республікою, над нацією.

Питання: Чи Готвальд справді вірив у свій еврокомунізм?

Відповідь: Так. Ми всі вірили в чехо-словацький шлях до комунізму. Може таке переконання існує також сьогодні в Італії і в інших єврокомуністичних партіях. Але марксизм цього не припускає. Або вони відмовляться від марксизму і творитимуть демократію, або вони закінчать диктатурою.

Питання: Яка була ваша роль в Празькій весні 1968 року?

Відповідь: Я був членом комісії, яка після 14-го партійного з'їзду опрацьовувала напрямні про ролі комуністичної партії. Раніше я написав критичну студію про марксизм "Розумова праця як джерело багатства", що побачила світ у ЧССР. У ній я ствердив, що не досить критикувати Сталіна, Леніна й Енгельса — але що треба також піддати критиці Маркса. Проте я близько співпрацював із Шіком і прибічниками реформи у протилежність догматикам.

Питання: Чи Дубчек був, на вашу думку, наївним 1968 р.?

Відповідь: Він був завзятий марксист; він не був знайомий з жодною країною, крім СРСР. Але він був також порядною людиною; він вірив, що Празька весна була марксистською своїм характером і в інтересі СРСР. Його непокоїло й розчарувало те, що СРСР не міг цього збагнути.

Я розмовляв з ним у травні 1968 р., і він був переконаний, що СРСР ніколи не введе своє військо в нашу країну. Він вірив, що така прекрасна країна, як СРСР, ніколи не зможе вчинити цього. Мене, як і моїх товаришів, також переконали в цьому. Але наше переконання базувалося на вірі в Захід. Ми обоє помилилися. СРСР виявився злочиннішим, ніж припустив Дубчек, а Захід менш чесним, ніж сподівалися ми.

Питання: Чому Дубчек був таким короткозорим?

Відповідь: Це психологічне питання. Провід був прорадянським — вони справді хотіли співпрацювати із СРСР. Це не була короткозорість.

Питання: Чи і сьогодні вони вчинили б такі самі помилки?

Відповідь: Відповідно до своїх поглядів, вони не зробили нічого помилкового. Як я раніше пояснив, — якби їх запросили, вони повернулися б до ЧССР і працювали б з урядом.

Питання: До нас часто доходило, що Шелест, керівник Комуністичної партії України, відіграв вирішальну ролі в обговореннях перед окупацією. Що ви можете про це сказати?

Відповідь: Мабуть, ваше питання повинно б звучати інакше: "Чому СРСР вирішив окупувати ЧССР?" Вони [СРСР] не боялися демократизації чи гуманізації, чи того, що ці ідеї просякнуться через кордони СРСР, бо в СРСР не існує широкої бази для таких ідей, в СРСР нема традицій демократії. Але щоб відповісти на наше запитання, погляньмо на хід справ у ЧССР. У компартії не можуть існувати партійні фракції — це карається виключенням. Але є

один виняток. Структура радянської системи визнає один тип фракцій: неросійські народи мають свої власні партії. Конфлікт між словацькою партією й зухвалим чеським шовінізмом Новотного спричинив постання словацької фракції в політбюрі ЧССР. Це зруйнувало штучну монолітичну структуру політбюра, а це їй собі заохотило деяких демократичних чехів приєднатися до цієї словацької фракції. Після того політбюро розпалося. Празьку весну заініціювала саме ця словацька фракція, спрямована проти чеських шовіністів. Цей приклад став страхітливою загрозою радянській системі, де велика більшість зорганізована в неросійську фракцію. Оце й була причина втручання СРСР; не страх перед гуманітарними чи демократичними реформами, а страх перед національним опором, який, легально зорганізований, шукав би свого права на самовизначення чи будь-яких інших змін. Ось чого Прага фактично навчила СРСР. Захід ще повинен засвоїти цю науку.

Ми цього не знали 1968 р. Це стає зрозуміле тільки з історичної перспективи. Дійсність не дорівнює сумі фактів, з яких вона складається.

Питання: Яка була роля Біляка — чи мало якесь значення його українське походження?

Відповідь: Його вдача, як і його політика не мають нічого спільного з його українським походженням. Біляк не відзначається інтелігентністю, але він спритний і має багато здорового глузду. Коли він виконував обов'язки місцевого секретаря компартії, він дбав за населення, і казали, що він людям подобався. Мені розповідали, що після того, як він перейшов до Братіслави, він став підкупний. Він зрозумів, що його майбутнє лежало в тому, щоб зробитися відданим слугою СРСР. Спочатку він близько приятелював і співпрацював з Дубчеком, але коли радянські представники в ЧССР дали йому знати, що вони не задоволені його приязню з Дубчеком, він з цим покінчив і став діяти згідно з їхніми вказівками.

Загально кажучи, я не думаю, що провід у Празі сьогодні аж надто прорадянський. Гусак і я — ми товаришували все життя, сиділи разом у тюрмах, — і я певен, що в нього є багато зневаги до СРСР. Але Біляк вірний СРСР, він поставив ставку на Москву.

Питання: Чи він буде наступником Гусака?

Відповідь: Така можливість існує.

Питання: Переїдім до іншої справи на хвилину. Багато пишеться про рух опору в СРСР — яка його вага, на вашу думку?

Відповідь: Рух опору в Радянському Союзі не є серйозним політичним явищем. Проте, цей рух важливий з історичної перспективи. Члени руху опору в СРСР — це люди дуже відважні, чесні, це герої, готові пожертвувати всім. Але серед них немає

провідників, вони не можуть змобілізувати народні маси. Між ними і народом пролягає страшна безодня. В СРСР є висока культурна інтелігенція, але немає політичних провідників. Я не знайшов у самвидавних публікаціях ані натяку на якунебудь політичну програму. Нема економічної програми. Мої контакти з радянськими правозахисниками переконали мене, що вони не розуміють політичних проблем СРСР.

Питання: Чи може витворитися масовий рух у СРСР?

Відповідь: Так, це можливе, але це буде залежати від Заходу, не від правозахисників. Такий широкий рух може витворитися, якщо Захід зрозуміє, що він має великих потенційних спільників у Східній Європі й в СРСР — народи, які домагаються права на самовизначення. Це найслабше кільце в ланцюгу, яким скуті всі поневолені народи.

Політика детанту підтримує гнобителів тих народів і деморалізує опір поневолених народів. Фактично те саме діялося за часів холодної війни. Тоді йшов наступ на всіх комуністів: про- і антирадянських. Холодну війну вели протикомуністичні країни, а всі націоналістичні протирадянські комуністичні країни звалювано на одну купу з протинаціоналістичним. Сьогодні нам відомо, що комунізм не моноліт. Найкращий приклад цього — стосунки між СРСР і комуністичним Китаєм. Реакцією на детант не повинна бути ще одна ідіотична холодна війна — реакцією мусить бути зрозуміння на Заході сили прагнення народів до самовизначення. Ми ж маємо конвенцію ООН про людські права, існує ряд інших хартій тощо. Саме вони повинні бути в центрі боротьби за самовизначення. Відхід від цих принципів приводить до жахливого послаблення Заходу і збільшує силу СРСР.

Питання: Чи ви пропонуєте Заходові поворот до політики "визволення" [Дж. Ф.] Даллеса?

Відповідь: Ні. То була наївна політика, не базована на дійсності в СРСР. То була антикомуністична політика, що приймала союзників, які дуже часто були не демократичніші від самого СРСР, а це СРСР використовував як виправдання свого існування.

Війна не дає розв'язки також. Єдина альтернатива, що її має Захід, це — прийняти свої зобов'язання в справі самовизначення. Це не втручання у внутрішні справи, це готовість дотримуватися міжнародних договорів. Для цього нам доведеться переглянути роль ООН. Вона стала організацією диктатур, виправдовує радянський колоніалізм, антисемітизм і діє як знаряддя СРСР.

Питання: Чи був колинебудь комунізм, на вашу думку, монолітною структурою?

Відповідь: Ні, він цим ніколи не був.

Питання: Чи могли б ви більше спинитися над китайсько-

радянським конфліктом?

Відповідь: Коли б ви були китайцем і запитали, що ваш партнер — США — підупадає на силі — відступає в Африці, на Середньому Сході, в Афганістані, в Гельсінках — вас би це турбувало, і ви почали б звертати свою увагу на сильнішого партнера — на Радянський Союз. Ми не можемо дивитися на Китай як на моноліта — у Китаї є й прорадянські і проамериканські кола, і ми не повинні підсилювати прорадянські сили.

Престиж США в Європі підупав. Якщо це далі погіршуватиметься, то з цього скористаються прорадянські сили, які кинуть гасло: "Ходімо із СРСР!" Тому порозуміння між СРСР і комуністичним Китаєм не неможливе. Але сьогодні, хоч розбіжності між США і Китаєм великі, — вони все ж таки більші між Китаєм і СРСР. Ми повинні дивитися на наслідки політики, веденої урядом США, у цьому контексті.

Питання: Довгий час іде вже дискусія над питанням: якою є політика СРСР? Чи це радянський, чи російський імперіялізм?

Відповідь: Це імперіялізм російський. СРСР — не ідеологічна імперія, його не цікавить світова революція, його цікавить європейсько-азійська імперія. СРСР — це недорозвинена країна, і тому його імперіялізм не класичний, напр., британського типу. Його бажання — поставити Західню Європу під свій вплив, зфінляндизувати західні країни — дозволити їм на ведення вільної торгівлі і тим піднести свій життєвий рівень. Радянське політбюро знає, що їхнє плянове господарство не спроможне піднести життєвий рівень. У цих обставинах єврокомуністичні партії не створять соціалістичного суспільства. Їхнім головним завданням є послабити вплив США на Європу, зробити НАТО не-ефективним та витиснути США з Європи. Проте, США все це зовсім не схоплює.

Питання: Значить — у відповідь треба знову піднести право на самовизначення?

Відповідь: Так. Можливо, коли ми будемо вести таку політику, яка не даватиме підтримки Брежневу, а буде протиставитися його намірам, нас підтримають деякі члени політбюро. Але ми не хочемо і не можемо змагатися з бандитами.

Візьмім, як приклад, Україну. Справа не в тому, чи вона повинна бути демократичною чи комуністичною. Суть у тому, щоб вона не була знаряддям російського імперіялізму. Якщо українці поставлять реальний опір, вони зупинять війну.

Питання: Чи ви шкодуєте, що брали участь у компартії ЧССР?

Відповідь: Комуністична партія Чехо-Словацьчини видала свою країну СРСР. Спершу в 1948 р., а опісля в 1968 р. Марксистська філософія, що на неї спиралася чехо-словацька компартія,

сприяла створенню диктатури компартії і також її зраді.

Коли я перебував в одиночному ув'язненні, я прийшов до переконання, що всі злочини вчинені партією, були неминучим вислідом марксизму, й я відчув себе співвідповідальним.

Під час мого одиночного ув'язнення я також прийшов до переконання, що комунізм і капіталізм — це не справжні альтернативи. Те, що капіталізм розвинувся в процесі політичної демократизації, дає змогу в його системі боротися за господарську демократію та за людяні альтернативи. На мою думку, центральне завдання нашого віку — створити суспільство, яке матиме людину в центрі своєї системи, яке втілюватиме єврейсько-християнську філософію людства в економічні категорії і в теорію. Разом з С. Б. Романом, моїм земляком, який є однією з провідних постатей у промисловості, ми постаралися накреслити цю програму в книжці "Відповідальне суспільство" (The Responsible Society).

Інтерв'ю з Михайлом Михайловим, 6 грудня 1978, Нью-Йорк.

Питання: Чи ви повертаєтеся до Югославії?

Відповідь: Так, повертаюся. Хоча видали мені паспорт, за югославськими законами, на два роки, проте мені з багатьох причин треба повернутися тепер; просто тому, що це вперше по 13 з половиною роках, відколи почалася вся ця моя справа, я отримав паспорт і виїхав за кордон. Коли б я лишився, то всі мої друзі і вся громадськість Югославії, і взагалі в світі, вважала б, що, так би мовити, вся моя справа, вся боротьба була тільки за те, щоб дістатися на Захід. Але якщо нічого не трапиться, коли я повернуся, якщо мене не заарештують або не відберуть паспорт, я сподіваюся приїхати знову. Я маю багато запрошень. Я прочитав досить успішно серію лекцій в лекційному турне в 20-ти штатах. Я тут не говорив нічого нового, чого я не говорив уже в Югославії цілком одверто; тому якщо мене заарештують, це означатиме, що в самій Югославії почалися небезпечні процеси на шляху повороту до повного тоталітаризму. Зрозуміло, вільному світові буде корисно знати це. А якщо мене не заарештують і все пройде нормально, то це буде теж деяким успіхом на шляху до свободи, не менше, ніж те, що мене випустили 1977 року з в'язниці; хоч я не відсидів і пів терміну, але був такий тиск суспільства, що мене випустили. В усякому разі я боротимуся за право вільного виїзду і надіюся, що доможуся його так само, як я домогся права (фактично) вільно писати й говорити на Заході, що хочу.

Питання: Наскільки існує в Югославії законність порівняно з Радянським Союзом?

Відповідь: Бачите, Югославія — однопартійна країна і саме щодо законності — особливої різниці нема, лише Югославія все таки багато більше залежить від Заходу, ніж Радянський Союз і економічно, і політично, і навіть військово, і тому вона чутливіша до громадської думки. Тому, коли західня громадська думка

Відомий діяч руху опору в Югославії, перед початком переслідувань викладав російську літературу на філософському факультеті Загребського університету в Задарі, з походження росіянин, Михайло Михайлов відвідав редакцію "Сучасности". При цій нагоді співробітники редакції мали з ним розмову, що її тут містимо.

стежить за якоюнебудь справою, законність формально порушується в Югославії куди рідше, ніж у Радянському Союзі; але тому, що це все таки цілковито однопартійна система, то, ясна річ, всі рішення виносить партія, і навіть не партія вже, а югославський ГБ, а суди просто оформляють усю справу.

Питання: Яка мета вашого протесту? Чого ви сподіваєтеся досягнути ним?

Відповідь: Бачите, справа в тому, що як це не дивно, але я потрапив у такий дисидентський рух, можна сказати, цілком випадково.

Я багато писав у югославській пресі, югославських газетах, журналах. До 1965 року я викладав російську літературу в університеті, і як тільки почалася ця справа з моєю першою книжкою — "Лето московское" (Літо московське), мене заарештували й викинули з університету, і в мене не було іншого шляху, як боротися просто за своє, коли хочете, існування. Решта сталася, так би мовити, автоматично — жадної я особисто мети, окрім права вільно друкуватися, власне, не мав. У 1966-му році (через рік по тому, як мене заарештували через "Літо московське"), я з групою друзів спробував заснувати незалежний журнал, цілковито відповідно до югославських законів, головне тому, що мене перестали друкувати югославські журнали, отже моя боротьба була, можна сказати, випадковою — не я вибрав цей шлях. Я радше теоретик (може ви колись читали мої книги, як "Russian Themes" [Російські теми], "Underground Notes" [Підпільні записки] — їх тут перекладено, не тільки "Літо московське"), — так, я радше політичний теоретик і філософ, ніж політичний активіст, і тому моя мета, практично, — це вільно говорити й писати. І я надіюся, що я вже цього домогся.

Питання: Чи багато учасників у русі протесту? Чому?

Відповідь: В Югославії дуже сильний дисидентський рух; можна цілком певно сказати, що він там сильніший, аніж у Радянському Союзі, Польщі, Чехії і так далі. Але через те, що Югославія протистоїть, у політичному сенсі, Кремлеві і Америка та Захід підтримують незалежність Югославії, то на всі переслідування, репресії тощо, — чого в Югославії не менше, ніж в інших комуністичних країнах, — Захід часто дивиться крізь пальці; тим то про югославський дисидентський рух мало знають, і в західній пресі пишуть фактично тільки про Джіласа й про мене. — А є величезна кількість професорів університетів, і декілька генералів, і велике число письменників, що відсиділи; вони вільно виступають, але їх тільки іноді друкують, — їхні виступи й інтерв'ю — в шведській та голландській пресі. І це все. Велика західна преса не помічає існування дисидентського руху Югославії.

Питання: У чому виявляється їхня діяльність?

Відповідь: Як і в усіх комуністичних країнах, це — домагання цілковитої законности, вимога додержувати конституції; тут нема різниці супроти інших дисидентських рухів. Поза тим у Югославії, парадоксально, існує ще одна — підпільна — комуністична партія. Але вона не висуває, ясна річ, вимог законности; навпаки, вона характеризується своїми методами комуністичної підпільної праці; вона навіть поділюється на дві фракції — прокитайську і прорадянську. На всьому позначається, що Захід не підтримує демократичну опозицію. Становище, подібне до того, як у Південній Кореї або як було в Ірані.

Питання: Які соціальні групи незадоволені і наскільки активно?

Відповідь: Ну, як і в усіх комуністичних країнах, найбільше незадоволені, — і активно незадоволені, — це інтелігенція, студентство, але вони, ясно, весь час під сильним тиском, і більшість провідників навіть офіційного студентського руху під час останньої чистки в 1971 році в Хорватії і в 1972-му — в Сербії потрапили до тюрми на кілька років. Через це студентський рух тим часом не існує, але незадоволення поміж студентів — дуже сильне, як і серед інтелігенції.

Поза тим у Югославії запроваджено в 60-их роках вільний ринок, бо Югославія тоді економічно цілковито залежала від Заходу, і вимоги економічні, а, як хочете, і політичні, змусили комуністичну партію піти на ринкове господарство і повну ліквідацію адміністративного пляну. Тому фабрики і взагалі виробничі підприємства конкурують цілком вільно, а в кожному підприємстві існує так зване робітниче самоуправління, яке ніби керує доходами фабрики, плянами і т. д. Однак, тому що існує повна монополія однієї партії — організаційна, ідейна, інформаційна, то все таки, це самоуправління є лише фасадом, і ніхто не знає, — як би воно функціонувало за демократичного устрою і до чого б це привело? Тепер одна третина югославської промисловости працює зі збитками, Югославія живе, отримуючи — з політичних причин — величезні кредити від Заходу — Західньої Німеччини, США, Японії і т. д.

Завдяки вільному ринкові в Югославії майже одна четвертина югославської робочої сили — безробітні, до того ж у Югославії допомога на безробіття практично припиняється після трьох місяців. Тому існує велике незадоволення поміж робітниками, безробітною робітничою молоддю; саме через це безробіття, викликане запровадженням вільного ринку, югославські комуністи змушені були відкрити кордон; тепер у західній Європі працює коло мільйона югославських робітників, але, ясна річ, їхня праця там часто лише тимчасова, і нема ніякої надії, що вони дістануть

працю в країні. Так сталося, що в Югославії робітники дуже незадоволені.

Єдина група населення, яка тепер, за останні 10 років, набагато піднесла свій життєвий рівень, яка порівняно задоволена — це селяни. В Югославії майже 80% приватного хліборобства, правда, з обмеженням — 10 гектарів. Хоча в Югославії була примусова колективізація в 1949 році, навіть за рік після сутички зі Сталіним, в 1953-му році, за чотири роки, югославські колгоспи розпустили. А за останні 10 років відкрили шлюзи економічному зростанню хліборобства, відкрили можливості купівлі закордоном легких сільськогосподарських машин і, можна сказати, що селяни не є незадоволеною клясою в теперішній Югославії.

Питання: Який матеріальний рівень населення порівняно зі становищем перед війною: робітників, селян, інтелігенції? Живуть люди ліпше чи гірше ніж тоді?

Відповідь: Ну, на мою думку, ліпше живуть, себто, по-моєму, навіть всюди ліпше. В Югославії це особливо; Югославія величезні кредити отримувала за останні 30 років, з 1948-го року (наприклад, тепер Югославія має 10 мільярдів доларів боргу — борг величезний, тоді коли в 1966 році він був коло 4-ьох мільярдів), і в Югославії, ясна річ, набагато вищий матеріальний рівень населення, взагалі й не порівняти, і у робітників, і в селян, і в інтелігенції.

Питання: Чи підкупує режим ці соціальні групи і як? Наскільки успішно?

Відповідь: Бачите, це правда, що, маючи великі матеріальні можливості, хоч би часто як наслідок різних кредитів від західних держав, влада знаходить можливості підкуповувати різні шари суспільства. Це часто відбувається саме з інтелігенцією, із службовцями державних і, звичайно, інших установ і з елітою в усіх ділянках, бо якщо людина особливо не критикує або взагалі тримає язика за зубами, то матеріально часто живе не гірше, ніж такого самого рівня інтелігенція на Заході. Але робітників підкупити досить таки трудно, бо безробіття велике. А селяни і так тепер непогано живуть.

Питання: Які національні групи незадоволені і чим саме? — Хорвати? Словенці? Македонці?

Відповідь: Справа в тому, що Югославія багатонаціональна країна. Вона з цього погляду така сама, як Радянський Союз, навіть подібне співвідношення у відсотках між сербами й хорватами, як між росіянами й українцями. Потім, на півночі, на північному заході, живуть словенці — практично дуже близькі до германської культури, як і, скажімо, в СРСР балтійські народи на півночі; на самому півдні країни — албанці, подібно як якісь середньо-азійські та інші народи в Радянському Союзі. Ну, і пробле-

ми, певна річ, ті самі, і в Югославії вони ще більше утруднюються тим, що Югославія не тільки багатонаціональна, але й мішана країна, страшенно перемішана країна; тепер четверте чи п'яте розміром хорватського населення місто — це Београд — столиця Сербії. І навпаки, в Хорватії — частина Хорватії заселена сербами (Ліка), майже один мільйон сербів живе в самій Хорватії. Єдина, що має, так би мовити, цілковито ясний національний кордон — це Словенія, чисто національна республіка. Національне питання ще страшенно ускладнене традицією міжнародної різанини, яка вибухала кілька разів і в цьому столітті.

Хорвати й словенці істотно люди західньої Європи, історія провела їх через століття життя в Австро-Угорщині, яка була все таки правовою державою, з католицькою церквою. А серби, македонці й чорногорці — православні, та й до того серби й македонці пробули десь 500 років під турками. Через Югославію, через її середину, проходять межі Східньої й Західньої Європи. В цілому, це дві цілковито різні культури, та не лише культури, але й звичаї і все інше. А мова двох народів — сербів і хорватів, двох найбільших народів, які протистоять один одному, майже однакова. Це ще далі утруднює національне питання.

І хорватський націоналізм (і бажання відокремлення, тобто незалежності від держави) дуже сильний історично, але на жаль, часто політично, сказати б, недозрілий у тому сенсі, що хорватські націоналісти часто пов'язуються зі стороною, яка напевне програє. Це було в час Другої світової війни — з Гітлером та Муссоліні, і це таке дивне становище, але, певна річ, зрозуміле.

Словенці становлять один із стовпів Югославії. Словенського сепаратизму практично майже ніколи не було. Словенія — маленька, але найрозвиненіша республіка, і вона, як і решта Югославії практично тільки виграє у такому об'єднанні. Словенія була опорою старої Югославії і лишається такою й тепер. Те саме можна сказати тепер і про македонців, бо тільки в новій Югославії, після 1945 року, коли македонці отримали національне визнання, зформувалася літературна мова македонська, і в деякому сенсі з політичних причин югославська партія підтримує македонський націоналізм; вона всіма силами бореться проти сербського й хорватського націоналізму, але македонський націоналізм підтримує, як силу, спрямовану проти болгар. Тому, що болгари тепер не визнають македонської національності, то Македонія, подібно до Словенії, є опорою югославської державної єдності. Є ще третій стовп — перед війною це були серби, але тепер становище дещо змінилось. Тепер третій стовп — це боснійські мусулмани. В Боснії й Герцеговіні — в одній з республік, яка міститься між Сербією та Хорватією — живе понад два мільйони єдиних на світі слов'ян-мохаммедан, за яких сперечаються і сербські націо-

налісти і хорватські. За останні 10-15 років, теж з політичних причин, югославська комуністична партія почала всіма силами підтримувати навіть мусулманські храми, і взагалі самотність таку — збудовано величезну кількість мечетей — навіть проголошено мусулман національністю, але тільки в Боснії й Герцеговіні, не мусулман в інших республіках. Це абсурдне, але політично зрозуміле. І тепер мусулмани, треба визнати, дуже задоволені — бо вперше в політичній історії вони отримали цілком, так би мовити, самостійну національність, хоч ця національність лише політична.

Питання: Вони хотіли цього, чи їм це накинули?

Відповідь: Вони хотіли. Між іншим, там є мусулмани і немусулмани — це дуже сильна, сказати б, набагато більша різниця, аніж між сербами й хорватами. Та вони дуже задоволені, але сербські націоналісти й хорватські — ні. Тепер, завдяки такій політиці, крім Словенії (вона завжди була стовпом Югославії), тепер є ще два стовпи — це Македонія, що зформувалася остаточно як національність у 1945 році, і боснійські мусулмани. Перед війною, зрозуміло, найсильнішою національністю, яка зв'язувала в єдність усю країну, була сербська національність. А через те, що Югославія не була демократичною країною від самого свого заснування, то хорвати, що протягом століть жили в правовій державі, Австро-Угорщині — і раптом потрапили в неправову державу, ясно, весь час бачили вихід у створенні незалежної хорватської держави. Я цілковито визнаю (не лише я, але й весь дисидентський рух, і Джілас та інші) право кожного народу на свою повну свободу й державу, але я особисто не бачу в цьому сенсі розв'язання проблеми для Югославії, бо вона настільки перемішана, що я цілком не уявляю собі можливості формування різних держав, але навпаки — бачу єдину можливість у європейській співдружбі на демократичних основах, бачу в цьому єдиний шлях.

Хорватські націоналісти, особливо на еміграції, дуже часто вважають, що в Югославії існує так званий сербо-комунізм, що серби все таки є панівною нацією. Самі сербські націоналісти страшенно незадоволені і навпаки — вважають, що вони самі в гіршому становищі (в національному розумінні), аніж перед війною, і до певної міри це має виправдання, тому що комуністична партія провадить боротьбу з сербським та хорватським націоналізмом, а інші націоналізми підтримує. Є ще й інше виправдання: Тіто, голова Республіки, міністер внутрішніх справ, міністер закордонних справ — усі хорвати. Після них — ціла плеяда словенців, — а сербів на панівних позиціях практично тепер нема. Але це, зрештою, нічого не значить; в усякому недемократичному суспільстві, звичайно, всі вважають себе пригніченими.

У національному розумінні найбільша проблема Югославії —

це албанці на півдні Югославії. Одна третина всіх албанців живе в Югославії, кордон з Албанією не історичний, не економічний, а просто політичний, по живому тілу. Тому є сильний сепаратистський рух албанців у південній частині Югославії. Але Югославію рятує те, що в Албанії режим куди гірший за югославський, а якщо колинебудь в Албанії буде нормальний демократичний уряд, то тоді, певна річ, ніхто не утримає цю албанську частину Югославії в Югославії.

Питання: Наскільки реальні права і наскільки вільний розвиток культури національностей?

Відповідь: Ну, як вам сказати, — бачите, у нас визнана цілком рівноправною мова навіть циганська, — мова Рومی, і на такій підставі ось у Воеводині, на півночі Югославії, де живе мішано п'ять або шість національностей, всі герби й написи — п'ятьма-шістьма мовами. В судах і повсюди можна вимагати права розмовляти своєю мовою: цигани — по-циганськи, турки — по-турецьки, росіяни — по-російськи. В цьому розумінні в Югославії, так би мовити, повна свобода, але, з другого боку, певна річ, жадною мовою не можна критикувати партію, можна лише вихвалити партію. Я сказав би, що це досить рафіновано; виглядає, немов би є повна свобода культури, але творити національні, себто духовні цінності нації — це неможливе ніякою мовою.

Питання: Чи можливо, наприклад, різними мовами або хоч однією мовою, домагатися, скажімо, більших національних прав, або автономії, або навіть відокремлення?

Відповідь: Певна річ, ніякою мовою — неможливо, але все таки становище ліпше, ніж радянське, у нас нема такого, — щоб заборонювано мову.

Питання: Взагалі, виходить, національні права там радше не беруться, а даються: те, що дане згори, — те в порядку, але вимагати або просити чогось більшого не слід?

Відповідь: Ну, зрозуміло, в цьому сенсі югославська комуністична партія нічим не відрізняється від інших комуністичних партій.

Питання: Чи відбуваються процеси, що ведуть до злиття націй? Чи стимулює їх режим?

Відповідь: В Югославії, так званій Першій Югославії, з 1918 по 1941-ий рік, був дуже сильний, підтримуваний урядом, рух до злиття націй, та й по війні ще деякий час, але згодом, особливо в 1970-их роках, це викликало реакцію хорватського націоналізму в Хорватії, і тепер офіційна партійна лінія засуджує будь-який унітаризм, хоча практично вона сама є такою силою; режим, можна сказати, не стимулює унітаризму в теперішній час.

Питання: Чи можна вважати сербів за панівну націю?

Відповідь: Я особисто ніяк не можу. Свого часу Сербія вийшла переможцем у Першій світовій війні, і приєднання до неї інших

народів зумовило створення Югославії. Хорвати й словенці звільнилися тільки в зв'язку з розпадом Австро-Угорщини, а Сербія була союзницею держав-переможців; вона мала свою армію, вже сто років державної незалежності, мала свою поліцію. За таких обставин сталося цілком нормально, що серби посіли панівне становище; це призвело до жакливої кризи Югославії під час війни, коли почалася різанина. Але тепер панівною силою є партія. А коли взяти двадцять-тридцять найважливіших югославських партійних керівників, то між ними фактично буде дватри серби, та й то на мало важливих постах; отже, важко сказати, яка їхня вага. На мою думку, партія, певна річ, експлуатує, коли їй доцільно, навіть і сербський націоналізм, але частіше націоналізм інших народів: македонський, словенський, тепер навіть мусульманський, але для своєї власної мети — для підтримування однопартійної диктатури.

Питання: Чи існує загроза цілості Югославії з боку національно-визвольних рухів або конфліктів поміж національностями?

Відповідь: Бачите, я думаю, що такої загрози не існує; просто існує загроза великих заворушень або безладдя. Поперше, в Європі змін кордонів без війни досі ще ніколи не траплялося. Подруге, Югославія дуже перемішана, і ніколи ніхто не міг домовитися про будь-яке розділення; навіть, коли під час Другої світової війни була напівнезалежна хорватська держава під протекторатом Гітлера, то ніхто не міг вирішити, що робити з мільйоном сербів у самій Хорватії; почалася жаклива різанина. Отже, навіть під час війни, з повним апаратом воєнної влади, ніяк не можна було розв'язати це питання, — а що вже в мирні часи. І, окрім того, дисидентський рух Югославії порівняно об'єднаний; цього року навесні відбулося об'єднання хорватських і сербських провідних дисидентів з інтелігенції. Тіто завжди виправдував перед світом усі репресії тим, що коли ми попустимо трохи демократизації та лібералізації, то почнеться різанина поміж сербами й хорватами, Югославія розпадеться, а Радянський Союз вийде до Адріатицького моря і так далі. Звичайно, це все не так, бо саме тільки лібералізація й демократизація може створити нормальні обставини для існування такої багатонаціональної держави, мішаної держави, а в жадному разі не диктатура; вона якраз викликає всіяку міжнаціональну ненависть.

Питання: Створити нормальні умови для обернення Югославії на Швайцарію?

Відповідь: Це, певна річ, було б ідеально.

Питання: Чи слід зберегти єдність Югославії, чи дати їй розпастися?

Відповідь: Бачите, я, так би мовити, саме не бачу можливості

того, що вона розпадеться; я особисто бачу можливість тільки того, що вона буде або демократична, або цілком тоталітарна, але не те, що вона розпадеться. Я не вважаю, що Югославія сама в собі є така цінність, яка вища за цінність демократії. Якби демократія залежала від цього розділення, розпаду Югославії, то я був би за розпад Югославії. Я не бачу такої можливості і вважаю, що це — другорядне питання, але я особисто переконаний, що демократизація приведе до зміцнення Югославії.

Питання: Які риси подібності й різниці між СРСР і Югославією?

Відповідь: Подібність, звичайно, в однопартійній системі, в повній монополії політичній, ідеологічній, інформаційній та організаційній, у владі ГБ, ну і, зрозуміло, в підцензурній пресі.

Різниця — в тому, що Югославія, в наслідок специфічних обставин, змушена була відкрити кордони — в Югославії, наприклад, продається західна преса, хоча, певна річ, не ті числа, де є якась критична стаття про Югославію.

Питання: Що ж, ці числа вилучають?

Відповідь: Так, вилучають; їх нема в продажу. Часом нема "Монду", часом нема "Вельту". Адміністрація цього не помічає: просто — нема числа. Далі, в Югославії порівняно багато перекладають західної літератури — всякої, навіть іноді критичної до марксизму, філософської, але не політичної, не соціологічної. В Югославії сфера повної ідеологічної монополії вужча, — це все, що стосується до історії самої партії Югославії, югославської політичної системи — ці проблеми під повним контролем. Зате перекладають величезну кількість західних письменників. Їх у Югославії можна мати в перекладі через пів року по їхньому виході в світ в Америці. Є в Югославії порнографія. Біблію можна купити, Коран; багато друкують релігійних журналів (їх можна купити лише в церкві, але ні в книгарнях, ані в кіосках). Але в армії або в тюрмі не можна мати релігійних журналів, і все таки існує повне атеїстичне виховання в школах, з вивченням марксизму-ленінізму, хоча своєрідного, югославського взірця, бо югославські комуністи базують свою систему самоуправління теж на Марксі і у нас вважають, що Радянський Союз — це ревізіоністи, а ті вважають, що югослави ревізіоністи. Отже, подібності, на жаль, переважають над розбіжностями; — на жаль — тому, що першого-ліпшого моменту партія може знищити всі розбіжності, і населення — народ — не має змоги протидіяти чимнебудь цьому — нема вільної преси, нема можливості організуватись і так далі.

Питання: Яка ваша прогноза на майбутнє? Лібералізація? Жорстка диктатура?

Відповідь: Бачите, в Югославії дуже сильний дисидентський рух, і партія тепер уже дуже ослабла після останніх чисток; кожні

сім-вісім років відбувались якісь чистки. Я вже не знаю, хто з моїх друзів у партії, це перестало бути важливим. Ще 10-15 років тому це було дуже помітно: тепер усе тримається на дуже сильному, потужному югославському ГБ — апараті державної безпеки. І ось, у момент кризи, після відходу Тіта від влади, напевне повториться такий процес, як по смерті Сталіна — колективне керівництво, потім боротьба за владу і, очевидно, що зчиниться в самій партії сутичка між консервативними й ліберальними елементами, або ж між тими, які поставлять на карту лібералізму, ураховуючи сильний ліберальний рух у країні, і тими консервативними, догматичними елементами, котрі, очевидно, в момент кризи, щоб урятувати власну монополію без сумніву зв'яжуться з Радянським Союзом. Ось у цьому я бачу найбільшу небезпеку — не в підпільній комуністичній партії, яка все таки малочисельна і за демократичних умов жадної небезпеки не становила б, одержуючи може 1% голосів на виборах, а в теперішньому апараті, в тій частині догматиків, які, певна річ, розуміють, що при всякій лібералізації вони лишаться за бортом. Це особливо стосується до югославського ГБ. 1974 року в Югославії трапився розкол у підпільній комуністичній партії в Барі (Барський конгрес у Чорногорії, на Адриятицькому узбережжі). Їх усіх поарештовували і судили; саме тоді, здається, почалася співпраця югославського ГБ і радянського. На вимогу і під тиском Тіта, Радянський Союз розігнав емігрантські центри нонконформістів у Києві і в деяких інших місцях і, очевидно, щось одержав за ці послуги взамін. Тепер провідники обох підпільних фракцій — прокитайської й прорадянської — сидять у югославських тюрмах. Їх викрали — одного з Румунії, а другого з Швейцарії в 1976-77 році і, ясно, не без співробітництва ГБ. Це — маленька групка фанатиків та ідеалістів, яка не має за собою реальної сили, а в той самий час вони зацікавлені в апараті теперішньої комуністичної партії після відходу Тіта, дуже сильно зацікавлені. Але в момент кризи Югославія все таки буде багато ближчою до Заходу, ніж інші східноєвропейські країни: вона довгий час була відкритою країною; та з багатьох інших причин, і наше становище інакше. І це створює умови для можливості переходу суспільства з монополією одної партії до ліквідації цієї монополії, до перетворення на суспільство плюралістичне, демократичне.

Але коли в Югославії створиться таке становище, то всі комуністичні країни звичайно підтримають партійну монополію, бо буде дуже небезпечним прецедентом, якщо після понад тридцять років монопольної комуністичної влади раптом відбудеться перетворення на демократичне суспільство. Підтримають систему навіть такі супротивники теперішніх умов, як радянська партія або кубінська. Бо радянській комуністичній партії прийнятніша анти-

радянська диктатура в Югославії, аніж демократизація комуністичної країни. На Заході часто цього не розуміють і бояться, — особливо США, — що коли підтримувати демократичний рух у Югославії, то Тіто розсердиться і цілковито пов'яжеться з Радянським Союзом. Однак він ніколи цілковито не може пов'язатися після 1948-го року; він може тільки лявірувати. Але його наступники, особливо це догматичне крило, намагатимуться запровадити жорстку диктатуру, і, очевидячки, буде криза в Югославії — або Югославія повернеться до жорсткої диктатури сталінського типу, тобто такого, як у Радянському Союзі, може навіть гіршої, або ж відбудеться лібералізація й демократизація — новий 1948 рік, в тому розумінні, що тоді Югославія перша стала незалежною від Москви комуністичною державою, а тепер міг би повторитися новий 1948-ий рік — плюралістичний соціалізм. Якщо західня демократія вчасно зрозуміє це і вчасно почне підтримувати демократичні сили, як, очевидно, комуністи будуть підтримувати комуністичну партію Югославії, то, певна річ, можливість лібералізації існуватиме. Можлива буде, отже, або лібералізація, або жорсткіша диктатура, але ніхто не вірить, що все так само триватиме, як було, і після Тіта.

Питання: Чи можлива революція в Югославії, чи потрібна вона?

Відповідь: Я не думаю, що можлива революція; я радше вбачаю розвиток, як у Чехо-Словаччині в 1968 році, тобто приход до самої партії ліберальніших елементів, які почнуть шукати підтримку в ліберальних непартійних елементів, загалом — лібералізація, що закінчиться в певний момент ліквідацією однопартійної монополії. Але революція в клясичному розумінні слова в Югославії зовсім неможлива, просто через те, що нема ніякої такої організації, яка могла б повести революцію, та й неможливі такі організації. А подруге, звичайно після всіх революцій приходить диктатура, бо перемогти в революції може лише дуже міцно організована партія або група людей, яка, натурально, потім запроваджує диктатуру. На мою думку, саме тепер у нас є протилежна цьому течія, аж у ніякому разі не революційна в клясичному сенсі.

ІНАКОДУМСТВО В БІЛОРУСІ

Янка Запруднік

Спочатку, коротко, про термінологію: дисидентство — чи інакодумство; дисиденти — чи інакодумці? Аргументи тут однакові і для білоруської і для української мови.

"Дисидент" — невідповідний і навіть шкідливий термін, бо етимологія тут працює на компартію. Етимологічно-невизначене слово "дисидент" набуло у ворожому контексті партійної пропаганди негативного забарвлення. "Дисидент" уже і виглядом самого слова і звучанням його викликає в психіці радянського читача й слухача, коли він льювальний до свого режиму, автоматичну асоціацію "дисидентів" з "диверсантами". Недаремно ж партійна пропаганда вживає виключно цього означення.

Народна, чи може ліпше сказати тут — національна словотворчість виробила на його місце оборонно-з'ясувальний термін: інакодумство, інакодумці. І тут уже нікому не треба пояснювати, що "інако-" тут стосується до компартії, яка забрала собі привілей і відповідальність думати за всіх разом і за кожного зокрема. "Інако", oprіч того, має неутральний характер. Думати "інако" — це не значить обов'язково думати не по-радянськи чи ворожо-антирадянськи, тоді як партія домагається, щоб у кожному "дисидентіві" радянський громадянин вбачав ворога радянського ладу.

Хоча крізь Білорусь, яку часом звуть "західними ворітьми" Радянського Союзу, їздить чимало закордонних відвідувачів по дорозі до Москви й назад, все таки про події й настрої в Менську та в Білорусі — про ті, що про них радянська преса не напише —

Янка Запруднік — відомий білоруський діяч. Зробив докторат з історії в Нью-Йоркському університеті. Друкується в "Записках" Білоруського Інституту Науки і Мистецтва (США), в періодичних виданнях "The Journal of Byelorussian Studies", "Беларусь", "Eastern Europe" та "Nationalities Papers", автор розділу про Білорусь у "Handbook of Major Soviet Nationalities". Нью-Йорк — Лондон (Free Press), 1975.

доходить розмірно мало вісток, а писаних матеріалів — ще менше. Для тих, що їдуть із Західної Європи до СРСР поїздом або автотранспортом, Мінськ є переважно транзитним містом, а для тих, що прилітають літаком або прибувають на кораблі — провінційним. Туристичні маршрути західних авіаційних ліній його не заторкують. Доценту зруйноване в час останньої війни, місто, хоча й відбудоване, і динамічно зростає, з населенням, яке за пару років досягне півтора мільйона, воно не відзначається історичними чи багатьма архітектурними пам'ятниками. Нема в ньому ані закордонних посольств, ані консулатів, ані представників західної преси. Коли столиця Білорусі дочекається, після Києва, заснування американського консуляту, покищо не знати. Контактів Мінська ззовнішнім світом не сприяє ще й те, що одна третина території Білорусі вкрита лісами, де розміщено радянські ракетні війська. Ця обставина додатково згущує атмосферу поліційної й цензурної підозри і ставить бар'єр — фізичний та психологічний — для проявів інакодумства.

Зрозуміти стан речей в Білорусі допомагає висловлювання лєнінградського поета й літератора Васілія Бєтєкі. В кінці минулого року він, виступаючи в російській програмі радіо "Свобода", так пояснював труднощі Лєнінградє, порівняно з якими труднощі білоруської столиці, мабуть, ще куди більші:

— Не раз тут — у Парижі або в Лондоні — мене питали: "а що ж у Лєнінграді не чути ні про яких дисидентів, а чому мовчать?..." Пояснювалося це дуже просто — у Москві можлива явність, прилюдність, там сила чужоземних кореспондентів, з-поміж яких хоч і не всі, але найчесніші й найсміливіші якось допоможуть, передадуть інформацію про чергову демонстрацію протесту, зроблять публічно відомим кожний крок цієї глухої й нерівної боротьби. А в Пітері [Лєнінграді] будь-який одвертий виступ призведе до безглуздих жертв — і ніхто й не дізнається. Все — як до глухої стіни (РС 2-79. "Стихи из-за решетки". 29. XII. 1978 р.).

З-поза "глухого муру", яким обгороджена Білорусь, все таки, доходить інформація про інакодумство, хоч і запізнена, хоч і не завжди в більше об'єктивній письмовій формі, а в усних переказах. Так, наприклад, лише через вісім років, 1971 року, стало відомо на Заході про арешт у 1963 році студента Білоруського політехнічного інституту Сергія Ханжанкова (народженого 1942 року), якого засуджено на 10 років за спробу створити антирадянську організацію та підготувати диверсійного акту.

Лише цього року дійшла до Нью-Йорку, привезена недавнім мінським інженером (прізвища якого не можна тут подати тому, що вдома zostалися родичі), звістка про дві тисячі підписів

студентів Білоруського державного університету в 1970 році під петицією, щоб викладання в БДУ провадилося білоруською мовою. Цей подих "Менської весни" скінчився тим, що кілька сотень студентів викинуто з університету, а в комсомольській організації проведено відповідні політичні роз'яснення і увесь інцидент із збиранням підписів списано до категорії "хуліганських вихваток".

Про спробу в 1974 році групи менських учнів старших клас середньої школи й одного студента Білоруського державного університету створити організацію молоді замість просяклого фальшем і нудотою комсомолу, про розклеєні ініціаторами цього задуму на стінах будинків листки зі статутом своєї організації, про втручання в цю справу органів КГБ, суд за зачиненими дверима над ініціаторами, звільнення їх із школи, а батьків — з праці і з партії, недавно розповів у Нью-Йорку колишній менський слідчий А. Р.

Александр Гідоні, теперішній редактор видаваного в Торонто, в Канаді, літературно-громадського часопису "Современник", так свідчить про настрої в Білорусі, безпосереднім спостерігачем яких він був під час своїх подорожей у першій половині 1970-их років до Менську, Горадзену (Гродна), Могилева та деяких сільських місцевостей, де він мав нагоду розмовляти з представниками творчої білоруської інтелігенції:

Атмосфера таких розмов часто характеризувалася тими критичними настроями супроти радянської влади, які типові й для інтелігентських кіл Москви та Ленінграду. Але, безумовно, показовою їхньою особливістю був типовий "білоруський момент": тема можливої незалежності білоруського мистецтва й наукової творчості за умов загальної радянської цензури та специфічної "русифікації" ("Беларус", Нью-Йорк, ч. 251, березень 1978 р.).

А. Гідоні категорично твердить, що "білоруській інтелігенції збудилося національне почуття".

Інакодумство в Білорусі — явище не досліджене, і навіть не документоване належно, тобто не зібрано в одному виданні той чималий матеріал, що був друкований останні два десятиріччя в білоруській національній пресі, в радянській пресі (особливо про суди над вірними), в таких друках самвидаву, як "Хроника текущих событий" і, можливо, в "Українському віснику", в "Матеріалах самвидаву" радіо "Свобода" та в різних інших документальних і мемуарних виданнях, яких багато з'явилося на Заході.

Частина матеріалу про інакодумство в Білорусі зібрана в Білоруському Інституті Науки й Мистецтва в Нью-Йорку (на основі його написано і цей огляд) але Інститут покищо ще не робив документальних публікацій.

1977 року Білоруський Інститут Науки й Мистецтва, вкупі з Білорусько-американським об'єднанням послав американській урядовій делегації, що виїздила на београдську конференцію в справі здійснення Гельсінкської угоди, меморандум з переліком 57 прізвищ осіб, репресованих у Білорусі, переважно за релігійні переконання. Відколи подано той меморандум, видрукований в урядовому американському виданні, список репресованих інакодумців значно виріс і поширився діяпазон проблематики: релігійний момент доповнюється тепер щораз більше моментом людських і громадських прав, загальнополітичним і культурно-національним.

З накопичуванням матеріалів про інакодумство в Білорусі, зміцнюються також і білорусько-українські зв'язки. Спільність недолі й оборони принципів національної свободи глибше споріднює ці два народи і в русі за правооборону.

Щодалі то все більше настає потреба видати збірник з матеріалами про оборону людських і національних прав у Білорусі. Треба думати, що справу прискішить зорганізована 1978 року з ініціативи білорусів Канади й США Конференція вільних білорусів, що поставила собі одним з головних завдань узятися за систематичне збирання і поширення інформації про бруталне порушення людських прав у Білорусі. А цього року вже, у відповідь на писемне прохання, прислане з Радянського Союзу Віктором Некіпеловим на доручення білоруського інакодумця Міхала Кукобаки, створено в Нью-Йорку Комітет допомоги в'язням сумління в Білорусі. Діяльність цього комітету має сприяти не лише боротьбі білорусів за свої права, але й документуванню цієї боротьби. Поінформованість західнього громадянства і вияви його моральної підтримки становлять важливий психологічний фактор у цьому нерівному змаганні.

З розповідей тих, хто їздить до Білоруси або приїздить звідти, виходить, що там куди більше самовидавництва, ніж про це відомо на Заході. З того, що друковано в закордонних виданнях, треба відзначити тут лист письменника Всеволода Кравченка, написаний перед самогубством у Каннах 27 серпня 1961 р., куди Кравченко прибув у складі радянської делегації до Франції; прислані з Білоруси вірші патріотичного характеру з релігійними

мотивами, друковані протягом кількох останніх років у газеті "Беларус" (прізвище автора цих віршів, відоме редакції газети, не друкувалося з зрозумілих причин); політичні й автобіографічні нариси бобруйського робітника Міхала Кукобаки; біографічні дані та деякі деталі судових процесів над оборонцями громадських свобод і своїх релігійних переконань.

Про наявність деяких самвидавних текстів у Білорусі були тільки вістки, тоді як самих матеріялів так і не пощастило дістати. Наприклад, у числі торонтського "Гомону України" за 21 жовтня 1972 р. з'явилось коротеньке повідомлення про твердження новоприбулих з Білоруси емігрантів, що там нерегулярно виходить самвидавний "Лісток". Незабаром по тому в Нью-Йорку два відвідувачі з Ізраїлю, нові емігранти з Білоруси, казали, що на власні очі бачили видаваний по-білоруськи релігійний бюлетень. Але нічого з цього покищо не потрапило на Захід з-поза "глухого муру", принаймні наскільки нам відомо.

Традиція самвидавництва в Білорусі, як виглядає, давня. Звістка про один такий твір проскочила недавно навіть в офіційному органі Спілки письменників Білоруси, журналі "Польмя". Іван Шамякін, один з високих урядовців у письменницьких та урядових колах БРСР, у споминах про свого старшого літературного товариша Міхася Линькова пише про кінець 1950-тих років:

Згодом постало ще одне письменницьке селище, яке гумористично охристили Лисою горою. Туди на певний час перенеслась увага "літературної громади", бо звідти вийшов анонімний шедевр-поема «Розповідь про Лису гору». Я згадав про це тому, що колись подзвонив до мене Міхась Ціханович (Линьков) і попросив дістати примірника поеми. А як прочитав, то широко сміявся з надзвичайно вдалим характеристик, які автор давав деяким дачникам, їхнім дачним клопотам ("Польмя", 1977, ч. 10, ст. 216).

Згадуючи про "дачні клопоти", висміювані в поемі, Шамякін нічого не сказав про те, що поема критикує білоруську інтелігенцію за її недбання за національну культуру; поема, за свідченням тих, що її читали, закликає турбуватися про цю культуру.

Найширше з самвидавних матеріялів білоруського інакдомства відома промова прозаїка Васіля Бикова на з'їзді письменників Білоруси 1966 року. Биков (народж. 1924 року) — автор воєнних повістей, в тому числі — повісти "Мертвим не болить" (український переклад Івана Кошелівця, вид. "Пролог", 1966 р.), за які партійна й військова критика повела була на нього гостру атаку. Письменник опинився під загрозою арешту. У 1966 році,

саме напередодні п'ятого білоруського письменницького з'їзду, що відбувся в травні, 65 письменників підписалися під листом до ЦК компартії Білоруси в оборону заатакованого друга. Виступаючи на з'їзді, Биков відзначив важливість цієї організованої дії в його обороні: "Поки ми будемо об'єднані в найважливіших питаннях нашого життя і не побоїмося сказати про це одверто, білоруський народ може бути спокійним за долю своєї літератури" ("Грани", 1966, ч. 61, ст. 121).

Література ця, важливо відзначити тут — література видавана офіційно, не самвидавна — має в собі так само чимало виявів інакодумства. Виявляється воно в більш-менш завуальованій формі і відображає, насамперед, усвідомлення етноцидної загрози своєму народові, русифікаційного й тоталітарного насильства над ним, відчуження життя в тюрмі та фальшивості офіційних декларацій; з другого боку, література ця сповнена тверджень про національну повновартісність, невмирущість рідної мови, про потребу стати на весь зріст ("Ми не раби, ми не раби, ми діти вільної Білоруси!"), про культурну окремішність, злітованість поколінь та історичну тяглість, про виключну й неповторну красу природи рідного краю. Особливо багата на ці почуття поезія середнього й молодого поколінь поетів, число яких помітно збільшилося за три останні десятиліття.

Коли зараз по війні, де загинув кожний четвертий білорус, Спілка письменників Білоруси налічувала тільки 47 осіб, сьогодні вона має понад 300. З цих 300 осіб, правда, по-білоруськи пишуть приблизно 250, а решта пише по-російськи. Ця пропорція (або диспропорція, бо білорусів у республіці 81%, а росіян — 10%) не відбиває, однак, справжнього співвідношення літературної творчості в БРСР білоруською й російською мовами. Серед письменників, що пишуть російською мовою, нема ні одного, за винятком двомовного прозаїка й літературного критика Алєся Адамовіча, хто б своїм талантом став поруч із першим або навіть другим десятком тих, що пишуть по-білоруськи.

Показово, між іншим, що багато хто з російськомовних письменників походить не з Білоруси. А ті, що родом з Білоруси, частину своєї літературної діяльності присвячують перекладанню творів білоруських письменників російською мовою.

Інакодумство в офіційній пресі радянської Білоруси можна ілюструвати на прикладі твору Анатолія Сербантовіча, вже небіжчика, так що ця стаття не принесе йому прикростей.

У 1965 році, в часи так званої "епідемії визволення від білоруської мови" (вислів із радянської білоруської преси), у 12-му числі часопису "Польмя" з'явилась "Американська трагедія" Анатолія Сербантовіча (народж. 1941 року), під назвою "Міст", з ось такими рядками в ній:

Кладуть на себе руки
з горя люди,
Пробив вже їхній час, — тепер б'є мій.
Послухайте ж, поетові хай буде
Останньою трибуною цей міст.

Ці слова, як пояснює автор, — "молодого хлопця"-американця (самого Сербантовіча, що скінчив життя за нез'ясованих обставин у 1970 році?), який має намір кинутися з мосту. Яка безпосередня причина цього наміру? — Ось вона:

Я жити хочу, та наш час такий,
Коли усі тремтять за власну шкуру.
І мусимо комусь ми догодити,
І тії "діячі культури",
Що їм плювати на літературу,
Нумерувать нас можуть і судить.

У Сербантовіча (сина вчителя), який у своїй творчості жадного зацікавлення Америкою не виявляв, крізь тонке езопівське покривало "американської трагедії" проривається трагедія його білоруського народу, в якому КПРС силоміць ширить бацилі "епідемії визволення від рідної мови":

Ох, тії школи! Треба б їх закрити;
Здається, мов би чийсь я голос чую,
Що можна мови рідної не вчить,
А тільки треба вивчити чужую...

Момент національної мови яскраво виявився і в самвидавному нарисі найвідомішого тепер білоруського інакодумця Міхала Кукобаки "Вкрадена батьківщина", датованому 25 березня 1978 року (— чи це випадково, чи ні? — Якраз у день 60-тиліття проголошення незалежності Білоруської Народної Республіки!). Автор, по довголітній розлуці з Білоруссю, в 1976 році знову йде вулицями свого рідного міста Бобруйська:

Спускаючися до залізничного переїзду, що на вулиці Бахарева, помітив попереджувальний напис коло шлягбавма: "Берегись поезда!". І відразу згадалось: аджеж 25 років тому тут було написане "Сцеражыся цягніка!" і тільки внизу — російський переклад.

Тепер білоруське речення зникло. На власне здивовання, це мене прикро вразило. Несподівано я усвідомив себе білорусом. Адже тут споконвіку жили мої діди й прадіди. Сама земля ця складається з праху незліченних поколінь моїх земляків. І я, їхній нащадок, маю незаперечне право не тільки на цю землю, але й на свою рідну мову, на право бути білорусом.

Далі, в тому самому нарисі, Кукобака робить порівняння зі станом на Україні:

Подібну систему плянної русифікації я спостерігав на Україні. Але, що робить їм честь, українці куди впертіше відстоюють свою національну самобутність од зазіхань "старшого брата". Хоч сили надто нерівні. І вони часто згадують недобрим словом свого "нерозумного сина" Богдана Хмельницького, який понад триста років тому зробив згубний вчинок, що межує з національною зрадою.

У нелегкій біографії Міхася ("Міші") Кукобаки є один деталь, що особливим способом наближає його до України. Мішу, в якого нема родичів (його батько й мати загинули в час війни, боронячи радянську владу!), виписала з психіатричної лікарні як свого "племінника" дружина Петра Григоренка, живучи ще в Москві. Від того часу Міша став частим гостем і своєю людиною в родині Григоренків.

Тепер, як повідомив у "відкритому листі" з міста Камешково, Владімірської області, датованому 3 грудня 1978 року, Віктор Некіпелов, Кукобачин приятель і одностудець, Міхала Кукобаку заарештовано знову (19 жовтня 1978 р.), вже четвертий раз, і він знову опинився перед небезпекою ув'язнення його (а вже відсидів там сім років) — у психіатричній лікарні. За що? — "Обставини нинішнього, четвертого, арешту М. Кукобаки, — пише в своєму листі Некіпелов, — покищо невідомі. Видно, йому поставлять у провину написання викривальних заміток про Сичевську спецпсихлікарню, статті 'Захист прав людини і розрядка — неподільні', відкритих листів до міністра охорони здоров'я СРСР Петровського (1977 р.), до голови КГБ Андропова (вересень 1978 р.) та іншу публіцистичну правозахисну діяльність".

У листі Некіпелова є вістки і про іншого білоруського інаклюдця, робітника, як і Кукобака, — Авгена Бузіннікова (одним з пунктів звинувачення його органи влади виставили те, що він прохав передрукувати працю Миколи Руденка). Некіпелов пише: — "Якщо органи влади інкримінують М. Кукобаці його автобіографічні нариси 'На побачення з дитинством' і 'Вкрадена батьківщина', вони, дотримуючися шаблону свого мислення, обов'язково звинуватять його в 'наклепі на білоруський народ'. Як уже зробили недавно з іншим білоруським робітником з м. Светлогорська, Гомельської області, Авгеном Бузінніковим, доречі, теж знайомим М. Кукобаки..."

Інаклюдство в Білорусі — явище живе, з виразними ознаками поширення своєї соціальної основи. Те, що до діяльності в обороні національних духових вартостей долучаються робітники,

дає багато про що думати і вказує на міцнішу прихильність білорусів до своєї культури, аніж на це розраховували русифікатори. Міхась Кукобака виїхав з Білоруси на "будови комунізму" 16-річним юнаком і повернувся тільки через 25 років — щоб стати на оборону загрожуваної національної мови і свого "права бути білорусом".

Кілька слів про ролі колишньої Західньої Білоруси.

Західня Білорусь, на відміну від Західньої України, в дорядянські часи ніколи не бувала за межами Російської імперії, і в історії становлення білоруської національної свідомости взагалі, а зокрема в історії післявоєнного інакодумства, особливих імпульсів не давала (за винятком, хіба, досить активного збройного опору радянській владі в перші роки по закінченні Другої світової війни).

Крім того, після 1940 року Західня Білорусь втратила свій історичний центр інтелектуального життя — Вільну. У Вільні і до Першої світової війни і в міжвоєнний час, під Польщею, зосереджувалися білоруські видавництва, наукові, навчальні та культурні заклади. До Вільни тяглася західньобілоруська молодь, шукаючи виходу в життя.

Коли в 1940 році, після короткого часу приналежності до Білоруської РСР, Вільну передали Литовській РСР, ролі культурного центру для Західньої Білоруси перейшла до Менську. Два більші білоруські міста, Горадзен (Гродно) і Берестя, як були провінційними, без особливих паростків білоруського національного життя в них, такими й zostалися — з тією лише різницею, що як два обласні центри вони стали одразу ж по війні інтенсивно заселюватися приїжджим російським елементом, потрібним для індустріалізації, для адміністрування та поліцейного нагляду. Менші міста Західньої Білоруси — Баранавічі, Ліда, Молодечна, Вялейка, Кобрин, Пінськ — так само непропорційно заселені росіянами.

Демографічна й культурна політика радянської влади в районі "західніх воріт соціалістичної батьківщини" спрямована на створення тут буферної зрусифікованої зони. Показово, наприклад, що коли в Менську, Вітебську і Могилеві обласні газети виходять білоруською мовою, в Горадні (Гродні) й Бересті їх друкують по-російськи.

Порівнюючи вияви легального інакодумства в Білорусі і на Україні, треба мати на увазі, що елементи для такого порівняння — історія, демографія, економіка, геополітика, становище у діаспорі і т. д. — тут різні, і у випадку українського національного руху — з більшим потенціалом, сприятливіші.

А національна політика радянського центру, хоч і проваджена

під декларації й деклямацію про рівність, братерство й дружбу, тонко диференційована. Ця політика зумовлена і національним тиском знизу, і русифікаційним тиском згори, й іншими факторами.

Відвоювання в параграфі своєї конституції національної мови грузинами, вірменами й азербайджанцями, при неспроможі Білоруси й України забезпечити собі подібне — це один з прикладів такої диференціації. Членство України й Білоруси в ООН — другий приклад. Американський консулят у Києві, якого Менськ невідомо чи дочекається, — третій. Україна також має деякі спеціалізовані періодичні видання національною мовою — етнографічні, історичні, мистецькі, театральні та інші — які сприяють інституціоналізації національних ділянок культури й науки — чого білоруська інтелігенція давно домагається, але покищо без належних наслідків.

Не зважаючи на специфіку в національно-культурному статусі, якою різняться одна від одної кожна з союзних республік, а в тім числі й Білорусь од України, певне порівняння між ними можна зробити, взявши для цього період 1965-1970 років, коли легальне інакодумство як на Україні, так і в Білорусі досягло було свого апогею.

Українське легальне інакодумство різнилося від білоруського насамперед тим, що до нього долучився був партійний елемент, у тому числі й представники партійних республіканських верхів. У Білорусі партійні верхи лишилися, наскільки відомо, незаторкнені національно-лібералізаційними повивами. В Білорусі не було такого, щоб на з'їзд письменників, як це сталося в Києві 1966 року, з'явився в повному складі ЦК компартії республіки та щоб перший секретар ЦК виступив із закликом "шанувати й берегти нашу чудову (рідну) мову". Такого заклику не було, не те щоб від першого секретаря ЦК Компартії Білорусі, його не було навіть від першого секретаря письменницької організації.

Не підносили одверто в письменницьких колах Менська, як це робили в Києві, і протесту проти московських "Вопросов язуконнання", які вели пропаганду тези про перемогу, при контакті двох мов, сильнішої мови (російської). Не робилося так само в Білорусі, з благословення партійного ЦК республіки, спроб реабілітувати ані Вацлава Ластовського (як паралелі до спроби реабілітувати Михайла Грушевського), ані Всеволода Ігнатовського (як паралелі, хоч і далекої, до спроби реабілітувати Миколу Скрипника). Не замовляв ЦК партії Білоруси у білоруського еквівалента Івана Дзюби розгляду питання інтернаціоналізму чи русифікації в Білорусі.

В Білорусі, якщо й робились подібні спроби, — скажімо,

пропозиція ухвалити закон, за яким провадилося б поширення по культурних та навчальних установах республіки періодичних видань білоруською мовою — то тільки на ієрархічно-найнижчому рівні.

Лише в літературі та історіографії виявились, більш-менш так само, як і на Україні, тенденції до оспівування краси й вічності рідної мови та до реабілітації історичного минулого. Як сказав було тоді один з молодих поетів:

Пускали в вічі досить диму!
Поети починають думать.
Асоціацій каравани
В рядках сприймають керування.

В історіографії Микола Прашковіч, Язеп Юхо, Микола Алексютович та інші порушили справу очищення минулого від пропагандних штампів про "завойованість" Білоруси литовцями та "підпорядкованість" білорусів у Великому Князівстві Литовському "чужим" феодалам. Покійний Микола Алексютовіч поставив питання про державність Білоруси як центральної частини Великого Князівства Литовського, коли терміни "Литва", "литовський" безпосередньо окреслювали край і народ, що тепер звуться "Білорусь", "білоруси".

У красному письменстві виступив прозаїк і поет Уладзімер Короткевич (вищу освіту отримав у Києві) зі своєю підвищеною емоційністю і тяжінням у глибину віків національного минулого.

До більш-менш тієї самої пори належить також і вірш-порада одного автора охочим до легального й нелегального інакодумання брати приклад з лісового птаха, що не літає верхами, де гілля густо сплелося, а літає низом, щоб крила об суччя не зламати.

Народ, що втратив у сталінському терорі масу своєї національно-свідомої інтелігенції, а за роки останньої війни — кожного четвертого із свого населення (Білорусь досягла передвоєнного рівня населення лише 1971 року!) — в силу інстинкту самозбереження має тенденцію "літати низом", в дусі прислів'я "сім раз одмір та й ще не вір!". Треба тільки вміти цей його політ спостерігати і розуміти його обставини.

Коли у Петра Григоренка на пресконференції в Нью-Йорку на весні 1978 року спитали, що йому відомо про інакодумство в Білорусі, то він відповів, що хоч сам у Білорусі не був, але знає, що інакодумці в Білорусі є (в розмові з автором цих рядків Григоренко назвав, окрім Кукобаки також Форпостова, десь із-під Гродна, як мужнього й стійкого білоруса). Правда, сказав Петро

Григорович, відповідаючи на запитання перед учасниками прес-конференції, правооборонний рух у Білорусі "ще не викристалізувався", не оформився організаційно, як це сталося в Москві, на Україні, в Литві або в Грузії. Але, зазначив він, це тільки питання часу. У Вірменії так само довгий час були тільки окремі інакодумці, а недавно створилась організація.

Чи Білорусь "повторить" Вірменію, залежатиме не тільки від внутрішніх, але й від зовнішніх факторів. Протягом минулого року, наприклад, з Менську та з інших міст Білоруси до родичів в Америці було вже кілька запитів-прохань: "Чому 'Голос Америки' не передає білоруською мовою? Хоч п'ятнадцять хвилин на день, хоч про погоду чи спорт, аби тільки була в пересиланнях білоруська мова. Це нам багато допоможе в наших змаганнях тут!" (Пересилання "Голосу Америки", на відміну від заглушуваних передач радіо "Свобода", що має білоруську програму, не глушаться, а тому їх широко слухають).

Аналіза дотеперішніх виявів інакодумства в Білорусі показує, що там, де вони мали організовану форму, організованість поставала в професійних або інституційних рамках (учні або студенти одного навчального закладу, члени однієї творчої спілки, працівники однієї наукової установи — відомо про випадки інакодумства в деяких відділах Академії наук БРСР). Чи піднесеться інакодумство до вищого організаційного ступеня, переступивши, в ім'я національної ідеї, рамки безпосередніх особистих та інституційних контактів, важко сказати. Але варт нагадати при цьому, що Білорусь — країна клясичного партизанства, оборонної тактики боротьби малими з'єднаннями. Якщо і дійде до якоїсь "кристалізації", як доброзичливо передбачав Григоренко, то хіба, за прикладом інших сусідів, у формі "Гельсінкської групи". В період зміцнення в Європі статусу кво і повільного прогресу в американсько-радянському порозумінні, не зважаючи на американсько-китайські реверанси, гельсінкський кінцевий акт становить чи не найреалістичніший ґрунт для спротиву тоталітарно-русифікаційному наступові і для оборони своєї духової суті та культурної окремішності, хоч, як бачимо з трагічного й геройського прикладу Миколи Руденка і його товаришів, не менше тернистий.

(або незалежність — і що завтра?)

Ю. Ш.

Ісландці не винайшли ні автомобіля, ні радіо, ні телевізії, вони не ведуть перед ні в медицині, ні в мистецтві. Правда, 1955 року Гальдор Лакснес дістав Нобелівську нагороду з літератури, але критерії шведських академіків не завжди однакові, коли вони присуджують премію авторові-скандинавові або авторові з іншої країни. Єдина галузь людської активності в якій Ісландія більш-менш висунулася на передову лінію, це китовий промисел. Тут вона йде за великими трьома: Японія, Радянський Союз і Норвегія. Не мавши авантурничо-конкістадорського духу Ліди Палій — читачі "Сучасности" добре пригадують її нарис про її ж таки подорож до незайманих джунглів горішньої Амазонки — я не брав участі в полюванні на кита, ані навіть не спостерігав, як забиту тварину крають на китоловній станції недалеко від Рейк'явіку.

Зрештою особливість і чар Ісландії не в сучасній індустріалізації та автомобілізації — помірній, — і не в романтиці китобійства чи рибного промислу в розбурханому морі, а радше в своєрідній патріархальності сучасного життя, таки цілком сучасного, з усіма здобутками новітньої техніки. Символ цього — ісландська телевізія. Вона є і працює. Але один день на тиждень — ні. Бо треба ж її працівникам відпочити. А влітку вона закривається на один місяць. Бо літо, відпустка. Такий тут триб життя... Але, мабуть, він скоро зміниться, — зокрема, коли триматися теми про телевізію, — будують сателіт, що зробить можливим пересилання з Скандинавії. Тоді скінчиться ідилія вихідних днів і канікул, і миготіння форм і звуків перейде в безперервність.

Статті про Ісландію нема в Енциклопедії українознавства, і це не хиба її редактора Володимира Кубійовича. Виглядає так, що українців у Ісландії нема й не було. Одна з виняткових країн Західної Європи. Побував там, правда, Омелян Пріцак і вивіз звідти неоціненні докази, що Русь не була Руссю, але він був у гостях. Гостям ісландці раді, але щоб вони не засиджувалися. Американські військові бази їм нічого не шкодять, але вже багато років і активно ісландці намагаються їх позбутися. Хоч економіка країни діставала й дістає звідти добре посилення, чимало людей там працює й одержує платню, а до внутрішніх справ країни бази

не втручаються.

13 відсотків території острова вкривають льодовики, вся центральна територія не залюднена і непридатна до залюднення, але вздовж берегів людність легко можна було б збільшити, однак після війни Ісландія не прийняла ані хоч би одного, символічного ДіПі. Випадково я чув, як одна американська пані, — в гостях, на короткий час — запитала, скільки коштувало б купити хутір в Ісландії. Я певний, що вона не мала жадного конкретного наміру щось купувати. Американці звикли до всього прицінюватися. Колись Пушкін, з властивою йому передбачливістю, провидів майбутній конфлікт світових потуг, як конфлікт тих, хто купує, і тих, хто рубає голови:

Все куплю, — сказало злато.

Все возьму, — сказав булат.

Америка тут — перший учасник діалогу. Так от, будши американкою, пані й запитала, суто теоретично, про ціну хутора. Це викликало вибух гніву в тому ісландцеві, до якого було спрямоване запитання. Він вичитав у відповідь цілий папер ностер про те, що хутори ісландські взагалі не продаються, а переходять у спадщину сторіччя за сторіччям, а тим більше не продаються чужинцям, це і законом заборонене і всім традиціям перечить, питання — потворне, немисленне. Не знаю, чи це переконало американську пані, бо коли можна купити Єгипет або Заїре, чому не можна — ісландський хутір? На такій засаді діє американська дипломатія. Та нас тут цікавить ісландець. Для нього непродажність була такою ж самозрозумілою аксіомою, як для гості була продажність. ісландці з гордістю думають і кажуть, що в них нема національних меншин, нема і не було й не буде національного або расового питання. Статистика каже, що людність країни — на 99% ісландці. Той один відсоток, що лишається, це напевне гості, яких завтра не буде.

Гасло Україна для українців або Німеччина для німців оцінюється як шовіністичне, але в Ісландії такого гасла не треба просто тому, що воно вже давно здійснене і далі неухильно здійснюється. Історично, щоправда, початки ісландців не зовсім гомогенні. Першими людьми на острові холодних літ і теплих зим були ченці з Ірландії й Шотландії, що припливли були десь коло року 800, але в роках 870-930 з'явилася навала норвежців, яка поглинула перших приходнів, і звідси веде початок ісландська нація. Після того чужинців не було надто багато, але коли вони з'являлися, вони були колонізатори. Століття панували норвежці (1262-1380), потім країна залежала від Данії, і це тривало понад п'ять століть: почалося 1380 року, закінчилося 1944. Змагання за

волю датується від повстання 1809 року через поступові реформи (створення дорадчого парламенту 1843 року, законодавчого 1874, автономія 1903, ниточки персональної унії в особі данського короля від 1918 року аж до проголошення незалежної республіки 1944). Тут, напевне, коріння виключности. Але вона ніколи не була поважною проблемою. Бо якби навіть ісландці були гостинними до гостей на постійно, країна їхня не належить до привітних, пів відсотка орної землі не заохочували приходнів лишатися, а відсвіти полум'я з кратерів вулканів і з потоків ляви мало нагадували рай земний. Привабної чорноземлі й пшеничної рясноти на Ісландії не було. Чужинці воліли повертатися додому, до метрополії. Ісландці цупко трималися ґрунту. Так, навіть у поневоленні витворювалися традиції нації, роду й особи, ґрунтянства й виключности. Попри затяжний колоніальний стан, — відчуття приналежности людини до ґрунту й ґрунту до людини, суверенности й національної гордості.

Позірний парадокс: країна без меншостей — суцільно двомовна. Не тільки інтелігенція говорить по-англійськи. Ледве чи можна знайти шофера автобуса, що не показав би вам дорогу, або продавальницю тістечок у крамниці, яка не відповіла б на всі ваші запитання доброю англійською мовою. Але, звісно, годі знайти двох ісландців, які б говорили англійською мовою між собою. Це не легше, ніж купити хутір чужинцеві.

Ми знову при хуторі. Хуторів є коло 2000, вони мають до 2 мільйонів овець. Яскраво зелені схили глетчерами обтесаних горбів усіяні тими вівцями. Та навіть вівці тут — на диво і всупереч Вольтеровому "Кандідові" — на диво не колективістичні. Рідко зустрінеш отару. Звичайно вони пасуться поодинці, без жадного нагляду. Інституції чабанів нема. Так розкидані й хутори, часом зовсім поодинокі, на десяток кілометрів, часом розсіяні групою навколо церкви, а тепер більше навколо публічного центру, свого роду клубу. Але на порядній віддалі один від одного, щоб ствердити свою індивідуальність. Новітній час і тут приніс утечу до міст, але покищо найбільше з них — Рейк'явік — має 80 тисяч мешканців, а друге — Акурейрі — 9. Та і тут спосіб життя підкреслено індивідуальний. Тому Рейк'явік як на віддалі — величезне місто, і трудно пройти його пішки. Люди не туляться одне до одного.

Поруч хутора, символом ісландського індивідуалізму і, сказати б, відокремлености в самотності здається ісландський цвинтар. Цвинтар у різних країнах має свій характер. На Україні він занедбаний і тяжить перетворитися на грандіозний смітник, — риса, що її він поділяє з Близьким Сходом. Новітній американський цвинтар — упорядковано касарняний і регламентований (старі цвинтарі були дещо відмінні). Можна б говорити про

характер французького, німецького, еспанського цвинтарів. Для ісландського типовий брак індивідуальних могил і хрестів. Родина-рід має чотирикутну ділянку, обведена низьким муром. Імена похованих на табличках, на внутрішніх площах муру. Хреста може не бути зовсім. Зате в центрі росте дерево. Рід відгороджений від усіх інших родів. Його зникнення в небуття годує соки дерева. В цьому дереві рід знову зливається в цілість. Символ дерева тим виразніший, що на Ісландії повноцінні дерева природно не ростуть. Їх виплекують люди. Натурально росте мох на ляві, трава на горбах і де-не-де карлуватий березняк. Цього було більше в передісторичні часи — багато місцевих назв виникли з слова, що означає ліс, але його знищили люди й з'їли вівці.

Та покиньмо цвинтар й ходімо на вулиці Рейк'явіку. Ходити довго ними можна не тільки через індивідуалізм ісландців, що будували собі кожний свій власний окремих будинок, найчастіше з брижованого заліза (дерева й цегли країна не постачає, вибір тільки між лявою й залізом), а ще через те, що місто в наш час суворо плянується. Як дітям шиють одяг на ріст, так будується Рейк'явік. Архітектори знають, що буде коло чого, а тим часом серед чистого поля виростає концертна зала й великий готель або торговельний центр ізольований від світу, а все це віддалі. Про Льюс Анджелес кажуть, що він не має центру, бо це збіглися понад два десятки осель. У Рейк'явіку нема центру, бо місто плянують як оселі, що розбігатимуться. Централізоване плянування — і обов'язкове для кожного, — бо воно спрямоване на планяння окремоти. Один з парадоксів сучасного світу.

Централізоване в Рейк'явіку й огрівання будинків. У кожному реклямно-туристичному листку про місто пишеться, що це місто без диму, а отже найчистіше в світі. Справді директор місцевого опалення — сам Люцифер. Місто огрівается гарячою водою з гейзерів, через централю за кілька кілометрів від центру. Інше "без" цього міста не реклямується. Тим не менше, воно теж унікальне. В місті ані собак, ані котів. Причин дві — одна — любов до людей, — бо людям треба чистоти, а тварини не вміють користатися сучасними туалетами зі спусканою водою. Друга — любов до тварин. Бо вони не можуть нормально жити серед урбаністичного оточення. І так котів і псів заборонено.

Натомість місто хвалиться найбільшою в світі кількістю книгарень і виданих книжок у відношенні до кількості населення. Це вісімдесяттисячне місто має п'ять самих мистецьких музеїв — Національна галерія, що міститься в тому ж будинку, що Національний музей (етнографія й трохи археології), Міська галерія і три персональні музеї — маляра Асґрімюра Йонсона, скульптора Ейнара Йонсона і скульптора Асмундурра Свейнсона. Усі, крім

А. Свейнсон коло своєї скульптури "Смерть-вершник".

передостаннього, безплатні. Є два драматичні театри, університет, Національна бібліотека і безліч скульптур, розкиданих скрізь по місту (деякі й серед нічого, якогось майбутнього майдану, що покищо існує тільки на креслярських дошках плянвальників). Годі уявити щось подібне в якомусь вісімдесяти тисячному місті України. Патріотичний читач зробить висновок, — і не без слушности, що все це здобутки державної незалежности й виведе відповідну мораль.

Коли перейти від масштабів столиці до масштабів країни, здається, на таку мораль буде ще більше підстав. Уся територія країни приблизно дорівнює зведеній території чотирьох областей: київської, чернігівської, полтавської й черкаської (трохи менша). Але ще драстичніше, коли від площі перейти до людей. Здебільшого не знають або забувають, що вся людиність Ісландії — 200 тисяч. Одна півторатисячна частина населення Києва, одна чотиритисячна Нью-Йорку. Тільки уявити собі, що всі ці здобутки з'являться в Києві, помножені бодай на п'ятнадцять: сімдесят п'ять мистецьких музеїв, тридцять театрів, п'ятнадцять університетів!

Але не спішим і не споплягаймо на самі цифри. Вони вирішують у спорті, але не в духовій культурі. Скажемо просто: мистецтво Ісландії не цікаве. Скульптур багато, є серед них меморіальні (пам'ятники, включаючи подарований з Америки пам'ятник Ерікові Лейфсонові, піонеру мореплавства до західньої півкулі), ідеологічні (материнство), абстрактні, але нема, мабуть, жадної, що вражала б свіжістю задуму або оригінальністю інтерпретації. Вони або ніякі, повз них проходиш, не помічаючи, або дивують

А. Свейнсон: *Електрика*
(скульптура коло гідроелектростанції Ірафосс).

тим, що чех назвав би *těжкопадност*, німець — *Schwerfälligkeit*. Зібране в музеях мистецтво еклектичне й епігонське. В найкращому випадку воно грамотне технічно, але стилєво пласке. Картини А. Йонсона десь на грані реалізму 19 сторіччя й імпресіонізму. Скульптури Е. Йонсона — суміш академізму з досить поверхово засвоєним символізмом. Ними заповнено кілька поверхів його будинку-музею, але, вийшовши з нього, глядач не виносить в уяві ні одного. Найоригінальніший ще Свейнсон, на довгий час рейк'явікський *enfant terrible*, але тепер більш-менш загально визнаний. Він починав від символізму, перейшов до експресіоністичного стилю Барлаха, а пізніші його статуї — це суміш Ліпшица, Пікассо й Міро. В усіх музеях нема жадного неісляндського мистецького твору.

Головною причиною епігонсько-наслідувального характеру мистецтва здається брак історичної тяглости. Країна втратила незалежність ще перед тим, як остаточно виробилася власна аристократія. На острові жили хуторяни й рибалки, розпорошені по своїх хуторах, і тонкий прошарок захожої данської адміністрації. Матеріальних слідів старої культури не збереглося ані одного. Від 930 року в Тінгвелірі збиралося народне віче, що

Собор Скальгольт.

правило країною, але даремно було б шукати там хоч би фундаментів якогонебудь будинка. Коли року Божого 1000 прийнято християнство, центром церкви став Скальгольт. Але і там не збереглося нічого, крім одного безіменного саркофага одного єпископа. 1956-1963 року, в 900-ліття першої церкви, там збудовано нову меморіальну церкву. Але переємність є тільки в тому, що місце те саме. І саркофаг у підвалі.

У всій країні нема жадної споруди, збереженої з часу старшого від середини 19 сторіччя, а це — кілька примітивних селянських хаток. Є, правда, один виняток, але він не збережений, а фактично "реконструйований" археологами, — і теж селянський будинок. У Національному музеї є кілька уламків зброї, човнів і сільсько-господарського реманенту з давніх часів, а решта — тільки селянські етнографічні матеріали нового часу.

Не набагато краще зберігся фолкльор. Едда, скальдична поезія, так звані "рими" не належать до живого фолкльору. Саґи добре знані, читані й цінені, але це теж не активний фолкльор. Романтики енергійно витягали ці елементи. І досі з чотирьох літературних журналів два мають назви, взяті з мітології — Скірнір і Ф'ельнір (інша назва бога Одіна), та це тільки літературна гра. В Рейк'явіку є Товариство ісландських співаків (Сенґвака), воно дає регулярні концерти в Домі Півночі, але там мало автентичних

народних пісень, а переважно композиторські обробки старіших записів. І цими, здається, мало хто цікавиться. У маленькій, може на яких 80 осіб залі на концерті, що я відвідав, було може чверть місць заповнених.

Єдине, що живе з фолкльору, це так звані "нижчі" вірування передхристиянської релігії. Ця остання виразно вимирає. Будується чимало нових церков, але це справа прикраси міст, а в дійсності ті церкви порожні. Натомість віра в ельфоподібні примхливі й мстиві істоти, що живуть під каменями, коло водоспадів тощо, дуже жива. Коли вважається, що за певним каменем живе така істота, годі змусити людей зрушити такий камінь. Бо істота буде мститися. При будівлянні шляхів робітники один за одним відмовляються усунути таку перепону, і не раз інженерам доводилося переплянувати дорогу, бо не можна було знайти робітників, що згодилися б діяти проти ельфа. Та з такого типу фолкльору не росте жадна новітня культура.

Так вийшло, що національне відродження Ісландії в 19-20 сторіччях збудило країну окраденою. Багато націй увиходило до такого періоду під знаком своєї історії, збереженої матеріально, і (чи або) — під знаком фолкльору. Але для Ісландії ці шляхи були закриті. Звідси наслідування, еkleктизм, безстильність. У новій дільниці Рейк'явіку є церква, що здалеку впадає в очі своїми чотирма вежами. А ще подібністю цих веж до данської архітектури часів барокко. Про середину церкви її священик з гордістю каже, що вона відмінна від зовнішності. Він назвав це в розмові зі мною "орієнтальним стилем". В дійсності обкладені золоту мозаїкою низькі опецькуваті колони може трохи нагадують Візантію, але над ними — підковоподібні арки, живцем перенесені з мусульманських мечетів. Данські шпїци веж, візантійські колони й марокканські арки в одній споруді — чи не надто різноманітно?

Якщо колоніяльне буття сплацило життя до селянської хатухутора і підрубало коріння вищого фолкльору й навіть вищої релігії, завтрашній день після віднови незалежності ставить націю перед культурною порожнечою. Можна вчитися в Європі, але це не веде — або не одразу веде — до культурної самостійності. Тим часом нововідроджена нація не може не намагатися ствердити себе й культурно. Звідси рясні скульптури, звідси музеї, театри, новоспоруджувані церкви. Та імітація не задовольняє. Конче треба знайти щось *своє*.

Ісландцям здалося, що вони знайшли його. Чим для інших націй була історія, релігія, фолкльор, тим для них мала стати геологія. Мабуть, єдиний випадок, але факт: геологія зробилася національним прапором, гербом країни.

Геологія Ісландії справді неповторна. 26 чинних вулканів і

сотні по- або може при-гаслих. Сотні гейзерів. Водоспади всіх ґатунків — прямовисні, розбивані на рукави, зливані з рукавів, ступенчасті... всіх не перелічиш. Земля, що розтріскується під час землетрусів. Застигла лява в мільярдах комбінацій. Скелі фантастичної форми. І все це — прояви й символи землетворення в його правічній діяльності. Тут більше активності, ніж у помсті роздратованих ельфів. Ті здатні тільки на злобні каверзи, тут ніби кожночасно творяться й руйнуються світи.

* Так геологія стала національною пристрастю, вірою й мистецтвом. Мій ісландський приятель казав мені: "Є країни, що втрачають свою територію на користь моря. Ми щороку зростаємо на 2,5 сантиметри. Через стільки років (він назвав якусь астрономічну цифру) ми з'єднаємо Європу з Америкою". І це теж джерело національної гордості. Тому може найкращий мистецький музей Ісландії це заповідники її водоспадів, гейзерів і лявових формацій. І тут шукають джерел надхнення архітектори, до їхніх проєктів пристосовуються скульптори й малярі, автори фресок і мозаїк.

Звідси йде та *тежскопадност*, що характеризує ісландську скульптуру. Тут і джерела національного в архітектурі. Вони втілені, приміром, у церкві в Акурейрі, але особливо виразно в меморіальній церкві Г. Петурсона в середині Рейк'явіку. Цю церкву почато споруджувати 1947 року за проєктом Гудйона Самуельсона. Сьогодні готова передня фасада з дзвіницею, а решта виведена, але ще в риштованні. Мене взяв туди теперішній керівник будівництва молодий архітектор Йорундур Пальсон. Він учився в Данії, його товариші — в Норвегії, або в Швеції, або в Німеччині, або в Парижі. Для них старий проєкт Самуельсона смішнуватий. Справді він такий же еклектичний, як чотиривежної церкви в новому місті. Тут передня фасада — стилізація лявових формацій, над вівтарем — мусулманська баня, середина — готична. На довершення, стрімкий дах дзвіниці ввесь у голубникових отворах, як майські споруди в Ушмалі або Паленке. Сама фасада мені нагадала мормонський храм у Солт Лейк Сіті. Але для пересічного рейк'явікця, якщо він хоч трохи цікавиться архітектурою — таких мало, і безплатні музеї мають мало глядачів — це — об'явлення національного стилю, і його джерело — в лявових формаціях.

Але геологія могла витворити віру в національний стиль, та вона не могла витворити національного стилю (як, мабуть, не можуть його витворити ні історія ні фолкльор). Колись Синявський, визначаючи напрям мовної політики, сказав, що будувати новітню літературну мову на самій селянській — це те саме, що будувати новітню архітектуру на білій нашій і милій, але

хоч там що далеко не урбаністичній селянській хаті. Ще менше можна будувати модерну культуру на вулканах і гейзерах. Либонь мав рацію Пальсон у своїй іронії. Геологічна ідеологія нікуди не приведе.

Коли 1944 року прийшов час проголосити незалежність Ісландії, це зроблено в Тінгвелірі. Там бо постало 930 року народне віче, яке політики намагаються ототожнити з сучасним парламентом. Шукано історичної традиції. Але й незалежно від історії краєвид Тінгвеліру — один з найвеличніших у світі. Тут розкололася земля так, що з гранітно-лявового пасма утворилися два мури, ніби замкові, а між тими двома фантастично-зубчастими мурами пробігає на кілька кілометрів дорога. Природа збудувала тут справжній замок, двомурний і неприступний, мабуть, давніше, ніж постали людські замки. А з вершків тих мурів розлягається широкосяжний вид на рівнину, що переходить у фьорд і море. Ісландський Канів, але куди величніший — і дикіший. Нема нічого дивного, що з історичної візії архітектори вивели тут і мистецьку. (Це було 1944, а меморіальну церкву Петурсона почато 1947 року, — дати говорять самі за себе). Але Тінгвеліру людина збудувати не може, а імітація веде радше до пародії. Пальсон робить правильно, коли їде по джерела модерної архітектури на континент. А до Тінгвеліру треба їздити не для того, щоб його імітувати, а для того, щоб його незагнуждану красу й велич у себе вбирати.

Сьогодні рейк'явікські мистці ще ні там ні тут. Вони ще не на континенті, і вони вже не створили національного стилю. У своєрідній формі це відбивають дві виставки, які щойно пройшли в Миській галерії.

Одна з них — це посмертна виставка Йоганнеса К'ярвала (1885-1972). Вона ніби підбиває підсумки недавньому минулому ісландського малярства. Типова і біографія К'ярвала і його картини. Уродженець хутора, він рибалив до третього десятка свого життя. Стихійно малював. Не був формально рабом, як наш Шевченко, але фактично був. Його здібності помічено, зібрано спеціальний фонд — як нашому Шевченкові, щоб зробити можливим молодому самородкові подорож і навчання в Лондоні й Копенгагені. Так він виріс на загальновизнаного провідного мистця країни. Мистецтво його одначе лишилося типово еkleктичним, поєднуючи в різних комбінаціях реалізм, символізм і імпресіонізм. Це явно день учорашній.

Друга виставка — Крістіна Ніколаї. Це молодий мистець, і його картини зайняли лише одну кімнату. Але виставка К'ярвала безплатна, а на цю вступ коштує фантастичну ціну 1000 крон (чотири долари). Це не тому, що мистцеві болюче треба грошей. Ні, всі

картини наперед закупив якийсь японський промисловець, і банківський рахунок Ніколаї напевне не порожній. Божевільна ціна встановлена для того, щоб загородити вступ усім негідним. Свого роду ісландська паралеля видавництву "На горі". Картини, там зібрані, — виклик ісландському міщанинові змістом і стилем. Насамперед упадає в око зміст. Теми картин — Распутін, Муссоліні, Мішіма Юкіо (в акті самогубства-протесту) і найбільше, в різних варіаціях, Гітлер. Не знаю політичних переконань Ніколаї. Мене запевняють, що він справді прихильник нацизму. Цьому ніби суперечать два факти його виставки. Один це те, що поруч виставлена картина, що показує сходина групи бандитів, більшменш у стилі Берт-Брехтівського Артуро Уї. Вона висить між Мішімою й Гітлером. Друге є те, що стиль картин явно і підкреслено експресіоністичний, і в третьому райху вони були б напевне вилучені як zdeгенероване мистецтво. Так чи так, щоб зрозуміти цю виставку, треба мати на увазі, що в Ісландії панують ліві партії, за них голосує ісландський міщанин, і епатувати його найкраще можна тематикою, стилем і... ціною квитка виставки Ніколаї. Бунт Ніколаї, можливо, безглуздий, але все таки може хай живе бунт!

За трагедію України вважається троє її проклять. Прокляття тучности й родючости її чорнозему. Прокляття перехресних шляхів (чайка при битій дорозі). І прокляття відкритих кордонів. В Ісландії все це навпаки. Чорноземлі там ані крихітки, а її ялові формації з ляви нікого не ваблять. Вона лежить осторонь усіх шляхів. І кордони її охороняє океан. Але ці, здавалося б, благословенства, що таки сприяли її усамостійненню, перетворилися на прокльони на другий день після проголошення її незалежності. Виявленість культурної традиції й інсулярність закрили їй шлях до культури й творчости в їхніх оригінальних проявах. У таких обставинах боязка іронія Пальсона й агресивно-потворна епатація в творах Ніколаї стають можливо симптомами оздоровлення або принаймні шукання його. Такий, здається, зміст і висновок цього листа з Рейк'явіку.

А щодо історії, — може вона завжди трагічна, і наші нарікання на нашу гірку долю — в дійсності нарікання на *condition humaine*? Але я не хочу епатувати нашого читача. Є своя рація в тому, щоб думати про визволення і не думати про день завтрашній після визволення.

Українська поезія Селянського кооперативу

Богдан Струмінський

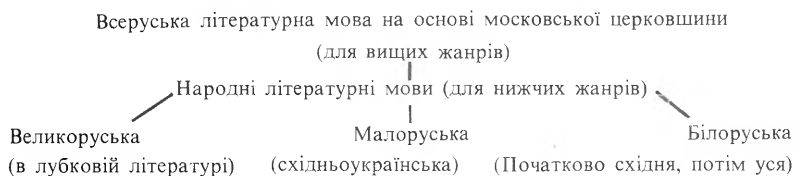
Не пишу систематичної, академічної рецензії, а радше імпресіоністичну, що дає змогу уникнути кошмару й нудьги звітування про все помічене й непомічене.

Перша імпресія: книжку видала "Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza w Warszawie". Це вже друга важлива книжка в Польщі про "sprawy ukraińskie", видана цим "Селянським видавничим кооперативом", що діє у зв'язку з Об'єднаною селянською партією (Zjednoczone Stronnictwo Ludowe). Першою були "Nocze ukraińskie" Єжи Єнджеєвіча. Не маю нічого проти "Селянського кооперативу", який, правдоподібно, є дуже хосенна установа в своїй царині, але вражає мене, що україніка релігується якраз у цей "селянський" сектор. Я, приміром, не селянин, села не люблю, та всі українці, що мене оточують, давно нічого спільного з селом не мають, отже, чому селянське видавництво? Чому не робітниче, профспілкове, літературне, шкільне, пластунське, жіноче, військове і т. д.? Віє неприємним душком із цього приурочення, бо пригадується вислів "колгоспне наріччя", що його не раз можна почути в Києві.

Друга імпресія може здаватися суперечною з першою. Але тільки на перший погляд.

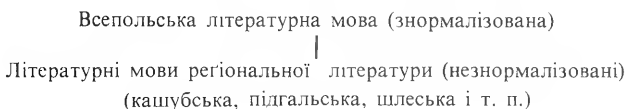
Справа в трудності перекладу з неповної, "народної" мови на повну, національну. Неповна українська літературна мова на Східній Україні, що була вирішальною територією розвитку новітньої української літератури і літературної мови, існувала в XVIII-XIX і на початку XX ст. в такій системі:

Florian Nieuważny, Jerzy Pleśniarowicz, упорядники. Antologia poezji ukraińskiej. Вступ Стефана Козака і Ф. Неуважного. Варшава, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976, 1064 ст.

У цій схемі повною мовою була тільки комбінація всеруської і великоруської (на спільній фонетичній і великою мірою лексичній та морфологічній базі), тоді як малоруська і білоруська, втративши на початку XVIII ст. (трохи раніше на Білорусі) свій власний вищий поверх, тобто вироблену в польсько-литовській державі західноруську церковщину і західноруську "просту" (не народну!) мову, стали мовами неповними. Для вираження вищих понять мусіли їх носії вдаватися до вищої мови сусідньої нації — російської. (В деталях була різниця між XVIII і наступними сторіччями. У XVIII ст. всеруська мова не мала ще усталеної московської вимови для "всія Руси", тому могла ще легко правити за вищий шабель малоруській чи білоруській, приймаючи на Малій і Білій Русі місцеві барви, як хамелеон. У XIX ст., коли водно-стайнилась усюди серед освічених верств московська вимова, тільки з незначними відмінками, як *г* замість *г*, неповність малоруської і білоруської літературних мов стала фактом. Зарадити цьому могло тільки витворення власного вищого шабля, але це завдання могло бути серйозно поставлене шойно після революції 1905 р., яка скасувала Валувський циркуляр і Емський указ для обох неповних руських мов).

Для польської мови образ був набагато простіший:

Адекватний переклад з регіональної (неповної) малоруської мови можна було б тільки виконати на котрусь із цих регіональних (неповних) польських мов, але так ніколи не бувало. Поперше, за переклади з української літератури бралися носії всепольської літературної мови, яким важко було б писати якоюсь польською регіональною мовою, навіть якби їм таке спало на думку. Подруге, говіркова мова регіональної літератури в Польщі мала і має таке вузькомісцеве значення, що не годилася для перекладу з великопростірної і діалектно досить вирівняної малоруської мови. Тим то переклад з української на польську мову мусів бути не тільки горизонтальним переходом з мови східно-слов'янської на західнослов'янську, але й вертикальним з мови нижчої до вищої, що призводило до основної неперекладності або органічної неспівзвучності.

Ось для прикладу початок "Неба" М. Петренка (1848) в оригіналі і в перекладі:

Дивлюся на небо та й думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, Боже, Ти крилець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав!

Spoglądam na niebo zamyślonym wzrokiem.
Czemuż jam nie sokół i latać nie mogę,
Czemuś nie dał skrzydeł, Boże, łaską swą,
Bym ziemię porzucił i do nieba mknął?

(ст. 143 антології, переклад С. Средніцького)

Українська мова і стиль вірша — чисто народні. Нема тут ні одного слова, якого б не живив український селянин у XIX ст. Типова народна *figura etymologica* "думку гадаю". Типово народне здрібнення "крильця". Типова народна синтакса сурядних речень. Типові для народних пісень граматичні рими.

А в польському перекладі? Літературшиною відгонить на мило. Це ніби пісня з зовсім іншої опери. Не уявляю собі польського селянина XIX ст., який сказав би "spoglądać zamyślonym wzrokiem" або який ужив би літературного "swą" (чеського походження) замість народного "swoją". Не уявляю собі польської народної пісні XIX ст. з модерними римовими асонансами "wzrokiem — mogę", "swą — mknął" замість простих граматичних рим. І не вірю, що польський селянин XIX ст. висловив би думку цього вірша в формі складнопідрядного речення з підрядним мети ("Czemuś nie dał skrzydeł, Boże ... bym ziemię porzucił"...), та ще й з чисто літературним "bym" замість народного "sobym", "żebym" і т. п.

Може, Средніцький хотів якнайкраще, але вийшла ніби якась пародія. Трудно навіть його звинувачувати. Вину несе соціолінгвістична нерівність обох мов і літератур до недавнього часу. Щойно в перекладах з найновішої української літератури можна вже сяк-так радити собі, без ризику неспівзвучності. Діється так завдяки повнішому розвитку самої української мови й літератури, яка вже тепер не належить тільки до сільського сектора, куди її живосилом заганяє видавець польської антології.

Небезпекою в перекладі між спорідненими мовами є міжмовні гомоніми, звані інколи фальшивими приятелями перекладача. Не обереглись цих пасток і перекладачі антології. Шевченкове "серце мое трудне", цебто пригноблене, стало в Я. Івашкевіча "sercem moim trudnym", тобто тяжким до зрозуміння. Дійсно, тяжкий до зрозуміння такий вірш (хоч, може, через свою загадковість він більш інтригує модерного читача). Шевченкова "могила" (курган) стала в Єнджеєвіча "mogilą" (гробом), в результаті чого довелось також перекладачеві здійснити перенесення мошей з вершка "могили", з якої Шевченко хотів бачити свою Україну, вглиб "mogily", з якої навряд чи, бідолашний, що-небудь побачив би. Конкретно, замість

Як умру, то поховайте
Мене *на* могилі

маємо

Kiedy umrę, prochy moje
Złóżcie *do* mogiły (ст. 155).

Семенкове звичайне "вдивляючись в сутінь" стало у Важкевіча "wdziwiając się w ciemność" замість "wpatrując się w ciemność". Вийшло, може, навіть футуристичніше (в сенсі ламання звичайної мови), ніж у програмового (в дійсності досить консервативного) футуриста Семенка. Але якщо навіть Семенко герой футуризму, то "зачем же язык ломать"?

Інша справа далеко тонша. Це вже не тільки знання мови (чого можна досягнути звичайним переборенням лінощів заглядання до словників), але й поетичного чуття (чого з ніяких словників не вивчиш). Приміром, хто з українців не пам'ятає клясичного місця з Тичини:

Праворуч — сонце,
Ліворуч — місяць,
А так — зоря. - - -?

А що зробив із цього перекладач, Ю. Волошиновський?

Stońce — na prawo.
Miesiąc — na lewo.
Jutrzienka w oczy spogląda (ст. 331).

Треба бути поетично глухим і сліпим, щоб не помітити цього простого, ідіоматичного, лірично-жартівливого "а так". У польській мові подібне "а так" також подибується, напр., "А так що чувати?" — "А tak co słyсhać?", що подібне до "А w ogóle co słyсhać?", "А poza tym co słyсhać?". Отже засобів до вираження цього місця не бракувало.

Остання імпресія зв'язана з рецензією на цю ж антологію, вміщеною в польській паризькій "Культурі" (1978, ч. 9). Тут є питання іншого чуття: політичного. Юзеф Лободовський не відчув, що поезія Остапа Лапського — це не "позування на інтелектуальну глибину" і "белькіт", а дуже реальна поезія національної турботи, більше, трагедії. Так ми її розуміли в Польщі, і це запевнило їй відгук у читачів. Правда, ці речі часом зрозуміли були тільки втаємниченим. Наприклад, "Про себе впівголоса в трамваї". В польській антології є присвята Юрієві Щербакові. Але це ще не все для розуміння змісту. В українському оригіналі, колись друкованому в Польщі, були ще слова, які наводжу з пам'яті: "який кохається у статистиці". Але й це ще мало. Треба було бути на одному літературному вечорі в Варшаві, на якому присутні поставили Щербакові питання, що їх ставили всяким іншим гостям з УРСР: чому в Києві не чути української мови, і так далі в цьому дусі, на що Щербак відповів, також як інші подібні гості, всякими статистиками, які нічого не

пояснювали і нікого не переконували. А потім з'явився вірш Лапського:

Якби два плюс два
Було хоч три,

Якби два плюс два
Було хоч два,

Якби два плюс два
Було хоч один,

Як не крути,
Нуль виходить.

На жаль, у теперішній версії останні рядки змінені у справжній "белькіт" без сенсу:

Jak byś nie kręcił się sobie,
Nie masz jednostki w osobie! (ст. 985)

Але навіть у цьому зіпсованому (ким?) вірші залишилось багато тривожних питань про те, чи смерть нації неминуча.

Мабуть, ні, навіть якщо тепер призначається їй жити на сторінках літератури селянського сектора.

РУСЬ — III, ХОЗАРСЬКА

Замітка

Павло Маляр

Професор Омелян Прішак прочитав лекцію англійською мовою 24 жовтня 1975 року в Гарвардському університеті на Катедрі історії України; в перекладі українською мовою д-ра Богдана Струмінського лекція була опублікована в журналі "Сучасність" за березень 1978 року. Тема: "Відкіль есть пішла руськая земля".

У лекції помітно кілька відхилень від теми, не екскурси (їх багато), а відступи від теми, від об'єкта дослідження — "руськая земля". Професор розглядає спір норманістів — антинорманістів у питанні *походження державности* "руської землі", отже не генези її як країни — відкіль вона походить: "відкіль есть пішла руськая земля".

Так лекція й почалася з розгляду теорії академіка Мюллера "про те, що старовинну державу Київської Русі заснували нормани" ("Сучасність", назване число, ст. 48, далі буде тільки число сторінки в дужках). Мюллера заперечив М. Ломоносов. Подія сталася в вересні 1749 року. Відти бере початок спір норманістів — антинорманістів про походження держави, названої в історії Східної Європи Київська Русь.

Друге відхилення: "держава Київської Русі" — не те саме, що "руськая земля" (48).

Таким чином виклад у лекції вирівнюється за пляном: "Норманісти вірять (...) у північне походження терміну *Русь*. Вони вважають норманів — або, точніше, шведів — за головних організаторів політичного життя спершу на берегах озера Ільмень, а пізніше на Наддніпрянщині. Анти-норманісти визнають доктрину, що Русь — це були слов'яни, які жили на південь від Києва з передісторичних часів, задовго перед тим, поки з'явилися нормани на європейській сцені" (49).

Третє відхилення — лектор розглядає спір названих сторін тільки в стосунку до номінатива Русь: "руськая земля" залишається на берегах.

У норманістів назва Русь етимологічно виводиться від "фінського означення шведів у середині IX ст." (49); антинорманісти виводять назву Русь від топонімів, назв топографічних, творених з цього кореня, що існували "на Київщині від непам'ятних часів" (50).

І якщо так воно малося в дискусії за й проти ролі норманів у формуванні держави Русі над Дніпром, то професор Прішак має

слухність робити висновок, що критичний розгляд суперечки норманістів та антинорманістів викриває "ї їхню слабкість і причину, чому дискусія триває донині" (51). "Підсумовуючи полеміку, ми не можемо не поставитись критично до вчених, які розглядали цю справу у вузькій перспективі і майже виключно зосереджували свою увагу на терміні *Русь*" (52), "цю справу" — значить, теорію чи проблему походження державності в Київській Русі — "руській землі".

Після такого вступу професор Пріцак подав окреслення методології, за якою пропоновану лекцію він викладає. У нього:

"Походження Русі — це перш за все історичне питання" (53).

"Історія починається — наголошую на слові *починається* — писаними джерелами" (53).

"Історія, як і всі *точні науки*, є абстрактною інтелектуальною дисципліною (предметом вивчання? — *П. М.*). Вона є продуктом вищого, тобто лінійного, розвиткового думання" (53).

Докладніше визначення таке: історія — дисципліна — виявляє себе в процесах аналізу та синтезу — "тобто встановлення структур, моделей історичного розвитку, дорогою інтелектуального експерименту (порівняння). Або, іншими словами, конструкція гіпотез у формі моделей на базі аналізу функції історичних фактів та обов'язкової перевірки отих гіпотез" (54).

Так об'єкт дослідження міняється, переходить у спосіб дослідження, або — місце історії в дослідженні її забирає собі моделювання моделю "інтелектуального експерименту".

"Інтелектуальний експеримент" деталізується за М. Бльоком (французьким істориком). Експеримент — це дослід на універсальному рівні, а універсальний рівень є тільки один. І якщо джерело (писане, — з якого починається історія) є інвентар факту (історичного), то в професора Пріцака — за Ортегою-і-Гассетом — джерела "можуть правдиво передавати ту частину правди, якої дане джерело було свідком" (55).

Така методологія відома від номіналістів з середніх віків.

Експеримент пізнання Русі професора Пріцака виглядає також на модель, укладений за номіналістами — за мотивом номінатива:

Купці з Родезу (Франція), Рутеніцес, шукають шляху на Волгу через Балтицьке море. Назву професор пояснює за кельтсько-латинським джерелом — Рутеніцес — від Рутені, Руті, що в середньофранцузькому дало Русі ("Свобода", 31 жовтня 1975 р.). Міжнародні купці з Родезу (себто рутенці оригінальної Русі) з південної Франції об'єднуються з фрізами, щоб віднайти дорогу до Ельдорадо, країни рабів (там же). У битві над річкою Бравік між староданською династією і фрізійською (рутенською) перемогла остання — "серед учасників битви засвідчена назва *Русь*" ("Сучасність", 64). Уздовж волзького шляху "були споруджені поселення торговельної компанії Русь" (65). "Русь і фрізійці виступали як міжнародні купці" (67). "... в оселі компанії Русь біля

Ростова” (над Волгою — П. М.) знайшов притулок вигнаний хозарський каган. ”У результаті виник каганат Руси, про який наші перші відомості датуються 839 роком” (68). Докладніше читаємо в резюме, опублікованому в названому числі ”Свободи”:

”У міжчасі, десь біля 830 року, головний володар хозарської династії із титулом каган виступив проти майордома, який прийняв жидівську віру, але був побитий і мусів покинути країну. Він знайшов прибіжище у факторії міжнародних купців (Родезців-тракійців) біля пізнішого середньоволзького міста Ростов. Дійшло до поєднання сил, і хозарський каган, оженившись з дочкою скандинавського конунга з династії Інґлінґар, дав початок династії Волзьких Рус Каганів”. Таким чином хід лекції (експерименту) допроваджує до виникнення ”волзької Руси” (68) — ”у результаті” шлюбу ”хозарського кагана” з ”дочкою скандинавського конунга”. Ця Русь-факторія на Волзі потім стає державою, наголовок IV розділу лекції так і каже: ”Вплив 'півдня' на виниклу державу Руси” (68) — державу — владу, ексекутиву.

Далі: в наслідок співпраці між варягами (”кочовиками моря”) й хозарами (”кочовиками степу”) ”виник волзько-руський каганат IX-X ст.” (68). Того часу ”увійшли на арену історії Київ та територія сучасної України” (70). ”Невдовзі після морського походу Руси на Царгород у 860 році виникла славна 'Путь із варяг у греки'. Дніпро замінив Волгу, а колишня станиця хозарської залоги біля дніпрового перевозу — Київ — виринула в другій половині X ст. як багатообіцяючий сателіт нової економічної столиці світу”, що замінила попередню, Багдад, — ”Істамбул, Константинополь, Царгород” (70-71).

Тепер до Києва й перепроводжує професор Пріцак ”державу Руси” з-над Волги: ”Біля 930 року Ігор з династії волзько-руських каганів завоював Київ” (71) (досі бездержавний? — П. М.).

Підсумки лекції: ”В історії каганів Руси є щонайменше три доби: волзька (бл. 839-930), наддніпрянська (бл. 980-1036) і київська (1036-1169). За перших двох Русь володіла скоріше народами, ніж означеними землями, витягаючи данину і контролюючи торгівлю вздовж головних міжнародних шляхів...” (71). ”Третя — Київська доба, знаменувала собою початок культурної консолідації Руси і спробу її націоналізації” (71).

”Після 1036 року Ярослав розбив печенігів (степових кочовиків, наслідників хозарів) і заснував свою версію *римської імперії*, з осередком у соборі св. Софії в Києві” (71).

”Ярослав почав також перетворювати Русь на територіальну спільноту, що охоплювала б Київщину, Чернігівщину і Переяславщину. Там він поселив свою дружину, що досі слідувала за князем у його кар’єрі. Тільки тепер, у другій половині XI і на початку XII ст., терміни *Русь* і *руська земля* появляються з новим, вужчим значенням: південна Русь (сьогоднішня Україна). Щойно тепер сталася культурна революція на Русі, початок зв’язку влади з територією” (71).

“Вона, Русь, і вийшла тепер на сцену історії Східньої Європи” (72).

Концепція вимагає уваги: не сприймається на віру. В резюме, друкованому в “Свободі” вона переказана так:

“У перших двох етапах каганат* Русь (Ростів, біля 830-930; Київ, 930-1036) був державою першого феодалного періоду (за термінологією Марка Бльока), конгломератом різних етнічних елементів, де керували міжнародні купці та ватажки, зацікавлені у своїх прибутках. Каган-князь Руси із своєю дружиною збирали данину (полюддя), по можливості найбільшу, і не мали відношення до населення окупованої ними території, що цікавила їх тільки своїм стратегічним положенням”. — Окупаційна влада, бачимо, переходить у владу державну, стає державою Руси III, хозарської.

Сполучити різні процеси в тому самому номінативі неможливо — генезу держави й генезу назви її, а ще й переносячи цю назву на етнос одночасно — людську основу, субстанцію держави. Хоча своєю природою слово завжди — багатозначне, “гомонім”, але в одному номінативі, поза контекстом, не можуть рефлектувати себе різні значення.

Модель експерименту в професора Прицака обтяжила, здається, методика-методологія дослідження. За всякою теорією пізнання методика є спосіб, а методологія — настанова дослідження, в даному випадку — це теорія конструювання моделей як добутку пізнання, або “дослід на універсальному рівні” — у М. Бльока він тільки один. Справді ж їх стільки, скільки може бути теорій пізнання. Так і “моделів існуючого розвитку” кількість не обмежена, а можлива, скільки можливо бути “моделістів” — дослідників.

Тому професор Прицак, ідучи за обраною методологією, не має підстав претендувати на абсолютність запропонованого в лекції моделю-експерименту, претендувати на неспірність свого дослідження: його Русь з-над Волги, хозарського кореня, — докінчений експеримент, але один з можливих — можливий за його методологією-методом — третя Русь у ряді — норманська, антинорманська, хозарська.

Обрана професором в його дослідженні методологія розпізнається між іншими, вона відома з Середніх віків, і наближена до теорії пізнання номіналістів та схоластиків, зокрема Данса Скота. Звідти походить методологія абсолютних моделей, тоді вони називались *універсалії*. Тобто загальні, універсальні, або безвідносні, ідеї. За них вели суперечку схоластики: чи універсалії можуть бути об’єктивними, реальними, а чи вони тільки номінативи, імена. Реалісти доводили, що універсалії існують “перед речами” як ідеї; номіналісти доводили, що універсалії існують “після речей”, у вигляді розумових конструкцій. Думаю, підхід професора Прицака повністю покривається з підходом номіналістів — коли професор говорить: історія “є продукт вищого (...) розвиткового думання”. Такою й є ідея — взята після чи над реаліями.

Пережиток методології номіналістів та схоластиків дійшов до нас через Берклі, він знайшов відбиток у позитивізмі, в напрямі загальної семантики, заперечення зв'язку слова з реаліями...

Професорові Прицакові, його запропонованій концепції Руси III, хозарської, протистоїть кілька важливих опонентів. Хоча він застерігає, що "археологія і мовознавство мають другорядну допоміжну вагу" (53) при історичних студіях, але — мають і, часто, вирішальну. Додамо ще етнографію, фольклор, культуру...

Висновок з нашої замітки такий: щоб вивчати історію народу, хай і в аспекті дослідження генези його державности, не можна оминати, не збочивши до схоластики, *етнічних попередників*, з яких витворився народ.

Враження з VIII Міжнародного конгресу славистів

Василь Верига

Восьмий Міжнародний конгрес славистів відбувся в Загребі, столиці Федеративної Хорватської Республіки Югославії, 3-9 вересня 1978 р. Міжнародні славистичні конгреси скликаються що п'ять років, почавши від першого, 1929 р. у Празі, а в повосенних роках вони відбувалися в Москві 1958, а Софії 1963 р., в Празі 1968, та в Варшаві 1973 р. У передвоєнних конгресах СРСР участі не брав, зате вже четвертий, тобто перший по війні, відбувся в самій таки Москві.

Загребський конгрес готував Міжнародний славистичний комітет, який складався з 52 представників з 25 держав. Комітет СРСР налічував п'ять осіб (після Югославії найбільший числом), між якими знаходимо і прізвище "И. К. Белодед" (усі українські прізвища з СРСР подані в російській формі). Крім того, був ще і Югославський комітет, в якому були репрезентовані всі федеративні республіки Югославії.

Офіційними мовами конгресів є слов'янські, англійська, французька та німецька. У Загребі домінувала всюди, самозрозуміло, мова хорватська, і всі інформації, включно з самою програмою, були цією мовою. Наступний IX-ий конгрес, як оголошено, відбудеться в Києві, й побачимо, наскільки наші земляки виявлять пошану до української мови на міжнародному конгресі в столиці України. (У Варшаві 1973 р. домінувала, очевидно, польська мова, і всі це приймали за річ самозрозумілу.)

Друкowana програма на 96 сторінок друку не давала інформації про мову доповідей. Наприклад, на одній лінгвістичній сесії 5 вересня назву реферату Л. Паламарчука подано німецькою мовою, а в дійсності він був виголошений по-українськи; Е. Земська — заголовок французькою мовою, а реферат читано по-російськи; реферат І. Белодеда подано по-німецьки, а в несприятливості автора читав його М. Пилинський українською мовою. Те саме діялося в інших секціях і сесіях: К. Біда читав свій реферат не хорватською, а англійською мовою, Євген Кирилук — українською, а не англійською і т. д.

Взагалі інформація на конгресі була плутана, а організація часто хаотична. Я мав, наприклад, таку пригоду. Вибрався я послухати доповідь якогось югослав'янина Д. Поляка на тему "Поетика української народної балади". Але в залі А211 нічого не було. При реєстраційному столі ніхто мені не міг пояснити, що сталося. Щойно ввечері я зовсім випадково відкрив, що на іншому поверсі число кімнати А114 бул

закрите карткою з числом А211, і там відбувалися сесії фолкльористики. При тій нагоді я і довідався, що Д. Поляк — це молоденька викладачка Педагогічного інституту коло Загребу Дубравка Поляк-Макаруха, онуча відомого в Галичині о. Гавриїла Костельника.

На 960 рефератів зголошених на конгрес найбільше мала, зрозуміло, Югославія (141). На другому місці був СРСР — 135 рефератів; далі йшли США (99), Чехо-Словаччина (95), Польща (88) та Болгарія (80). З неслов'янських країн поза США найбільше зголосили Франція (43), Східня Німеччина (40), Румунія (39), Угорщина (35), Західня Німеччина (27), Австрія (23), Великобританія (22), Італія (17), Ізраїль (14), ба навіть Австралія і Нова Зеландія (11).

Де стоїть Україна в порівнянні з вичисленими державами? Скільки рефератів зголосили вчені України важко встановити, бо всі вони виступають під фірмою СРСР, відомо одначе, що всіх делегатів з України було аж ... 15. Хіба ж не сором навіть робити порівняння вкладу українських учених у конгрес, коли 47-мільйонна Українська РСР висилає 15 делегатів, тоді як 15-тимільйонна Чехо-Словаччина — 95, а 9-тимільйонна Болгарія — 80 делегатів, ба навіть Ізраїль з своїми 2,5 мільйонами населення вислав майже те саме число делегатів, що й Україна? Нам здається, що це чи не найкраще свідчить про дійсний стан гуманітарних наук у "суверенній" Українській республіці.

Правда, недописали й представники української науки з заокеанських країн, бо з усіх американських славістів — українців заледве два зголосили свої реферати, а саме Михайло Лабунька ("Перекладачі й збірки в Новгороді в часи Геннадія Гонцова [1484-1504]") та Леонід Рудницький ("Прозова спадщина Івана Франка в контексті західноєвропейських літератур"). Реферату Лабуньки не допустили, а Рудницький не приїхав на конгрес, і його цікавий темою реферат не був читаний.

Канаду репрезентували Костянтин Біда (Оттава) та Іраїда Тарнавецька (Вінніпег). Супроти чотирьох поляків та трьох росіян з канадських університетів, це рішуче мало. Тематично програма конгресу ставила наголос на славістичні проблеми 20 століття, зокрема новаторські течії в літературі, та на відзначення 150-ліття народження Лева Толстого.

Урочисте відкриття конгресу відбулося у великій концертній залі імени Ватрослава Лісінського 4 вересня. Конгрес та його учасників вітали представники уряду Югославії та Хорватської Республіки, а також і академій наук федеративних республік Югославії. Після того, згідно з рішенням організаційного комітету, в імені всіх слов'янських народів конгрес вітав найстаріший віком його член 82-річний російський академік Михаїл Алексєєв. Під час його привіту зайшла маленька метушня, бо одна з учасниць вийшла вперед і голосно заявила своє невдоволення; та зміст її слів годі було схопити, бо її негайно вивпадили з залі.

Алексєєв виголосив також і першу доповідь, одну з чотирьох на

відкритті конгресу і одну з 77 про Толстого, на тему "Лев Ніколаєвич Толстой". Вона була дуже загальникова і без глибшої аналізи, зате з твердженням на зразок — "у славі Лева Толстого немає йому рівного у світі". Після вступної пленарної сесії конгрес мав паралельні сесії — їх відбулося 84 — відповідно до п'ятох тематичних секцій: мовознавство (31 сесія), літературознавство (24 сесії), стилістика й поезика (16 сесій), фолкльор (6 сесій) і історично-філологічна проблематика (7 сесій).

Інформацію про теми й провідні ідеї доповідей і звідомлень, крім доповідей і звідомлень Програми конгресу подає двотомовий збірник резюме. На всіх 960 рефератів — 16 виказують уже своїми заголовками, українську тематику. За країнами вони поділяються так: українці з СРСР — 6 рефератів (Україна виступає тільки як складова частина СРСР), Канада — 2 (Костянтин Біда, Іраїда Тарнавецька); Угорщина — 2, та по одному з Польщі (В. Курашкевич, Познань), Німеччини (О. Горбач, Франкфурт), Румунії (Р. Магдалина Ласло-Куцок), Франції (Аркадій Жуковський), США (Леонід Рудницький) та Югославії — Дубравка Поляк-Макаруха. Було ще два реферати про Київську Русь у літературознавчій секції (Д. Дж. Ганнз з Великобританії на тему "Націоналізм у літературі Київської Русі" та Ф. Ж. Томсон з Бельгії на тему "Прийняття християнсько-візантійської культури в Київській Русі") як також реферати на тему "Слово о полку Ігоревім", але обидві ці теми ще й досі здебільша обговорюються з погляду російської історіографічної школи.

Україніку порушувалася також і в багатьох загальнослов'янських, а зокрема у східнослов'янських темах. Тут треба згадати учених з України, наприклад, Л. Паламарчука, який говорив на тему "Називання як джерело збагачення сучасних східнослов'янських мов", та В. Русанівського ("Народна розмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов у XV-XVIII ст.") або Степана Козака з Польської Академії Наук ("Епічний фолкльор як джерело національної свідомости слов'ян"). Українська література лишилася фактично поза програмою конгресу, якщо не згадувати непрочитаного звідомлення Л. Рудницького про прозу Франка, та недопущеної доповіді Е. Вісьневської з Польщі про Стефаніка.

Радянські українські вчені насвітлювали все, природно, у згоді з партійною лінією. Невдячно, але потрібне завдання спростовувати їхні хибні твердження чи доповнювати те, що вони оминають, припало, як і на попередніх конгресах, О. Горбачеві. Ішлося в дійсності про доповнення радянських доповідей тим матеріалом чи інформацією, на яку науковці з СРСР собі не можуть дозволити.

З доповідей та звідомлень зголошених на конгрес 77 не були допущені; їх назви вичислено на кінці програмки конгресу. З СРСР не допущено 14, з Румунії 10, з Болгарії та Східної Німеччини по 8, з Польщі 7, з Чехо-Словаччини 5 та одну з Угорщини. Разом з комуністичного бльоку — 39 доповідей, а з західних демократичних

країн — 38, в тому з самих США — 13. Серед недопущених доповідей знаходимо щонайменше чотири з українознавчою тематикою — Т. Лукина (СРСР): "Л. Булаховський і сучасне мовознавство"; В. Деркач і А. Мишанич (СРСР): "Українсько-південнослов'янські літературні взаємини"; Е. Вісьневська (Польща): "Василь Стефаник та його ставлення до Молодої Польщі" та Калина Угрин (Франція): "Громадянство і національність у конституції УНР (1917-1918)". Беручи до уваги обмежену кількість україністичних доповідей (16), чотири недопущені доповіді становлять великий відсоток.

З нагоди конгресу славистів відбулася виставка видань із славістики. Виставка була влаштована в університетській бібліотеці, яка є одночасно і національною бібліотекою Хорватії. Це гарна будівля ще старої цісарсько-королівської конструкції на майдані Тіта серед зелені дерев.

У вестибюлі бібліотеки на двадцяти малих столиках були покладені видання творів Л. Н. Толстого, зокрема першодруки, здебільша власність самої бібліотеки або інших югославських інституцій. Далі у великій залі-читальні містилася виставка славістичних надбань за час останньої п'ятирічки. Все викладено на двадцяти столах однометрової ширини та 15-тиметрової довжини, тобто на цілу ширину залі, за країнами, які були зазначені окремими табличками, а там розподіл книжок та журналів за видавництвами. Українська славістика експонувалася в радянському відділі, — десь два з половиною столи. З українських радянських видавництв тут були насамперед Академія Наук Української РСР й "Наукова думка": показано перших 10 томів творів Івана Франка з запланованого 50-титомового видання та чи не найбільше на сьогодні досягнення — 8 томів з 11-титомового "Словника української мови", а також періодичні видання "Слов'янське літературознавство" та "Рідне слово". Тут таки були видання "Радянського письменника", "Видавництва художньої літератури", "Дніпра", "Вищої школи", ба навіть Київського педагогічного інституту — аж з однією книжкою, та й та російською мовою. Я не бачив, щоб було зарепрезентоване бодай якесь одно обласне видавництво чи поодинокі університети, філіяли Академії Наук УРСР і т. п. Обласних видавництв Росії було чимало. Українські видавництва були вимішані з російськими обласними, так що творилося враження, що видання київських видавництв — це ще одно російське обласне.

Як виглядала на цій виставці українська славістика з-поза України? Чехо-словацький славістичний здобуток був репрезентований одним столом; там були й видання Словацького педагогічного видавництва в Братиславі. Але серед коло 50 книжок-експонатів його видань, не було ані однієї книжки з українського видавничого відділу в Пряшеві, який є доволі діяльний. Все, що мені вдалося завважити з українського, — це чеський переклад творів О. Ю. Федьковича "Баснічке діло", що з'явився в Брні 1973 р. Серед польських видань, — також цілий стіл, — не було ані одного твору з україністики, хоча добре відомо, що там з'явилося

кілька цінних видань, як от "Антологія української поезії" в польському перекладі (1064 сторінки) чи студія Степана Козака "При джерелах романтизму й сучасної суспільної думки в Україні" (1978) та інші твори польських учених з українською тематикою.

Краще виглядала українка самої Югославії, де "русини" мають у місті Новий Сад своє власне видавництво "Руске слово", що видає, крім часопису з тією ж назвою, і журнали та книжки. "Руске слово" мало на виставці 20 різних назв своїх видань, між ними збірку "Проза о. Г. Костельника" на 374 сторінки, видану 1975 р.

З видань по цей бік залізної заслони не було нічого: ані однієї назви видань Українського Вільного Університету, УТПІ, УВАН чи НТШ в Європі. Але вже найбільше вражав брак українознавчих видань США та Канади. Особливо трагічно виглядала канадська славістика, не кажучи вже про україніку. На кінці одного стола в центрі залі був напис "Канада", і було там два мізерні томики видавництва "Linguistic Research" з Едмонтону та п'ять випусків журналу "International Review of Slavic Linguistics"; велике видавництво університету МкГілл мало аж одну книжку з славістики, а Канадська асоціація славістів, яка видає кварталник "Canadian Slavonic Papers" не показала ані одного числа свого журналу, а виставила тільки два примірники (!) "Canadian Contributions to the VIII International Congress of Slavists" тобто канадські доповіді на цей таки конгрес. Славістичні видання Торонтського, Манітобського та Албертського університетів зовсім не показано. Відповідальний за цю справу З. Фолеевський, голова Славістичного відділу Оттавського університету і канадський представник у Міжнародному славістичному комітеті, що влаштовує ці конгреси, не домігся навіть того, щоб його власний університет був там зарепрезентований. Тим часом у зимовому випуску "Newsletter" Канадської асоціації славістів було повідомлення, щоб надсилати на адресу Фолеевського всі славістичні видання, що з'явилися в Канаді протягом останніх п'яти років. Відомо мені також і те, що деякі автори висилали такі праці, однак їх не було на виставці у Загребі. Небагато краще вийшла й Америка, коли брати під увагу її дійсний видавничий стан у славістиці. Мабуть, час і пора сказати голосно, в чому тут справа: чи це недогляд, чи тут діяла радянська цензура, чи — що було б найганебніше — самоцензура канадських і американських опортуністів, що добровільно бажали догодити радянським босам, а вже й поготів, боронь Боже, їх не дратувати.

У підсумку доводиться ствердити, що в порівнянні з VII-им Міжнародним конгресом, який відбувся в Варшаві, україністика була зарепрезентована багато слабше. Якщо ці конгреси мають відбивати об'єктивно стан сучасної славістики і україністики, на них мають бути показані і осяги української науки у вільному світі. Якщо конгреси в самій своїй організації виключають таку можливість, треба виразно і недвозначно здемаскувати їх — як з'їзди не наукового, а політично-пропагандивного характеру.

Пам'яті Дмитра Козія

Тяжко небагатьма словами схарактеризувати померлого 20 вересня 1978 р. на 83-му році життя Дмитра Федоровича Козія. Пізнав я його вперше 1940 року у Львівському торговельному інституті як викладача мови та літератури. Дмитро Федорович був тоді в розквіті духових і фізичних сил. Чар його постаті залишив у моїй душі нестертий слід і досі. Тиха, добра, лагідна і розумна людина, бездоганний у своїй діяльності вчений, вірний слуга науки. Він дивував усіх нас своєю ерудицією; здавалося, що немає нічого такого, чого б він не знав. Він захоплював студентів живими і талановитими викладами своїх предметів. До кожної лекції готувався незвичайно старанно, перечитував безліч книжок. Він любив збирати і накопичувати нові знання про письменників, ідеї, книжки, народну творчість тощо і все це використовував у своїй праці. І одночасно був він незвичайно скромний, вічно молодий, до всього цікавий. У тямку його добросердна усмішка з відтінню легкого гумору. На Дмитра Федоровича ніхто ніколи не ображався, бо він був найкращий друг і приятель; для нього не було меншого і старшого, до всіх він ставився рівно і добре. Одне слово, це була не лише визначна науково-педагогічна сила, а й великий моральний характер.

Дмитро Федорович народився в 1894 році в с. Дорогів Станиславського повіту (тепер Івано-Франківська область) в сім'ї освіченого селянина — книголюба; в роках 1905-1913 учився в українській клясичній гімназії в Станиславові; 1913 року вступив на філологічний факультет львівського університету. Але з початком світової війни 1914 р. його покликано на службу до австрійської армії, і він перервав свої студії на довгі роки. У складі Української Галицької Армії в роках 1918-1920 він бере активну участь у наших державно-творчих змаганнях на всіх фронтах України. Після невдачі збройної боротьби і заслання в околиці Казані він повернувся на Україну, а наприкінці 1922 р. виїхав до Галичини як репатріант.

Після десятилітньої перерви він повертається до Львова і в 1928 р. закінчує університет, де студював українську мову й літературу та філософію як головні предмети. Пізніше в Кракові він склав іспити з клясичної філології.

Ще в гімназіальні роки він набув ґрунтового знання клясичних мов (грецької, латинської), німецької, французької та цілковито опанував пізніше майже всі слов'янські мови. В університеті він невтомно працює над своєю розумовою й естетичною освітою, що спиралася на його міцний фундамент літературний, філологічний та філософський.

Працюючи викладачем української мови й літератури, пропедевтики філософії та латинської й грецької мов у гімназії "Рідної школи" в Рогатині, а пізніше в Яворові (до 1939 року), він друкує численні дослідження, етюди, замітки переважно у львівських журналах і часописах: "Світ", "Діло", "Дзвони", "Життя і знання", "Літературно-науковий вістник" та ін.

Коли, в роки Другої світової війни всі вищі навчальні заклади України німці зачинили і всі професори та викладачі, а між ними і Дмитро Федорович, залишилися без праці, на початку 1942 року він дістав посаду літературного редактора у львівському Українському видавництві. Тут Дмитро Федорович працював з величезною енергією і дійсним захопленням, не зважаючи на те, що фізичні його сили, підірвані напівголодним і холодним існуванням в умовах війни, помітно слабшали. Те видиме, що так сумлінно і дбайливо він виконував щоденно, — це його широка редакційна робота для видавництва; багато писав рецензій, нотаток, нарисів, перекладав з чужих мов тощо.

Уже в Канаді, від 1962 р., Козій продовжував свої літературно-критичні досліді і друкував їх у журналах та газетах "Листи до приятелів", "Сучасність", "Пластовий шлях", "Світання", "Жіночий світ", "Новий шлях", "Америка" та ін.

Проте, найкраща пора його життя належить не Канаді, а Україні, і там мусіли б сильніше відчуті його смерть.

Козій був критик-поглиблювач, тлумач. Він брав переважно твори минулого і, заглиблюючись у них, шукав їхнього значення; він збагачував їх зміст новим розумінням, відсвіжував новими поняттями, кидав на них проміння своєї думки. Він говорить здебільшого про великих письменників як Шевченко, Леся Українка, Франко та їх твори тому, що лише великі, переживши свій час, залишаються живими і для нас. Для нього це були живі індивідуальності, на які він багаторазово і невтомно скеровував свою увагу. Шевченкові він присвятив 11 етюдів, Лесі Українці — 9, Франкові — 8. У кожному він шукав його особистість, творчу особистість, не громадські чи моральні погляди, а характер, способи і навички їх думання, їх розумовий склад, кажучи його словами, їх творчу лабораторію, — залежні від їх загального світосприймання. Його критична метода коренилася в писаннях так званих неоклясиків: Зерова, Филиповича, Драй-Хмари.

Для Козія головне завдання в дослідженні літературних явищ полягало в тому, щоб показати, як характеристичні письменникові риси визначають його творчість, починаючи від тем і образів і кінчаючи його літературним стилем. Отож, зрозуміти письменника в його розвитку, твір у процесі його творення, літературу в послідовній зміні її форм — такий природний хід вивчення літератури у Дмитра Федоровича.

На окрему увагу заслуговує багатство його літературних асоціацій. Рідко коли ми можемо зустріти в дослідника літератури таку рясність

загальних думок. Крім того, що ми чуємо щось конкретне про письменника, ми довідуємося також про щось нове з філософії, психології, теорії творчості. Так створюється глибше і ширше поняття і про письменника, і про його творчість. Для прикладу слід згадати хоч би такі його роботи, як "Прометейзм Шевченка", "Жіноче серце в шенченківському світі", "Форми трагізму в Лесі Українки", "Клясичні образи й сюжети в творчості Лесі Українки", "В лабораторії вченого поета" (про І. Франка), "До генези Франкових легенд".

В останні роки життя він також узявся за тлумачення і оцінку сучасних літературних творів. Сюди належать такі його статті, як "Гумор у Миколи Понеділка", "Ліна Костенко, або гераклітизм і його самозаперечення", "«І світ піймав мене» — Микола Вінграновський і його світобачення", "Трояке джерело надхнення Б. І. Антонича" та ін. Коли б усі літературно-критичні розвідки Козія зібрати разом, вони дали б не менше 2-3 великих томів.

Писав Дмитро Федорович дуже добре; його виклад відрізняється живим інтересом, артизмом вислову і простотою. У критиці Дмитра Федоровича, здавалося б, байдужий і безсторонній, є своя лірика, м'яка лірика розкритої думки, лірика серця, чутливого до письменника і його літературних образів. Це надзвичайно приємно вражає читача в час спроб "лікувати" хиби нашої літератури по-різницькому, без розуміння письменника і його творчості.

Та, однак, не все, що досі сказано, становить головний патос життя Покійного. Головне служіння людини є те, що вимагає від неї жертвності, як перша і найбільша любов, і цією любов'ю для Покійного була не професорська катедра, не наука, а батьківщина. На своєму життєвому шляху, від початку і до кінця, Покійний склав чимало жертв в ім'я батьківщини. В грізні і тяжкі роки наших державно-творчих змагань (1918-1920) Покійний являв собою ідеально чистий образ безоглядно відданого воїна, виявив віру і вірність, честь і чесність, непохитну твердість. У час Другої світової війни він ні на одну мить не завагався, щоб віддати на службу батьківщині свого сина. І на схилі свого життя сам себе зробив вигнанцем, щоб боронити честь рідної землі.

Непохитна віра в національну ідею, у живучість української нації і в її остаточну перемогу додавала сили Покійному у громадській і науковій його праці. Тому він і залишив по собі такі твори, що не можуть бути німі і забуті.

І. Б.

ТЕМІДІЯНТИ

Надія Світлична

Мені пощастило: єдина з небайдужих до долі Мариновича й Матусевича — членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — я була присутня на їхньому судовому процесі протягом майже півтора дня, під час допитування свідків. Ось як це мені запам'яталося.

22 березня ц. р. батьки Матусевича з великими труднощами дізналися в Києві про суд над їхнім сином, хоч цей суд відбувся за кілька сот метрів від їхньої хати в Василькові. До приміщення суду їх не пустили, мотивуючи відсутністю вільних місць у судовій залі.

Цього ж вечора, вже після 9-ї години (час, визначений мені умовами адміністративного нагляду для нічного домашнього арешту) до нас прийшов капітан республіканського КГБ Ліновицький і вручив мені повістку, що зобов'язувала з'явитися до Василькова 23 березня на 16 годину як свідка. Я ще пожартувала з того, що капітан виконує функції поштаря (у КГБ завжди заперечують свою причетність до судових справ), і сказала, що, можливо, доведеться їхати разом із сином-першоклясником. (Раніше мене звинувачували в неправильному вихованні сина, оскільки я змушена була ходити з ним на допити, відмічатися в міліції, возила на побачення до табору тощо).

Та другого дня сина вдалося прилаштувати в знайомих, і ми з чоловіком поїхали до Василькова. Як і слід було сподіватися — нас зупинили ще перед приміщенням суду — триповерховим будинком у центрі міста, перед сквером, поруч з кінотеатром. Міліція й особи в цивільному з червоними пов'язками на руках групами стояли оддалік від суду — здається, з усіх боків скверу. Чоловіка так і не пустили, хоч скільки ми торгувалися, мотивуючи тим, що він не може лишити мене саму (я була вже на восьмому місяці вагітності).

З двох чи трьох десятків людей, що були в судовій залі (включаючи конвой і працівників суду), одразу впав у вічі головуючий Дишель — худорлявий, постарілий, але загалом незмінний Дишель, який так само головував на моєму процесі в 1973 році, який так само судив Є. Сверстюка, В. Стуса, С. Глузмана, М. Плахотнюка, Г. Вінса і т. д. і т. п. — словом, штатний, перевірений, довірений і надійний — майже універсальний темідіант Київського обласного суду.

У залі з знайомих я побачила тільки Олеся Бердника і Михайлину Коцюбинську, допитаних переді мною. Болем війнуло від схудлого і

зблідлого Мирослава Мариновича, якого посадили на звичайний стілець під стіною і біля якого стояли впритул з обох боків озброєні конвоїри. Привітно усміхнувшись один одному, ми з ним привіталися, і я почала розгублено шукати поглядом Миколу Матусевича. Мирослав мовчки — жестом — сказав мені: нема. В цей час я вже стояла за трибуною перед суддею, засідателями, прокурором, оборонцем, секретарем, — і Дишель утомленим голосом хрищеного батька попереджав, що я мушу говорити правду і тільки правду, що за неправдиві покази до мене буде застосована ст. 178 КК УРСР, а за відмову від дачі показів — ст. 179 КК УРСР.

Відтак почався допит мене як свідка, який я наводжу тут з пам'яті, фрагментарно:

Суддя: Чи знаєте ви підсудного Мариновича Мирослава Франковича?

Свідок: Знаю.

Суддя: Чи знаєте ви підсудного Матусевича Миколу Івановича?

Свідок: Знаю, тільки я його тут не бачу.

Суддя: А це він не захотів вас бачити (с м і є т ь с я). Які у вас із підсудними відносини?

Свідок: Дружні.

Суддя: Коли, де і при яких обставинах ви з ними познайомилися?

Свідок: На це питання я буду відповідати поокремо. З Матусевичем знайома десь від 1971 року. Обставин знайомства не пригадую. А з Мариновичем познайомилася влітку 1976 року; коли я повернулася з ув'язнення, він зустрівся зі мною, щоб привітати з поверненням. Це мене зворушило.

Суддя: Чи відомо вам про так звану Українську групу?

Свідок: Про так звану групу невідомо. А про Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод знаю.

Суддя: З якого часу ви про неї знаєте?

Свідок: З часу її заснування.

Суддя: Які антирадянські документи так званої групи вам відомі?

Свідок: Ніяких. Зрештою, до Нобелівської премії не стануть представляти...

Прокурор (перебиває і заглушує так, що я й сама себе перестаю чути).

Суддя: Вам відомий документ під назвою "Меморандум номер 2"?

Свідок: Я не пригадую номерів, але якийсь із перших відомий.

Суддя: Це ваш почерк? Огляньте уважно кожную сторінку (передає том справи через прокурора для ознайомлення з Меморандумом ч. 2 — всього близько восьми томів справи).

Свідок: Текст написаний моєю рукою, а виправлення і вставки не мої, цю сторінку також не я писала.

Прокурор: А хто?

Свідок: Не знаю.

Суддя: З якою метою ви писали цей документ?

Свідок: Це переклад на українську мову.

Суддя: З якої?

Свідок: З російської.

Суддя: Це ви робили переклад?

Свідок: Так.

Суддя: Хто вас просив це зробити?

Свідок: Хтось із членів групи.

Суддя: Маринович?

Свідок: Я знайома майже з усіма членами групи. Хто з них звертався до мене з цього приводу — не знаю. Для мене це не має значення.

Прокурор: При яких обставинах ви робили цей переклад?

Свідок: Що ви маєте на увазі — яка тоді була погода?

Прокурор: Тут не місце для жартів. Залиште при собі свої дотепи. Де, коли і при яких обставинах ви робили цей переклад?

Свідок: Я ніколи не надаю значення таким дріб'язкам і не запам'ятовую їх.

Суддя: Підсудний Маринович, повторіть свої покази з приводу цього документу.

Маринович: Світлична помиляється, переклад робив я, а вона редагувала його.

Свідок: Не заперечую. Можливо, так і було. Я пригадую, що йшлося про переклад, а перекладала я його, чи редагувала переклад — не пригадую.

Суддя: Вам знайомий документ під назвою "Меморандум ч. 11"? Знаєте, про що там іде мова?

Свідок: Так, я бачила його. Там ідеться про мою долю.

Суддя: У вас є цей документ?

Свідок: Нема і не було, я з ним тільки ознайомилася.

Суддя: Ви брали участь у його виготовленні?

Свідок: Ні. Я ознайомилася з ним, коли його вже написано.

Суддя: Ви розповідали про себе Мариновичеві й Матусевичу?

Свідок: Так, розповідала.

Суддя: Ви давали комусь виписку з "Положення про паспортні"?

Свідок: Так. Давала комусь із членів Групи.

Суддя: Звідки ви зробили цю виписку?

Свідок: Там є посилання на журнали "Социалистическая законность" і "Ведомости Верховного Совета СССР".

Суддя: Як ви ставитеся до цього документа під назвою "Меморандум ч. 11"?

Свідок: Загалом схвально.

Прокурор: А в деталях? Ви не з усім згодні?

Свідок: Там є деякі неточності.

Суддя: Які саме?

Свідок: Я б воліла обговорювати їх з авторами і без посередників.
А в основному там усе правильно.

Суддя: Чи ви зверталися до так званої групи з листом і коли?

Свідок: Так, у грудні 1976 року я звернулася з листом до Української гельсінкської групи і до ЦК КПРС.

Суддя: (показує через прокурора в одному з томів справи ксерокопію мого листа): Це ваш лист, ви його писали?

Свідок: Так, це копія мого листа, почерк мій, тільки підкреслення не мої.

Прокурор: Це наші підкреслення.

Суддя: Скільки разів ви передавали лист до так званої групи?

Свідок: Двічі. Вперше у грудні 1976 року, потім довідавшись, що Група його втратила, я вдруге звернулася до неї з заявою й відновленням текстом листа — у січні 1977 року.

Суддя: Через кого ви передавали цей лист?

Свідок: До ЦК я посилала поштою, а до Групи передала кимсь із її членів, а ким саме — не пам'ятаю.

Суддя: Ви самі зверталися повторно, чи вас про це просили?

Свідок: Сама. Я була зацікавлена, щоб моє питання розглянуто якомога швидше. На жаль, я не дістала відповіді від жадного з адресатів.

Суддя: Підсудний Маринович, повторіть покази з цього питання.

Маринович: Я вважаю, що в нас нема протиріччя в цьому питанні. Світлична могла з свого боку, а я з свого звертався до неї з проханням відновити лист. Наші зустрічі мали дружній характер, а не офіційний (типу "звертаюся до вас від імени..."). Просто ми розмовляли, і кожен висловлювався невимушено.

Свідок: Я теж не бачу тут протиріччя; мені запам'яталось моє прохання, оскільки я була зацікавлена в допомозі Групи, Маринович міг із свого боку говорити мені про те саме.

Суддя: Ви пишете в тому листі, що художницю Шабатуру 115 діб гноїли в карцері тільки за те, що вона не стала навколішки перед своїми катами. Кого ви мали на увазі під катами?

Свідок: Усіх, хто брав участь у знищенні Шабатури як людини і як художниці.

Суддя: Це не конкретна відповідь.

Свідок: Вам треба назвати прізвища? Кілька прізвищ я можу назвати, але тоді відповідь буде далеко не вичерпна.

Суддя: В цьому листі ви дали пишете: "Як людина вільна, як мати своєї дитини, сьогодні, в День Прав Людини, заявляю, що після всього

пережитого вважаю нижче людської гідності бути громадянином найбільшого в світі, наймогутнішого і найдосконалішого концтабору". На якій підставі ви це заявляєте?

Свідок: Сьогоднішня розправа над Мариновичем і Матусевичем — найкраще тому підтвердження.

Суддя: (підхоплюється і майже кричить прокуророві): Відзначте це, вона ображає радянський суд, вона тут зводить наклеп на радянську дійсність (і т. і н. в цьому пляні. Відтак до мене). Ми тут зібрались у відкритому судовому засіданні, з участю засідателів, оборонця, в присутності громадськості, щоб розглянути справу про антирадянську діяльність Мариновича й Матусевича, а ви називаєте це розправою?

Свідок: А ви називаєте це відкритим судом, куди не пускають ні родичів, ні близьких підсудних, де нема навіть самого підсудного?

Суддя: Ви були суджені за ст. 62, ч. 1?

Свідок: Ви ж знаєте, що була.

Суддя: Я знаю, алеж суд не знає.

Свідок: Була.

Суддя: На який термін?

Свідок: Чотири роки.

Суддя: Відбули повністю?

Свідок: Так.

Суддя: І це вас нічого не навчило.

Свідок: Ні, чому ж — навчило. Це, власне, й привело мене до висновку, який я зробила в цьому листі.

Маринович: У мене є заява до суду. Вимагаю, щоб до залі суду пустити родичів і друзів, а переодягнених працівників певних органів вивели з залі. Поки цього не зробите, я відмовляюся брати участь у цьому засіданні.

Суддя: (до Мариновича, значно спокійніше): Які ж тут переодягнені працівники КГБ? Це все представники громадськості. (У залі чути схвальний шум). Ви ж самі бачили, що сюди вранці заносили стільці, щоб більше місць було, алеж зала не гумова. (У цей час у залі майже ввесь перший ряд порожній і далі є вільні місця). І звідки ви взяли, що когось із ваших друзів чи знайомих не пустили?

Маринович: Зі слів Світличної.

Суддя: Свідок Світлична, кого ж саме не пустили до залі?

Свідок: Мій чоловік зараз сидить десь внизу і хвилюється, що зі мною тут роблять, оскільки його не пустили зі мною до залі. Вчора не пустили також батька Матусевича (я не знала тоді, що його не пустили й у цей — другий день, мотивуючи також відсутністю вільних місць; не знала й про те, що дружина Матусевича Ольга Гейко, а також Любов Хейна й Любов Мурженко подавали письмові заяви з проханням пустити їх до суду і все ж не потрапили до залі, а Вірі Лісовій після

допиту її як свідка не дозволили далі слухати, після перерви не пустили до залі).

Суддя: Батько Матусевича виступатиме тут як свідок і після цього також зможе залишитися тут у залі.

На цьому засідання другого дня судового процесу закінчилося. Суддя запропонував усім присутнім бути завтра на 9.30 ранку. Оскільки повістки мені не повернули (щоб я могла виправдати перед міліцією заборонений мені виїзд за межі Києва) — другого дня я також змогла поїхати. Тепер мене супроводжував Микола Горбаль, який теж хотів послухати. Приїхали ми за півгодини до початку, але нас уже зустріли юрбою — міліція і дружинники — ще далеко перед входом. Знову вимагали повістки і не пускали й близько до приміщення, мотивуючи браком місць. Тоді ми написали заяви на ім'я Дишеля і стали чекати відповіді в сквері (біля входу навіть просто чекати не дозволяли). Через кілька хвилин до нас підійшов сивуватий чоловік з густими вусами й запросив мене до приміщення суду. Всі наші наполягання щодо Миколи Горбала виявились марними ("мені сказано тільки вас") — і, перевіривши мій паспорт, чоловік у цивільному передав мене капітанові УВС [управління внутрішніх справ], Александрову, що виконував роллю ніби розпорядника. Знов, як і напередодні, на всіх майданчиках сходів до третього поверху включно, стояли й сиділи працівники міліції, але тепер ніхто не зупиняв мене і не вимагав повістки: очевидно, діяла магічна сила маленького на зріст, але переконливого в своєму службовому становищі супровідника. В судовій залі вже панувала робоча обстановка: всі учасники процесу сиділи на визначених місцях, тому я тихенько присіла десь в останньому ряді на вільне місце, щоб не звертати на себе уваги. Але суддя сам звернув її на мене, сказавши (очевидно, для Мариновича):

— Ось і Світлична прийшла. А де Бердник?

Тоді я встала зі свого місця і, йдучи до судді, пояснила, що про Бердника я не знаю, оскільки від учора я його не бачила, проте в мене є заява до суду. І подала секретарці заяву Горбала з проханням пустити його до залі. Відтак між мною й Дишелем відбувся такий діалог:

Дишель: А де ваш чоловік?

Я: На роботі.

Дишель: То ви самі приїхали?

Я: Ні, я приїхала з Миколою Горбалем. Це, власне, його заява.

Дишель: А чому ж він не зайшов з вами?

Я: Тому що його не пускають, так само, як не пускали й мене, й інших. (Як я дізналася потім, у цей час Любу Мурженко вже відвели до райвідділу міліції і тримали там кілька годин, майже до закінчення засідання).

Дишель: То скажіть там, хай він заходить. Або вже не будемо зараз

витрачати часу — хай зайде після перерви. Суд продовжує свою роботу...

Цей великодушний жест Дишеля так і завис у повітрі: Горбала не пустили, не зважаючи на заяву й усні його вимоги, не зважаючи на те, що він звертався навіть до впізаного працівника КГБ В. В. Киричека, який так само, як і під час процесу над В. Смігителем, опинився біля суду цілком випадково. Ніхто не дав Горбалеві жадної відповіді ні на письмову, ні на усні заяви. Певно, вважали, що досить мною заткнути дірку — і це вплине на рішучість делікатного й урівноваженого Мариновича, проте для нього це було не досить переконливим — і до кінця процесу від нього чули єдину, стереотипну фразу у відповідь на всі звертання:

— Відмовляюся брати участь у закритому судовому засіданні.

Почалося допитування свідків. Першою викликали Людмилу Миколаївну Макогоненко з Івано-Франківська. Ішлося про інцидент, що стався з участю Матусевича в Карпатах улітку 1972 року. Про цей епізод допитано понад десять свідків, але уявити, як відбувалися події в карпатському селі Криворівня шість років тому, важко, бо покази свідків були суперечливі, почасти цілком протилежні. Найпарадоксальнішим мені видався такий деталь: майже всі свідки, починаючи з Людмили Макогоненко і кінчаючи її чоловіком — співробітником КГБ в Івано-Франківську Генадієм Макогоненком, на запитання, чи знають вони підсудного, з більшою або меншою певністю стверджували, що "знають", "пам'ятають", "бачили", "добре пам'ятають" тощо, хоча присутнього на процесі Мариновича всі бачили вперше. Принаймні так було до перерви, поки допитані свідки застерегли недопитаних, що це не той хуліган і націоналіст... А "той", виходячи з матеріалів справи, кинувся з кулаками один проти п'ятнадцятьох туристів лише тому, що почув від керівника групи російську мову (мов би він ніколи не чув її в Києві), кидав каменюками в дівчат, бив потерпілого Данилова. Довго і безнадійно з'ясовували з кожним свідком, що ж це було — "драка", "борьба" чи "избиение". ("Как он его бил?" — "Ну, он пытался стукнуть его головой об асфальт". — "Стукнул, или пытался стукнуть?" — "Ну, он дергал его за волосы" — ... у такому пляні). При цьому Матусевич, як підтверджувала більшість свідків, вигукував антирадянські лозунги, наприклад: "Якби мені сокиру, я б вас усіх порубав!", "Гітлер вас не добив!", "Забирайтеся на свій Урал!", "Чого ви прийшли в наші Карпати?" тощо. Ці висловлювання нібито й спонукали керівника групи Макогоненка написати своїм шефам рапорт (чи заяву — не пригадую, як воно формулювалося, але в справі є, підшито) — одне слово, донос в обласний КГБ.

Я не буду переказувати показів усіх свідків, оскільки багатьох деталей і не пам'ятаю, та й не бачу в цьому потреби: всі вони були

одноманітно плутані, відчувалась натягненість, суддя змушений був постійно підказувати: "А які висловлювання ви чули?" і т. ін. Плуталися навіть у кількості учасників події (четверо — п'ятеро — шестеро дівчат) і т. ін. Майже всі свідки з групи Макогоненка — росіяни, говорили відповідно по-російськи, й інцидентові надавали виразно націоналістичного характеру. Дисонансом прозвучали покази свідка Валентини (прізвище я забула) з Києва, що була тоді разом з Матусевичем. Виявляється, вона також розмовляє російською мовою. Суддя запитав, чому вона дає покази російською мовою, а вона відповідає: "Я всегда разговариваю по-русски". "А с Матусевичем?" "И с ним тоже, как и со всеми". "А как он на это реагировал?" "Обыкновенно. У нас никогда не было с ним недоразумений по этому поводу". Невідповідним для суду було і її нагадування про те, як слідчий допитував її в лікарні одразу після операції, в напівпритомному стані, хоч до суду ще лишалося з півроку. Так само й інший свідок — Ніна Обертас — не дуже доречно (принаймні для тих самих суддів) розповіла про 17-годинний обшук у її квартирі через кілька днів після її повернення з пологового будинку. Після цього суддя спробував тільки уточнити: "А скільки тепер вашій дитині?" — "Менше року".

З великою гідністю, переконливо і стримано свідчили про своїх близьких мати Мирослава — Любов Маринович, батьки Миколи Матусевича — Настя Федорівна й Іван Петрович. Наприклад, Настю Федорівну суддя намагався загнати на слизьке (чи бодай публічно принизити) матеріялами статті з районної газети, що з'явилася напередодні суду, хоч це й не мало прямого зв'язку з справою Миколи: "Чому ваша дочка Таміла розлучилася з чоловіком? Чи правда, що ви заборонили їй жити з ним через те, що він росіянин?" — "Це така сама правда, як і все інше в тій статті. Колишній чоловік Таміли — мій колишній учень, я знаю його здавна — і його і всіх його родичів із села, де я тоді працювала в школі. Він українець, і його родичі з того самого села. І ніколи не було в традиціях нашої сім'ї забороняти дітям одружуватись або якимось втручатися в їхнє особисте життя. Я пишаюся своїми дітьми, бо вони виросли чесними порядними людьми і нікому не вчинили ніякої кривди".

Сестра Матусевича Таміла відмовилася давати будь-які покази і не відповідала на запитання ні судді, ні прокурора, виняток зробила тільки для оборонця Карпенка, марно сподіваючися на його зрозуміння і співчуття. Та її покази й не були вкрай потрібні судові. За встановленою вже традицією суд узяв покази з попереднього слідства (якщо можна обійтися без підсудного, то без якогось там свідка — й поготів!).

Показовим був допит двоюрідної сестри Матусевича — 19-річної дівчини, яка випадково зустрілася якось із Миколою, й він передав нею для батька щось у коверті. Вона не знала, що було в тому коверті, не могла збагнути взагалі, чого від неї хочуть, тим більше, що вміст

коверта батько, прочитавши, одразу спалив. Однак це не перешкодило прокуророві показати їй якогось папірця зі справи і спитати, чи був він подібний (!) до того документа, чи так виглядав. І розгублена дівчина погодилася: "Так, був схожий..."

Під кінець, під час допитування дружини Матусевича Ольги Гейко суддя зробив останню спробу збити Мариновича з його позиції. Виглядало це так:

Прокурор: Після арешту Мариновича і Матусевича ви заявили про свій вступ до Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Чи вважаєте ви себе і тепер членом цієї групи?

Гейко: На це питання я відмовляюся відповідати.

Суддя: Підсудний Маринович, що ви скажете з цього приводу?

Маринович: Я відмовляюся брати участь у закритому судовому процесі.

Суддя: Маринович, я перестаю вас розуміти. Від вашого слова залежить доля вашого товариша: одне діло, якщо вона просто свідок, і зовсім інше, — якщо член групи, тоді її місце поруч з вами, а ви завели своє "відмовляюся". Коли мова йшла про ваші інтереси, ви могли говорити, це — етично, це — неетично. А не рахуватися з товаришами — це, по-вашому етично?

Тоді Маринович (який, до речі, й *не міг* нічого відповісти на це запитання, але річ у тому, що треба було змусити його *спробувати* якось відповідати) — додав до своєї стереотипної фрази: "Не радянському судові говорити про етику" — і сів на визначене йому місце.

Усього, як повідомив у підсумку суддя Дишель, викликано 43 свідки, допитано 23 березня, 14 і 24 березня — 22 чоловіка, решта не з'явилася з поважних причин. Відтак оголошено перерву до 27 березня. Але після перерви я вже не змогла поїхати до Василькова, і про закінчення процесу знаю лише з розповідей інших людей.

Отже, я розповіла про те, що сама бачила й чула, і так, як я це сприйняла та запам'ятала, решту хай розкажуть інші. А що темідіянти не сказали на цьому процесі жадної позасценарної фрази — до цього вже всі звикли. І Маринович, і Матусевич так само, як і їхні попередники з Української гельсінкської групи М. Руденко та О. Тихий, дістали "на повну катушку": по 7 років суворих таборів і по 5 років заслання.

Дезорієнтований Матусевич, якого привезли тільки на вирок, запитав уже після всього: "А хіба останнього слова ви нам не дасте?", за що без жадних пояснень дістав кілька стусанів у спину — на очах у батьків.

Темідіянти з відчуттям чесно виконаного обов'язку пішли на заслужений відпочинок — чекати на наступну жертву. Хто на черзі? — Левко Лук'яненко? Олесь Бердник? Чи 73-річна Оксана Мешко?

Київ, травень 1978 року.

«Словник російської мови 11-17 століть»

Едвард Л. Кінан

- Академия Наук СССР. Институт русского языка. — СЛОВАРЬ РУССКОГО ЯЗЫКА XI — XVII ВВ. Выпуски 1-4. Ред. С. Г. Бархударов. Москва (Издательство "Наука"), 1975-1977. Ст. 371, 319, 288, 403.
- Академия Наук СССР. Институт русского языка. — СЛОВАРЬ РУССКОГО ЯЗЫКА XI — XVII ВВ. Указатель источников в порядке алфавита сокращенных обозначений. Составитель С. Ф. Геккер. Москва (Издательство "Наука"), 1975. Ст. 126.
- Академія Наук СРСР. Інститут російської мови. — СЛОВНИК РОСІЙСЬКОЇ МОВИ XI — XVII СТ. Випуски 1-4. Ред. Степан Бархударов. Москва, 1975-1977.
- Академія Наук СРСР. Інститут російської мови. — СЛОВНИК РОСІЙСЬКОЇ МОВИ XI — XVII СТ. Показчик джерел за порядком абетки скорочених позначень. Упорядник С. Геккер. Москва, 1975.

Історики, яким треба інтерпретувати тексти, що походять із східнослов'янської території з-перед 1700 року, радо сприймуть цю публікацію. Треба остерегти їх, що попри її практичну корисність ця публікація не заслуговує на повне довіря з багатьох причин, а головне через гідну засуду редакційну політику.

Це добре, що цей словник (в дальшому тексті скорочено СРЯ) нарешті таки з'являється: якщо дальші томи будуть у розмірі і стилі виданих досі, ця публікація подасть більше лексичної інформації, ніж

Подаємо тут, за згодою автора з незначними скороченнями, переклад статті Кінан (E. L. Keenan), що вийшла англійською мовою в журналі Гарвардського центру російських дослідів "Kritika. A Review of Current Soviet Books on Russian History", XIV, 1, 1978. Стаття має безпосередній зв'язок з проблемами студій історії України і української мови, ба навіть з ширшими проблемами сучасності. — Автор статті — професор історії Росії в Гарвардському університеті, член Комітету українських студій там таки.

будь-який інший російський історичний словник, дотепер виданий.

Оголошений пів століття тому і укладений, як виглядає, незліченним числом "сотрудників", цей словник був давньою мрією істориків, які досі мусили вдовольнятися комбінацією "Материалов для словаря древнерусского языка" І. Срезневського, "Толкового словаря живого великорусского языка" В. Даля, спеціальних словопоказчиків і непевного інтуїтивного вгадування. Відтепер можна буде звертатись по допомогу до вже виданих і дальших томів цього словника, який зможе бути корисний для вивчення текстів, писаних звичайним московським канцелярським стилем, але який теж придасться і для іншого роду текстів.

Але СРЯ не є словником, на який ми стільки чекали.

Я маю тут на думці не ті численні і послідовно проведені лексикологічні і лінгвістичні хиби, які відзначив із славістичного погляду мій колега Гораций Лянт (рецензія в журналі "Language", річник 52, ч. 3, 1976. Хоч хиби, які він відзначив, можуть бути небезпечні не лише для мовознавців, але й для істориків, тут я хочу обмежити свої коментарі на загальних проблемах, особливо небезпечних для дослідників східно-європейської історії.

Користуючися загальним словником, складеним, здавалося б згідно з історичними принципами, історик мав би право сподіватися, що —

1. Словник буде вичерпний, тобто міститиме всі слова, крім дуже рідкісних, а вже напевно всі слова, які є в текстах, цитованих як джерела словника.

2. Словник буде тлумачний, тобто подаватиме задовільний переклад загально-зноюю стандартною мовою або, якщо такий переклад тяжко подати, даватиме короткий опис даного виразу.

3. Він буде історичний, тобто подаватиме дату першого і останнього (в межах періоду, який охоплює словник) вжитку даного слова і іншу важливу хронологічну інформацію.

4. Він буде коментований, себто подаватиме, де тільки можливо, дані про час, місце і стилістичний характер джерела, з якого взято слово, напр., чи це богослужбовий, а чи канцелярський текст, чи це переклад, а чи це "слово-цитата" з чужої мови (в перекладі чи в макаронічному тексті) і т. д.

Моїм сумним обов'язком як рецензента є ствердити (після далеко неповного прочитання тільки перших частин СРЯ), що в усіх цих сподіваннях історики будуть розчаровані.

Причина цього — не в суперечності між сподіваннями історика і проголошеними намірами укладачів словника, як вони подані у вступі, а в недодержанні цих намірів і, чималою мірою, з застосування певного принципу, про який ніде не говориться.

СРЯ не вичерпний: в ньому обминено навіть деякі слова, які можна знайти в "Матеріалах" Срезневського і в етимологічному словнику російської мови Фасмера; словник навіть не включає деяких слів,

ужитих у заголовках творів, використаних як джерела. Словник недостатньо глумачний: деякі важкі історичні терміни (зокрема міри і ваги) інтерпретуються задовільно, а деякі — ні; багато технічних термінів, зокрема тюркського походження, описано неповно або невдало. Словник у багатьох випадках подає різночасно неправильні дати першого і останнього вжитку слів. Нарешті, ні з словника, ні з покажчика до нього не можна уявити собі, чи дане джерело має стилістичні, територіяльні або інші особливості.

Але головна хиба СРЯ не недотягнення цього типу, хоч їх можна б наводити без ліку. Корінь лиха набагато глибший. Редактори ніде не подали визначення, що таке "русский язык XI — XVII веков", але вони, як виглядає, керувалися в виборі своїх гасел до словника написаним визначенням, на яке ніяк не можна пристати, яке фактично є облудне.

Очевидно, окреслити лексичні межі "мови", навіть "мови" окремого письменника — це нелегка справа. Деякі письменники (Конрад, Набоков, Навої) писали двома мовами, які легко визначити; інші (як Семен Шаховской і багато інших східних слов'ян XVII століття) вживали двох і трьох близько споріднених мов майже як стилістичних засобів. Нелегко теж установити, коли чужомовне слово, скажім, латинське в англійському чи польському тексті XVII ст. стає "асимільованим" або коли неологізм набуває прав громадянства (чи *нимфетка* в авторовому перекладі з англійської мови роману "Лоліта" В. Набокова — це сучасне російське слово?).

Проблеми цього типу зокрема клопітливі в застосуванні до східнослов'янської території перед новітньою історією, де кілька близько споріднених, але окремих мов, звичайно слабко нормалізованих, уживалося рівночасно, але для різних потреб земляками, сучасниками, а навіть тим самим письменником. Кілька таких мов було в очах дослідників досить відмінними, щоб заслужити на спеціальні монографічні описи. Інші ще чекають на такий розгляд. Питання їх взаємозалежності викликало багато наукових дискусій, але залишається не до кінця розв'язаним.

Беручи до уваги близькість і взаємні впливи різних мов Руси, редактори слушно вирішили обрати для вибору матеріялів якнайширшу основу. Як показує їхній "Покажчик джерел", вони використали тексти в кількох варіантах "слов'янської" мови (включно з "сербським"), дві або три "канцелярські мови" і кілька варіантів білоруської та української літературної мови. Але вони зробили важку і шкідливу помилку, коли не відзначили виразно і чітко різнорідности охопленого матеріялу і окреслили його анахронічним і неточним терміном "русский язык", під яким, як виразно вказує вступ до словника, розуміється великоруська (російська, московська) мова.

Є кілька науковіших і чесніших способів трактувати цю, треба визнати, нелегку і дразливу проблему. Омелян Прицак і Лянт пропонували вживати прикметника "руський" (в англійських текстах Rus'ian або Russian на відміну від Russian), що походить від спільного

кореня Русь (Rus'). І. Будовніц, що склав бібліографічний словник, спертий на ті самі джерела, що й тут обговорюваний, назвав свою працю "Словарь русской, украинской и белорусской письменности и литературы до XVIII века" (Москва, 1962). СРЯ, хоч і включає тексти, що зовсім добре відповідають такому означенню, намагається затемнити цю реальність як самим заголовком, так і відсутністю належних вказівок на джерела окремих гасел. У цьому СРЯ не можна вважати за науковий. Щобільше, виглядає, що він намагається спантеличити читача в цьому вирішальному питанні, і тому він нечесний.

Для дорослого читача не буде великою несподіванкою, що радянські Академії наук деколи публікують навмисне облудні книжки. Але можна трохи дивуватися, що "давньоросійський" словник теж опинився в цій категорії. Одначе це, мабуть, єдине пояснення різних дивоглядів, які зустрічаєш майже на кожній сторінці СРЯ. Список таких прикладів, зібраних тільки з перших чотирьох випусків, набагато перевершив би можливості журнальної статті і терплячість читача, отже те, що подане нижче, це тільки типові зразки.

Спочатку, кілька слів про невибагливість СРЯ у виборі джерел. Уже з "Покажчика джерел" було ясно, що СРЯ хоче включити мало що не кожний текст чи всі слова, які колинебудь були написані на якомунебудь матеріалі кирилицею на території теперішнього СРСР, з додатком ще багатьох імпортованих матеріалів. Щоб дати кілька прикладів, "Покажчик" включає низку публікацій новгородських документів, писаних на березовій корі, і написи з собору св. Софії в Києві (в яких, як указали дослідники, багато мовного матеріалу сумнівного, якщо йдеться про транскрипцію, значення і навіть розмежування слів). Далі, використані джерела включають макаронічні чи майже двомовні тексти, як "Хоженіє" Афанасія Нікітіна, а також гльосарії та списки слів, лексичний матеріал яких уже за визначенням не є суто "русский", як видно з самих заголовків включених джерел (напр., "Толкованіе иностранныхъ рѣчей"). Рецензовані томи включають десятки, а може й сотні таких слів, між якими зокрема припало мені до вподоби гасло "Демократія" з єдиним поданим прикладом "Димократія, народо-владѣние" з "Книга глаголемая гречески алфавит". Добре слово, але тут трохи не на місці, коли його один-єдиний засвідчений ужиток є з чужомовного боку двомовного словника! Але СРЯ особливо радо приймає та дає більш як достатнє місце джерелам, що їх менш доброзичливий класифікатор міг би визначити не як "русские", а білоруські чи українські. Так, наприклад, в додаток до багатств "Актвов... Западной Руси" редактори вказують у "Покажчику", що читач знайде в словнику лексичний матеріал із "Лексикону" П. Беринди, "Граматики" М. Смотрицького і з таких мішаних або сумнівних джерел, як "Назиратель" і різні твори, приписані Андрєві Курбському.

Попри всі можливі заперечення історикомі добре послужила б така

всеохопність за умови, що СРЯ дійсно включив би *всі* слова наявні в таких текстах і що всі гасла, взяті з таких регіонально чи діалектно забарвлених джерел, були б дбайливо позначені як такі. В дійсності ні однієї, ні другої вимоги не виконано. Щобільше, деякий матеріал систематично виключається в СРЯ так, що викликає — згідно, мабуть, з наміром редакторів, — фальшиве уявлення і про лексику цих джерел, і про "русский язык", що б ця назва не означала.

Тут мусимо говорити конкретно, хоч і не претендуючи на вичерпність. Твори, приписані Андрееві Курбському, добре репрезентовані в СРЯ. Нема що казати, повний словник цих творів був би корисним засобом для тих, що зацікавлені їх походженням, бо багато прикладів, узятих з "Курбського", є першими відомими випадками вживання цих слів. Але помилиться той, хто буде думати, що вся лексика "Курбського" (чи хоч би тільки лексика вибраних для словника джерел) ввійшла до СРЯ. Побіжний перегляд тих текстів показує, що навіть у чотирьох дотепер виданих томах СРЯ оминув чимало, як показують нижчеподані приклади, взяті з "Русской исторической библиотеки", том XXXI: врана ('рана'); викладати ('викладати, пояснювати'); вимова ('ораторство, красномовність'); выспа ('острів, півострів'); вытечка ('випад, вилазка'); визволенный (тут 'світський', як у вислові 'визволені науки'); горший ('гірший').

Можна помітити, що ці приклади, які репрезентують багато чисельнішу групу, мають щось спільне: кожному, хто знає сучасну російську мову, вони здадуться "українськими". Чи їх виключено з цієї причини?

Деякі додаткові спостереження показують, що такий висновок можна вважати за правильний. Наприклад, "Курбський" часто вживає прийменника *до* в сполученні з родовим відмінком, щоб визначити стосунки; у сучасній російській мові тут знаходимо прийменник *к* з давальним відмінком, наприклад, у фразі "лист до вашей милости". СРЯ, хоч і присвячує майже три колонки прикладам різних значень *до*, не включає цього частого, але специфічно "західного" значення і вжитку. Далі, коли СРЯ включає слова цього типу, він запопадливо додає польську паралелю, хоч такої етимологічної інформації звичайно бракує при інших гаслах. (Напр., "*вдячнѣ*, поль. *wdzięcznie*" або "*аргументовати*, поль. *argumentować*").

Але вершком свавільного трактування текстів "Курбського" можна вважати те, що зроблено зі словом *артикул*. Тут бачимо, що поряд із чоловічою формою *артикул* редактори СРЯ включили жіночу форму *артикула*, засвідчену ось-якою цитатою з "Истории о осьмом соборе" "Курбського": "три артикулы ис церкви римския истребити хошеши?". Не треба довго роздумувати, щоб дійти висновку, що це слово-привид є дитиною подружжя невігластва і русоцентризму: тлумачачи конструкцію *три артикулы* згідно з російськими, а не українськими чи

слов'янськими правилами про вживання відмінків після числівників, редактори створили небувалу називну форму *артикула*.

Що ж тут діється? Не поспішаючи із сумною відповіддю, подивімся далі.

"Книга глаголемає Назиратель" — один з технічних підручників, між якими є різні "травники", "лічебники", "азбуковники", що з них СРЯ взяв багато своїх гасел, багато з яких ледве чи можна вважати частиною "русского языка". Цей текст — переклад польської версії латинського оригіналу, написаного Петром з Крешенци ("Liber ruralium commodorum") приблизно 1305 р. Про це, як і про те, що текст уключає багато прикмет, характеризованих як "староукраїнські" (С. Котков), немає ані згадки ні в СРЯ, ні в "Покажчику джерел". Але навіть якби така згадка була, все ж залишилася б та сама лоскотлива проблема, що редактори, широко закинувши сіті, кинули багато зловленого назад у воду без пояснення і виправдання, чому так зробили. Просте порівняння із "словопокажчиком" у виданні "Назирателя" 1973 р., показує пропущення в СРЯ таких слів: боз ('бузок'); болоня ('оболоння, переліг, пасовисько, луг'); брылы ('брили'); бизбан, бузбом, бузбомовый ('букшпан', польське *bukspan*); виридарин ('травник'), польське *wirydarz*; дѣлавец ('робітник'); досталь ('достатність').

Чому ж то так багато слів з готового списку недавнього видання не знайшло місця в СРЯ? Не тому, що це — слова "спеціального вжитку", бо такими є теж, для прикладу, слова *алчаденіє* і *блющ*, обидва включені до СРЯ. Ні, тут бачимо застосування іншого принципу. Здається, як виходило б з наявності всіх цих слів у сучасній або давнішій українській мові, що ми тут знов маємо діло з систематичним оминанням лексичних елементів "Назирателя", які людині, що говорить сучасною російською мовою, виглядають "українськими". Цей принцип, як і в випадку матеріалів "Курбського", про які була мова вище, стосується теж і до слів різного значення в двох мовах. Ось один яскравий приклад: СРЯ дає слову *арбуз* тільки те значення, яке воно має в сучасній російській мові ('кавун'), а не подає значення, яке воно правдоподібно мало в "Назирателі" і яке воно має і в сучасній українській мові, а саме: 'гарбуз'. Цього не може бути несвідома редакція СРЯ, бо ж один з його редакторів, С. Котков був головним редактором видання "Назирателя"!

Отже треба зробити висновок із цих прикладів, що редактори СРЯ діють згідно з цікавим, але ніде не поданим виразно принципом: багато текстів, які вони означають як "російські", включають слова, які в деякому сенсі не є "російські". Критерій для такого рішення важко вгадати, бо редактори включають сотні грецьких, латинських, німецьких, тюркських слів, — і таких, що стали частиною стандартної російської мови, і таких, що в сучасну російську мову не ввійшли. Отже, залишається сумний висновок, що критерієм, за яким дане слово не

вважається "російським", хоч воно навіть уживається в "російському" тексті, є познака, про яку згадано вище, а саме, що комусь це слово виглядає "українським".

Цю гіпотезу можна перевірити на кінцевому прикладі, в якому справа виглядає зовсім ясною: це трактування "Лексикону славенороського" Памви Беринди (Київ 1627). Хоч можна твердити з багатьох причин, що "Лексикон" треба вважати "українським" текстом, є теж і поважні причини, щоб цей матеріал включити в СРЯ: цей лексикон був широко вживаний і мав великий вплив у Московщині; опісля наслідували його російські лексикографи; як двомовний текст словник Беринди помічний у поясненнях значення слів і т. д. Але вживати його так, як це робить СРЯ, систематично і заповідливо усуваючи його найхарактеристичніші мовні прикмети, тобто українські, нечесно і прикро.

Прикладів тут можна навести повні сторінки. Вони включають прості пропущення (вруб, доскональність, валечный, врозум'їніє, вкupu, гойне, барзо, д'ївчина, аркуш, абецадло), "маскування" українських форм ("дуже" подано під "дуюжій") і пряму цензуру, якої прикладом закінчу цей невеселий огляд:

СРЯ, вип. 1, ст. 25
АКАДИМИЯ ... Академия:
училище, школа в Афинех, от
Акадима мужа афинског о
... названая. Лекс. Беринды, 336,
1627 г.

Беринда, ст. 173 (вид. 1961)
Академия: училище, школа в
Аѳинех, от Акадима, мужа
аѳинског[о] ведлуг Плютарха в
Ѳесеи названаа.

Чому тут пропущені слова "ведлуг..."? Напевно не з браку місця — в словнику є сотні довших цитат. Доводиться відповісти: тому що слово *ведлуг* — польське слово, часто вживане в українських, білоруських і навіть московських текстах XVI і XVII ст. — вилучено з СРЯ, і ніяк не можна було мати цитати з словом, якого немає в самому словнику!

Я згадав тільки деякі проблеми, на які натраплять історики, що будуть користуватися СРЯ. Інші проблеми, напевно, відносять колеги з іншими зацікавленнями. Але хочу закінчити згадкою про ще один систематичний дефект, який хоч може цікавить тільки вузьке коло фахівців, ще раз показує, що СРЯ часто не дотримується обіцянок, даних у вступі.

Як і багато його попередників, СРЯ досить сором'язливий. Читачі, зацікавлені цим аспектом академічних звичаїв, може, пам'ятають, що радянські видавці вибрали для фотографічної репродукції (1955) друге, "цензуроване" видання клясичного словника Дала, а не багато краще третє видання, редаговане Бодуеном де Куртене, який включив у словник раніше недозволені "непристойні" слова. Ті, що мають добрі очі, могли теж завважити, що навіть при фотографічній репродукції

пропущено ще деякі додаткові слова, і прогалини заповнено за допомогою старанного перекладання цілих сторінок черенками й ортографією типу XIX ст. Подібно радянський переклад етимологічного словника російської мови М. Фасмера виєлімінував деякі корисні слова розмовної мови, які є в оригіналі (наприклад, *блядь*), з дратуючим ствердженням у передмові, що "кілька гасел, що можуть бути предметом розгляду лише вузьких наукових кіл", пропущено.

СРЯ тут трохи одвертіший, але його позиція ані не ясна, ані не чесна. Справді, можна сказати, що він з цього погляду дивовижний. Ствердивши в передмові, що "слова, що в минулому широко вживалися і зберегли своє основне значення і в сучасній мові, де вони вживаються", будуть перекладені ідентичними сучасними російськими словами, редактори нехтують цей принцип у деяких випадках, як, напр., *говно* і *блядь*, хоч обидва слова зовсім певно відповідають поданому критерієві.

Інші слова цього типу просто пропущені, напр., *бздѣти*, хоч це слово без сумніву мало історію довгого вжитку ще в старій Русі, доки воно було увічене в "лубку" про казанського kota часів Петра I. Отже, треба очікувати наступного випуску словника (літера *e*) з приниженими сподіваннями...

Є звичай у писанні рецензій, що в них обговорюється перша частина плянованого багатомовного видання, включати свого роду "послання", в якому рецензент переконує впорядників про потребу виправити в наступних томах завважені ним хиби. Але в цьому випадку основний дефект словника проявляється в перших його випусках з такою невхильною послідовністю, що немає багато надії на те, щоб такий заклик міг бути взятий до уваги. Тому краще закінчити пропозицією для бібліотекарів, що цей словник повинен дістати вклеєну пересторогу: "Обережно! Стверджено, що покладатися на цей словник може бути шкідливо для історика". Ми, історики, будемо вживати цього словника, бо в нас нема багато вибору. Але ми не повинні робити глибоких вдихів.

Фундаментальна праця з історії революційних років 1917-1918

Френкин, М. РУССКАЯ АРМИЯ И РЕВОЛЮЦИЯ 1917-1918. Мюнхен (Изд. "Логос"), 1978. 749 ст.

Френкін, М. РОСІЙСЬКА АРМІЯ І РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1918. Мюнхен (В-во "Логос"), 1978. 749 ст.

Не так уже й часто зустрічаємо російськомовне видання, в якому цілком об'єктивно й безсторонньо висвітлено історичні або соціальні проблеми чи події в царській Росії або в СРСР. Про "правдивість" радянських видань не варто й говорити, але й інші російськомовні видання, як правило, не вільні від тенденційности, особливо коли йдеться про національні проблеми, боротьбу народів імперії та весь комплекс питань, що зачіпають "єдину й неділиму".

Але ось з'явилася велика праця з історії революції 1917-1918 років, в якій знаходимо, нарешті, справді науковий, надзвичайно докладний і чудово аргументований нарис історичних подій того часу без жадного ідеологічного забарвлення, без жадної тенденційности. І що можливо найцінніше — велику увагу приділяє автор національним аспектам подій, національним рухам та політиці всіх головних політичних сил у національному питанні.

Колишній професор московського Історично-архівного інституту й нинішній професор Єрусалимського університету Михайло Френкін мав можливість користуватися архівами, які в СРСР ретельно приховують від поглядів західних дослідників. Це — Центральний державний військово-історичний архів СРСР, Центральний державний архів Жовтневої революції та Архів зовнішньої політики СРСР. Вивізни за кордон численні виписки з документів цих архівів, Френкін вчинив, з погляду радянського закону, злочин, але можна твердити, що це — науковий подвиг, бо хіба ж не обов'язок справжнього вченого шукати, досліджувати й опубліковувати історичні документи, навіть якщо це пов'язане з ризиком особисто для нього? Злочином справді є практика офіційних радянських чинників, які приховують від науки та світової громадськості документи, що не відповідають партійним доктринам.

Уже самий той факт, що в праці використано недосяжні для західних дослідників і заборонені для опублікування в СРСР матеріали, ставить працю Френкіна на рівень, мимохіть неприступний для істориків, які вивчали досі період другої революції в Російській імперії. Близько 800 сторінок цієї праці — це фундаментальний внесок до історичної науки через широчінь охоплення теми, але також і через

науково-методичний рівень дослідження матеріалів.

Певна річ, архіви, що ними користувався Френкін, доступні для деяких радянських учених, які заслужили особливе довір'я режиму. Одначе, як цілком справедливо відзначає автор у вступі до книги, радянська історична наука настільки тенденційна, такою мірою підпорядкована завданню виправдувати політично-ідеологічні постанови партії, настільки пов'язана з усіма коливаннями партійної лінії, що радянські історичні дослідження фактично мають на меті вперту, всебічну фальсифікацію історичних даних. Публікуються лише ті документи, які підтверджують партійну тезу, і приховуються усі документи й факти, які цій тезі суперечать. Зберігають значення як джерела до вивчення історії хіба ті радянські дослідження й мемуарні матеріали, які опубліковано в 20-их роках, коли зашморг партійно-державної цензури був порівняно слабший.

Френкін поруч з матеріалами архівів широко використовує як опубліковані 20-их років документи, так і деякі пізніші публікації, з яких доводиться витягати частки істини, знаходячи їх у зливі тенденційно дібраного матеріалу. Френкін, здається, має такий рівень наукової кваліфікації, який дозволяє уникнути поважних помилок у визначенні рівня наукової вірогідності досліджуваних джерел.

Наукову вартість праці збільшують і вміло використані матеріали австро-угорської армії з Віденського військового архіву (Kriegsarchiv), що дозволяє авторові подати "погляд з іншого боку". Френкін вдало застосовує австро-угорські документи саме тоді, коли вони конечні для доповнення або роз'яснення загальної картини подій, зокрема, говорячи про зусилля більшовиків розкласти російську армію та про відповідність більшовицької діяльності інтересам Центральних держав.

У праці використано й деякі твори західних авторів, головне — військових та дипломатичних діячів, які брали участь у досліджуваних подіях. Френкін користується й періодичними виданнями того часу.

Праця Френкіна, змальовуючи роль армії в революційних подіях, подає таку всеохопну картину політичного, а частково й економічного життя Російської імперії, а потім — республіки та більшовицької диктатури, що можна впевнено казати про книгу, як про працю, яка стосується не лише, і навіть не стільки, до історії російської армії, як історії революції. Армія відіграла в революції надзвичайно важливу роль, і це робить історію російської армії в 1917 році невіддільною від історії революції. Адже в армії не лише віддзеркалювався соціальний склад суспільства та національний склад імперії, армія була не лише ареною боротьби всіх найголовніших політичних сил і течій, — армія була також фізичним виконавцем головних дій революційної драми. Френкін показує це з повнотою, яка іноді здається вичерпною, хоча, певна річ, вичерпати таку складну тему неможливо.

Можуть сказати, що автор не відкрив жадних невідомих досі істин. Головні твердження, що він їх подає й обґрунтовує, досить відомі. Уже

багато писали і про підривну діяльність більшовиків, спрямовану на поразку Росії в війні, і про їхню діяльність для розкладу російської армії, і про політичні помилки Тимчасового уряду, і про значення національного питання в процесі революції, і про демагогічну гру більшовиків довкола цього болючого питання, і про значення проблеми землі та миру, вміле використання якої дозволило Ленінові захопити владу.¹

Однаке Френкін підносить вивчення періоду революції на новий рівень. Через недостатню кількість приступних архівних документів, через посилену історичну "мітотворчість" радянської історіографії більшість західних дослідників вимушені оперувати недостатнім, неповним документальним матеріалом, до того ще й потрапляючи мимоволі під частковий вплив радянських історичних фальсифікацій. Унаслідок цього в багатьох працях з історії революції в Росії існує певний елемент полемічності, деякої суб'єктивності, деякої тенденції спиратися більшою мірою на мемуарні матеріали, ніж на оригінальні історичні документи.

Від таких хиб праця Френкіна вільна цілком. Підхід автора суворо об'єктивний, ретельно документований і всебічний.

У книзі надзвичайно докладно й послідовно висвітлено діяльність більшовиків в армії та взагалі в державі. Автор опукло змальовує той, мабуть, унікальний феномен національної зради цілої політичної партії, яким була діяльність лєнінців у досліджуваній період. Розклад армії, розпалювання за допомогою демагогічної пропаганди ворожнечі й ненависти в суспільстві, зловмисне підважування засад суспільного й державного організму й безпосередня співпраця з військовим проводом тогочасного військового супротивника — усі ці вияви активної діяльності більшовиків з погляду російської держави були, безперечно, державною зрадою. Хоч би як ставитися до російської імперії, національну зраду ледве чи можна визнати за моральну поведінку або за революційну діяльність, якщо вважати, що революція має служити позитивним цілям.

Ось характеристична цитата з книги Френкіна, яка характеризує ставлення німецького та австрійського військового командування до більшовиків як до слухняної зброї центральних держав:

Як згадує генерал Макс Гофман, оскільки російська революція не справдила надій на негайне укладення миру, "ми мали також цілковите

1. Можна відзначити серед найкращих такі праці, які висвітлюють період другої російської революції або підводять до розуміння цього періоду: R. Conquest. *The Last Empire*. Лондон, 1962; W. Kolarz. *Communism and Colonialism*. Лондон, 1964; R. Pipes. *Russia under the Old Regime*. Нью-Йорк, 1974. R. Daniels. *Red October. The Bolshevik Revolution of 1917*. Лондон, 1967; G. v. Rauch. *Geschichte des Bolschewistischen Russlands*. Висбаден, 1955.

право використати проти них [росіян] усі засоби пропаганди, включно з перевезенням Леніна через німецьку територію”, що призвело, на думку генерала, до “незчисленних наслідків для всієї Європи” [ст. 177 праці Френкіна].

Дуже цінними для розуміння подій є досліджені Френкіном матеріали, що стосуються до організації більшовиками в цілковитій взаємодії з командуванням ворожих сил так званого “братання” на фронтах, а також прямої агентурної ролі більшовиків у російській армії. Автор наводить факти систематичної шпигунської діяльності більшовиків, які просто передавали ворогові відомості про воєнні пляни та бойовий стан армії.

Ось наведені Френкіном відомості про німецький погляд на значення більшовиків:

Як твердив у своїй телеграмі 29 вересня [1917 р.] представник німецького міністерства закордонних справ у головній штабквартирі статсекретар Кюльман, “більшовицький рух ніколи не досягнув би такого розміру та впливу без нашої підтримки”. В іншому документі Кюльман з цілковитою підставою твердив, що без постійного припливу німецьких фінансових засобів, які пливли до більшовиків різноманітними каналами, більшовики не були б здатні збільшити величезні наклади “Правди”, провадити енергійну пропаганду й істотно розширити спочатку вузьку базу своєї партії [ст. 557].

Уже після захоплення більшовиками влади німецькі джерела коментують:

Генерал Гофман обгрунтовано підкреслював: “Давши більшовикам можливість припинити війну і тим задовольнити прагнення миру, що охопило весь російський народ, ми допомогли їм утримати владу” [ст. 658].

... генерал Е. Людендорф пізніше писав, що уряд Леніна “існує з нашої ласки” [ст. 659].

Одначе, автор не залишає місця для сумнівів про те, що зрадницька тактика більшовиків була не більше, як лише тактикою. Попри всю свою пронімецьку спрямованість, вони мали на меті виключно свої власні цілі, не гребуючи при цьому жадними засобами.

Досліджуючи численні джерела, автор доходить висновку, що шляхи революції визначалися, насамперед, прагненнями й зусиллями однієї суспільної кляси. Це була не робітничка кляса, ім'ям якої більшовики прикривали свою діяльність і в інтересах якої вони *нібито* діяли. Цією клясою було селянство, яке становило більшість населення імперії і більшу частину війська. Для селянської маси революція мала значення такою мірою, якою вона могла забезпечити поділ поміщицьких та державних земель і повернення з фронту для вступу в

володіння землею. Гасла свободи, рівності й братерства ледве чи були зрозумілі більшості селян. Отже, реальну можливість опанувати революційну хвилю мав лише той, хто обіцяв негайний поділ землі й вихід з війни. Жадною мірою не ототожнюючи інтереси більшовиків з інтересами селянства, Ленін обіцяв масам усе, чого вони бажали, і це дозволило більшовикам захопити владу й втримати її. Хронологічно, тиждень за тижнем, Френкін наводить відомості про діяльність більшовиків для завоювання прихильності саме селянських, а не робітничих верств від квітня до жовтня 1917 р.

Цей факт дуже показовий для розуміння більшовизму. Вважаючи себе за марксистів (і, здається, щиро в це вірячи), ленінці на практиці діяли так, наче марксистська теорія абсолютно ні до чого їх не зобов'язує. Своїми теоретичними настановами вони маніпулювали з легкістю жонглерів, пристосовуючи їх до конкретних повсякденних умов та завдань і зберігаючи лише марксоподібну фразеологію, але не практику. Хоч у Росії дуже слабка робітнича кляса, — висувається гасло про можливість перемоги соціалістичної революції саме в Росії. Якщо можна спертися на прагнення селянства, — апелюють до нього, дарма що воно є "дрібнобуржуазною стихією" за визначенням самих марксистів. Якщо можна використати прагнення поневолених народів, кричать про право на самовизначення, а шойно з'являється можливість відновити імперію, — праву на самовизначення протиставляють "інтернаціональні клясові інтереси". Ленін був не лише найбільшим ревізіоністом марксизму, — він був найбільшим циніком від марксизму. До таких висновків приводить кожного читача книга Френкіна.

У книзі винятково вміло й переконливо проаналізовано тактику більшовиків у всі періоди революції. Праця Френкіна могла б бути неоціненним джерелом для створення ще не написаної (попри численні спроби) невикривленої історії КПРС. Надзвичайно опукло виступає те, що основою більшовицької тактики всередині держави завжди було демагогічне маніпулювання політичними гаслами без жадного наміру здійснити їх на практиці. Ленін і ленінці виявилися в критичній ситуації єдиною силою, що твердо й рішуче прямувала до своєї мети — встановити диктатуру, не рахуючись з жадними морально-етичними категоріями. Ленінська партія була справді "партією нового типу" в тому сенсі, що вона відкинула всі традиційні уявлення про політичні методи. Коли більшовики твердять, що з їхньою появою почалася нова історична доба, вони в певному сенсі мають рацію. Справді, почалася доба "великої політики", передбачена ще Ніцше, — політики без милосердя і сентиментів, без моральних, географічних та будь-яких інших обмежень.

Усі дії та суперечливі заяви більшовиків під час революції (суперечливі лише зовні, бо за ними в більшості випадків крився тонкий розрахунок на обдурювання малописьменних селянсько-солдатських мас) свідчать про безмежний цинізм і найвищу майстерність у галузі

безсоромної демагогії, але аж ніяк не свідчать про наявність будь-яких позитивних ідеалів. Не дивно, що масовий терор, — в армії, як і в усій державі, — був найважливішою зброєю більшовиків з першого ж дня захоплення ними влади. Отже, головні риси більшовицького режиму виникли на самому його початку, а не були запроваджені Сталіним. Хоча про це написано вже досить багато, Френкін показує це з такою науковою ґрунтовністю, якої ми ще, здається, не зустрічали.

До безперечних позитивів книги Френкіна належить і докладний, рясно документований опис діяльності більшовиків безпосередньо в армії: пропаганда братання, непослух командирам, так звана "демократизація армії", посилення впливу у військових комітетах, а потім — насильницьке усунення цих комітетів і заміна їх на більшовицькі військово-революційні комітети.

Але чи не найбільшою заслугою Френкіна є висвітлення ролі національних рухів в армії та в усій імперії. Досі цьому питанню в поважній історичній літературі приділяли не досить уваги. Винятком є лише література українських та інших не-російських політичних емігрантів, але ця література, на жаль, мало відома (або відома, але не усвідомлена) західнім дослідникам, які занадто часто перебувають під впливом російських політичних концепцій.

З цілковитою підставою автор відзначає, що національно-визвольна боротьба багатьох народів імперії була характеристичним і неминучим явищем в умовах розвалу центральної імперської влади. Значення цієї боротьби різні дослідники оцінюють по-різному. Френкін доводить, що воно було дуже велике. У книзі докладно проаналізовано розвиток національних рухів на всіх фронтах і частково за їхніми межами — у військових округах та на не-російських національних теренах. Особливо докладно автор документує розвиток подій на Україні та в українізованих частинах війська. Оцінка національної політики більшовиків, яка тут виявляється, точна й недвозначна.²

Як і в інших випадках, у національному питанні фактична політика більшовиків була протилежна їхнім власним гаслам та теоретичним настановам. Підтримуючи на словах національно-визвольну боротьбу народів та принцип самовизначення націй, більшовики всіма силами заважали націоналізації військових частин та створенню умов для виникнення національно-територіальних державних утворень. Під прикриттям демагогічних фраз про класові інтереси, протиставляючи національні інтереси класовим, більшовики фактично робили все, що було їм під силу, щоб підважити національно-визвольну боротьбу народів і відновити під новою назвою імперію, якщо можливо, — то в її колишніх кордонах.

Із самого початку книги Френкін подає широке тло міжнаціо-

2. До близьких висновків приходить Іван Майстренко в книзі "Национальная политика КПСС". Мюнхен, 1978.

нальних взаємин та національної політики різних політичних сил в імперії:

Війна викликала дальше поглиблення й загострення національних суперечностей. Національне питання набуло величезного значення. Царська влада мобілізувала до російської армії мільйони українців, і водночас не посоромилася зразу після оголошення війни провадити широкі поліційні акції проти прогресивних елементів українського народу. За словами В. Винниченка, ці елементи незабаром відчули на собі "важкий чобіт деспота". Окупувавши Галичину, ця влада негайно почала провадити політику розгрому національних українських закладів, які там уже склалися. Як визнавала кадетська газета "Речь", у Галичині вчинено "величезні злочини" під керівництвом сатрапів Н. І. Іванова, графа Бобринського, єпископа Євлогія, пов'язані з руйнуванням культурних надбань українського народу — шкіл, церков, громадських організацій. Представники самодержавства провадили неприховану насильницьку русифікацію, що викликало різке загострення антиросійської орієнтації серед широких верств українського народу, і навіть серед так званих "москвофілів" Галичини та Буковини [ст. 28].

Читає, обізнаний із сучасною національною політикою в СРСР, помітить подібність, спадковість цієї політики, порівнюючи її з національною політикою царського режиму, як її характеризує тут Френкін. Позиція багатьох сучасних російських політичних кіл, навіть дисидентських, напрочуд подібна до короткозорої національної політики колишніх політичних партій у Росії. Як російські кадети, так і російські соціал-демократи та есери з дуже шляхетних позицій критикували царську національну політику, але залишалися в суті такими самими "єдинонеділимцями", як і царський уряд. Френкін пише:

Безглуздість і безпідставність звинувачень самодержавства проти українців та євреїв викривали і буржуазно-ліберальна, і соціал-демократична опозиція в Думі. Характеристичними з цього погляду є промови А. А. Александрова на оборону українців і П. Н. Мілюкова з єврейського питання. Як писав Мілюков, "у галузі національностей уряд розпалював темні інстинкти проти цілих народностей і кидав звинувачення то проти євреїв, то проти українців". Соціал-демократ А. І. Чхеїдзе відзначив у своєму виступі, що "громовідхильником народного гніву в нас завжди є єврейський народ" [ст. 28].

Френкін подає змістовний матеріал про те, як зачаровані традиційними уявленнями про велич та неподільність імперії революційні партії, які підтримували Тимчасовий уряд, не зрозуміли, що саме національні рухи можуть бути їхніми спільниками в збереженні боєздатності армії і в протистоянні підіривній, розкладницькій діяльності більшовиків.

Політичну недалекоглядність, недооцінку і часто цілковите ігнорування виявляли меншовики й есери в найважливішому національному

питанні, щільно пов'язаному з аграрною проблемою на Україні, в Білорусі, Прибалтиці, Молдавії та на інших теренах [ст. 101].

Саме націоналізовані військові частини (українські, польські, вірменські, грузинські, мусулманські) довше від інших зберігали боєздатність і дисципліну і протистояли більшовицькій пропаганді. Ані Тимчасовий уряд, ані пізніші антибільшовицькі сили не зрозуміли позитивного значення цього факту. Може здатися парадоксальним, що в ставленні до національно-визвольних рухів більшовики та їхні супротивники (кадети, "октябристи", монархісти, есери, дещо меншою мірою — меншовики, так само, як і Білий антибільшовицький рух) стояли в принципі на дуже близьких позиціях. Різниця полягала лише в тому, що антибільшовицькі сили відкрито висловлювали свої позиції, а більшовики вміло маскували їх, жонглюючи популярними гаслами.

На великій кількості прикладів автор, жадною мірою не стаючи на націоналістичні позиції і послідовно зберігаючи наукову безсторонність, досліджує еволюцію дій більшовиків від закликів до національного визволення не-російських народів — до збройного придушення національно-визвольних сил та військової інтервенції проти національних держав, які виникли.

Проти українського національно-визвольного руху, — пише Френкін, — створився єдиний фронт, починаючи від російських націоналістів і аж до більшовиків [ст. 212].

Уявна оборона В. І. Леніним прав українського народу була в суті демагогічним засобом з його боку і служила козирем у боротьбі з Тимчасовим урядом, у той час, коли самі більшовики стояли на великодержавних центристських позиціях" [ст. 213].

Відомий маніфест Ради Народних Комісарів до українського народу з ультимативною вимогою Центральній Раді, що вийшов з-під пера Леніна, є безприкладним документом політичного лицемірства про нібито визнання права на відокремлення і незалежність Української республіки і в той самий час грубого втручання до внутрішніх справ українського народу, накидання йому самочинних більшовицьких Рад при фактичній відмові від національного суверенітету і при ультимативній вимозі про участь українського народу в громадянській війні в Росії [ст. 637].

Особливості позиції більшовиків у національному питанні висвітлено в великій кількості праць, опублікованих на Заході. Ось, наприклад, досить типове твердження Л. Снайдера: "The local nationalities, in Lenin's view, must be exploited for the common socialist good." (На думку Леніна місцеві національності треба використати для спільного соціалістичного добра).³

3. Louis L. Snyder. The New Nationalism. Нью-Йорк, (Cornell University Press), 1968, ст. 292.

Френкін показує, що не було й мови про "common socialist good". Більшовики мріяли лише про захоплення влади й встановлення своєї (а не взагалі соціалістичної) диктатури на можливо більшій території за будь-яку ціну, використовуючи для цього також і національні прагнення не-російських народів, але лише доти, доки це було їм (більшовикам) вигідно.

Хоча в книзі Френкіна таке твердження прямо й не міститься, весь текст наводить на думку, що більшовизм був першою формою *національного комунізму*, в цьому випадку — російського, бо успадкував головні риси російської державної традиції, яка здавна була в своїй засаді імперіалістичною, загарбницькою і схильною до застосування грубого насильства в поєднанні з брехнею. Цьому фактові ніскільки не суперечить та обставина, що більшовизм приніс незчисленні страждання самому російському народові. Адже й царський режим, який був безперечно російський, попри всі його позитивні порівняно з більшовизмом риси, також ніколи не ставив собі за *головну* мету нагодувати, просвітити та вщасливити російський народ. Як і більшовики, царі проливали моря російської крові в імперіалістичних війнах та на здійсненні таких великих проєктів, як збудування Петербургу, що нагадують більшовицькі "великі будови комунізму".

Отже, "нова історична доба" більшовиків — це в головних рисах стара російська імперіалістична традиція, лише вдосконалена, позбавлена останніх гальм, доведена до свого логічного вивершення.

Давніше думку про спадковий, переємний характер більшовицького режиму переконливо довів Бердяєв у книзі "Джерела та сенс російського комунізму".⁴ Френкін, доходить аналогічних висновків, прямує цілком відмінними шляхами.

Приділивши багато уваги національному аспектові в революції, Френкін відзначає: "... демонстративну національну байдужість, справедливо можна закинути євреям, полякам, вірменам та іншим учасникам загальноросійського революційного руху". Дух загальноросійських революційних організацій — це був *російський дух*, і революціонерам-не-росіянам залишалося лише відмовитися від своїх власних національних прагнень або принаймні приглушити їх. Цей висновок має значення особливо тепер, коли численні російські кола як за кордоном, так і серед опозиційних діячів в СРСР пишуть про те, що революцію здійснили, мовляв, "інородці", а російський народ лише страждав від антиросійської діяльності революціонерів.

Ось як ставився до свого власного народу Лев Троцький, якого часто вважають за символ єврейської участі в революції:

4. Н. Бердяєв. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж, 1971. Див. також його працю "Правда и ложь коммунизма". Париж, 1969.

Л. Д. Троцький навіть спеціально підкреслював, що "національний момент, дуже важливий у житті Росії, не відігравав у моєму житті майже жадної ролі". Ба більше, більшовик Троцький навіть був готовий принести в жертву комунізму весь єврейський народ. Л. Троцький писав: "Якщо здійснення комунізму вимагає принести в жертву все єврейство, — це буде найчудовіша місія, яка може припасти на долю народів!" [ст. 181].

Та актуальність, якої можливо навіть несподівано для автора набувають висновки його книги, свідчить і про широкий історичний підхід Френкіна, і про своєчасність появи його праці. Крім того, це показує, що російська суспільно-історична традиція так само, як і суперечки довкола неї, залишилися незмінною і серед тих російських діячів, які сподіваються заступити комуністів при владі в Росії. Цей факт вимагає поважного обговорення й зрозуміння.

Дуже цінними є й подані Френкіном відомості щодо навмисного розпалювання більшовиками громадянської війни. Як свідчать численні документи, громадянська війна виникла не так стихійно, як була свідомо викликана більшовиками. Френкін дослідив велику кількість матеріалів, які це доводять. Прагнучи зруйнувати всі суспільні засади, знищити в м'ясорубці війни "всіх проти всіх" своїх політичних ворогів (так само, як і своїх тимчасових спільників), більшовики розраховували залишитися єдиною організованою силою в напівмертвій і знекровленій державі. Це їм блискуче вдалося, хоча війна часом і набувала небезпечних для них самих форм.

Щодо безпосередньої історії армії, то тут автор розгортає широку картину подій: недостатня підготованість армії та всієї імперії до війни, помилки військового командування й політичного проводу, початок розкладу армії, революційні рухи в частинах, арміях та на фронтах, еволюція настроїв солдатів, хитання під впливом революційної пропаганди різних відтінків, безпосередня участь війська в революційних подіях, вперта праця більшовиків на розклад армії, національні рухи в війську, остаточний розклад армії і початок творення більшовиками нового війська. Усі ці етапи висвітлено з широким і уважним ставленням до досліджуваних матеріалів і з глибоким знанням як особливостей Росії в цілому, так і особливостей революційної доби.

У багатьох випадках автор дає дещо докладніший і глибший виклад подій на Румунському фронті (ці події пов'язані з українськими революційними змаганнями й діяльністю Центральної Ради), ніж коли йдеться про інші fronti. Це, мабуть, тому, що Френкін уже не вперше звертається до подій саме на Румунському фронті.⁵

Як цілком логічний кінцевий акорд, що випливає з усієї аналізи більшовицької тактики в революції, звучить твердження, що

5. Див. праці Френкіна, опубліковані в СРСР: Революционное движение на Румынском фронте. Москва, 1965; Русские революционные солдаты и румынские трупящиеся. "Вопросы истории" (Москва), 1973.

більшовики, створюючи нову армію, миттю відмовилися від усіх принципів, які вони вперто запроваджували в старій армії з метою її, мовляв, демократизації (а справді з метою її розвалити). Було б добре, якби діяльність більшовиків для створення нової армії автор висвітлив докладніше, але це виходить за межі досліджуваного ним історичного періоду. Сподіваємося, створення більшовицької армії буде темою наступних праць Френкіна.

Здається незаперечним, що праця Френкіна стане добре відомою всім майбутнім історикам Російської імперії та комуністичного режиму в СРСР. Було б бажано, щоб з'явилися переклади цієї книги головними європейськими мовами. Бож сучасні советологи, хоча й начебто знають слов'янські мови, але читають переважно по-англійськи...

Ізраїль Клейнер

Жарти, жарти, жарти

ХРЕСТОМАТІЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ. Упорядкували Євген В. Федоренко та Павло Маляр. Нью-Йорк (Видавництво Шкільної ради — УККА), 1978, 432 ст.

Треба припускати, що це не дійсна хрестоматія, а літературна пародія. Кажемо "припускати", бо нас дивує, що Шкільна рада і УККА взяли за сатиру й гумор. Але дуже можливо, що їхня печатка в цій книжці є теж містифікацією та що видавцем книжки виявиться ніхто інший, як "Лис Микита".

Гумор цієї книжки — справжній, хоч досить специфічного характеру. Тому, всупереч упорядникам і Шкільній раді, які рекомендують "Хрестоматію" для молоді, пропонуємо обмежити доступ до неї лише загартованій у літературі публіці. Бож, гумор цієї "Хрестоматії" такого сорту, що може зовсім насторожити непосвяченого до української літератури.

Як часто буває з містифікаціями, упорядники цієї "Хрестоматії" не виступають від свого імені, а через посередництво вигаданої, безіменної персони. Їхній alter ego — старосвітський хуторянин, щось на зразок Рудого Панька. Його комічна поза мотивує стиль та виконання "Хрестоматії". Його обмеженість виправдовує безліч фактичних і друкарських помилок, які, припускаємо, подумані на те, щоб викликати в читача сміх. З цією метою також виведено веселу ерудицію нашого героя, котра замість критичної бібліографії воліє вичислювати довгі каталоги імен, творів та періодичних видань, які мало що пояснюють про українську літературу, особливо молоді. У тих випадках, де наш герой не бавить нас каталогами, він обдаровує нас ось такими "мудрощами": "Особливість літератури, як мистецтва, полягає в засобах

мистецького зображення. Основним із цих засобів є метафоризація, перенесення, тропи. Переважає тут метафора та її різновиди — метанімія [sic], синекдоха, символ, алегорія та багато інших” (ст. 5). Або: ”Творча метода походить від методології та є спосіб застосування засобів зображення у пов’язанні з літературним стилем” (ст. 6). Цей нахил до нісенітничі й абсурду посилюваний пародією синтакси і граматики, як наприклад: ”[Вороний]” перший поет української національної революції — з великим хистом, між молодих” (ст. 17). Розділові знаки теж пародизується, спеціально в надужитті ризки (дивись ст. ст. 409-417).

Узагалі, літературна свідомість нашого героя дещо бурлескного типу. Її можна схарактеризувати формулою: С. Єфремов + ”Словник літературознавчих термінів” В. М. Лесина й О. С. Пулинця (Київ, 1971). Цим ми не хочемо образити радянських авторів, ані пам’ять Єфремова, а тільки ствердити, що в перших наш герой ”запозичив” своє теоретичне знання літератури, а в Єфремова патріотичне наставлення щодо завдань літератури. Але так, як цього вимагає пародія, запозичення нашого героя виступають у досить зниженому тоні і не без кількох добрих жартів. Наприклад, у примітці до ”Собору” О. Гончара, герой повідомляє нас, що ”мову” твору затримано ”в оригіналі” (ст. 237), ніби твір можна подавати ще не в оригіналі! Проте, наш герой не перестерегає читача, що другу частину поеми ”Будівлі” М. Бажана безтурботно обірвано в половині речення та що до неї механічно причеплено останні три рядки. Щирий комізм цього жарту, видно, полягає в пропусканні тільки 35-ох рядків! Жорстокість нашого героя, мабуть, виправдана патріотичним принципом, який його зобов’язує цензурувати ”непатріотичні” вислови Бажана про Мазепу. Так наш герой доводить свою обізнаність на витонченому літературному засобі ”іронії”, бож, критикуючи ”советів”, що вони нищать українську літературу, він сам не відмовляється від подібного вчинку.

Своєрідною літературною біблією нашого героя є вищезгаданий ”Словник літературознавчих термінів”, за допомогою якого він склеїв ”Вступ” і ”Словник літературних термінів”, що прикрашує останні сторінки ”Хрестоматії”. Та цього джерела герой наш не зраджує, бо жарт — не жарт, коли його треба пояснювати. Але гумор на цьому не вичерпується. Своїм хutorянським способом герой вирішив довести і свою оригінальність, виправляючи ”советів”. Результат деяких ”поправок” такий знаменитий, що варт навести кілька прикладів:

1. **Епічний образ.** Совети пишуть нудно: ”об’єктивно змальований образ в розповідному художньому творі (романі, повісті, оповіданні, новелі, нарисі)”. Наш герой пише весело: ”літературний образ в епічному творі: повісті, романі, оповіданні, поемі, також в інших епічних жанрах”.

2. **Епос.** Совети пишуть нудно: ”гр. epos — слово, мова, розповідь) — один з трьох основних родів художньої літератури (поряд з *лірикою* і

драмою). Епічні твори — розповідні. В них життєвий зміст розкривається у формі авторської розповіді про людей і події”. Наш герой пише весело: “від грецького слова, що означає — *слово*, мова, розповідь — це один із основних родів мистецької літератури (поруч з лірикою та драмою), тому епічними творами називають — розповідні, що мають в своїй основі подію...”

3. **Совети пишуть нудно: “Зображувально-виражальні засоби в художній літературі — це мовні засоби, за допомогою яких створюється образність і емоційно естетична виразність. [...] До зображувальних засобів мови насамперед належать тропи: *епітети, порівняння, метафори, алегорії, гіперболи, перифрази тощо*”.** Наш герой пише весело: **“Засоби зображення — в літературі — це засоби мови, якими створюється тропи й перенесення: епітети, порівняння, метафори, алегорії, гіперболи, перифрази тощо...”**

4. **Лірика.** Совети пишуть нудно: “поряд з *епосом* і *драмою* один з основних літературних родів, в якому життя відображається через передачу почуттів, переживань, думок людини в певних обставинах, під впливом певних подій”. Наш герой пише весело й безжурно: “один з основних родів мистецької літератури (поруч епосу й драми), в якому висловлюються почуття, емоції, настрої, роздумування — на відміну зображення події в епосі та драмі...”

Між іншими визначеннями нашого героя зустрічаємо ще такі шедеври: **“Порівняння — троп, рід метафоризації або перенесення засобом порівняння одного предмета, явища тощо з другим за їх подібністю”.** **“Натуралізм — літературний напрям, різновид реалізму, прикметний натуральністю в засобах зображення, описах, деталях тощо.** Зокрема натуралізм властивий прозі 30-40 років з колгоспною та виробничою тематикою в українській літературі соціалістичного реалізму”. Після таких визначень стає шкода, що наш герой не пояснив, що таке “тавтологія”.

Несподіваний зворот — це один із найчастіших засобів гумору. З цим секретом ознайомлений і наш герой. Повідомляючи нас, що періодизація літератури за стилями і напрямками — “умовна”, він пропонує нам ще одну “умовну” періодизацію, а саме чисто хронологічну. Переборовши свої застереження, читач згоджується: добре, нехай буде хронологія. Але, прочитавши “Хрестоматию”, його бере сміх, бо там зустрічає він щось цілковито протилежне. Підрозділи “Література учасників збройної боротьби” і “Поезія безіменна — вояків УПА” містяться в четвертому розділі: “Період відродження 60 років і реакції 70-их”, хоч логічно вони належать до третього розділу: “Період передвоєнний та воєнні роки”. Розділ “Українська література Західньої України між двома війнами”, себто п'ятий, чомусь з'являється після вже згаданого розділу про літературу шістдесятих років! Подібний хронологічний жарт спрямований у бік “Собору” О. Гончара, якого подається як приклад літератури “передвоєнної та воєнних років”, а

потім згадується як "найвизначніший прозовий твір" шістдесятих років. Здається, що наш герой повинен був писати не тільки про умовність своєї чи інших періодизацій, але й про умовність своєї хронології.

Подібну несподіванку зустрічаємо в підрозділі "Проза і драма" першого розділу, в якому немає жадного зразка драматичної літератури. Складається він тільки з прозових творів Хоткевича і Винниченка. Рафінований гумор!

Про жарти у виборі письменників та їхніх творів можна написати багато. Наприклад, можна звернути увагу на те, що чотири з семи віршів Сосюри в "Хрестоматії" є на мотив "любить Україну" або що твори Андіївської, Антоненка-Давидовича, Гординського, Домонтовича, Клена, Лесича, Семенка, Смолича, Чапленка і т. д. зовсім не репрезентовані. Але ми обмежимся тут на жартах статистичного характеру, бо вони показують тонкість літературного смаку нашого героя і його відчуття пропорції. Наприклад: Чупринку репрезентовано аж десятьма віршами: проте, Антонича тільки трьома, Ю. Тарнавського двома, а Барку, Бойчука, Рубчака і Царинника по одному. Найсмішніше те, що вся українська поезія на еміграції (розділ шостий) репрезентована всього дев'ятьма віршами тоді, коли підрозділи "Безіменна позацензурна література", "Література учасників збройної боротьби" та "Поезія безіменна — вояків УПА" (розділ четвертий) — десятьма.

Стає ясно, що ця "Хрестоматія" вельми багата на жарти. Тому, що неможливо їх усіх зачитувати, переповімо тут тільки найкращі: 1. Левко Боровиковський — поет "пошевченківської доби" (ст. 6-7); 2. Модерністи захищали поезію "від служіння соціології" (ст. 16); 3. Чупринка "у мелодійності вірша [...] виявився прямим попередником раннього Тичини (*Соняшні клярнети*)" (ст. 30); 4. На початку ХХ ст. в українській літературі "виникає новелізація повісти і роману" (ст. 55); 5. "...підтекст — ґрунтовно впроваджений в українську літературу Василем Стефаником і Михайлом Коцюбинським ..." (ст. 55); 6. "Українська література цього періоду (початку ХХ ст. — *О. І.*) нічим не поступається перед літературами сусідніми, зокрема польською і російською, а багатством тематики й жанрів, стосуванням засобів зображення — де в чому їх перевищує" (ст. 56). Жарт цей виступає ще в ось таких варіантах: Хоткевича "творчість багата формами, жанрами, стосуванням засобів зображення..." (ст. 58); Маланюк "особливо вирізняється засобами зображення..." (ст. 351); 7. "Утворені в Росії 'Пролеткульті', комуністичні просвітні масові організації [...] не мали успіху й не прийнялися в Україні, тут виникають вільні письменницькі групи й об'єднання" (ст. 88); 8. "В історії української літератури ХХ сторіччя, років другої світової війни, помітну й непроминаючу сторінку вписала творчість учасників збройної боротьби проти обох окупантів України — Німеччини й Росії та Польщі — на послугах останньої" (ст. 336); 9. "Містифікація [...] буває, коли твори одного автора подаються, ніби

вони належать іншому авторові, часом неіснуючому в природі” (ст. 414); 10. ”Метонімія — різновид метафори, перенесення через заміну імен, назв тощо: у Симоненка — ”Хай мовчать Америки й Росії” — вживання множини замість однини” (ст. 414).

Кожна добра пародія тим цікава і корисна, що перебільшенням і спотворенням вона викриває характеристичні риси і слабості даного автора чи твору. Так і з цією ”Хрестоматією”. Її вартість полягає в тому, що вона яскраво показує, як *не* складати хрестоматії. Адже самого передруку творів не вистачає для цього, ані словник літературознавчих термінів не може заступити теоретичне і практичне знання літератури. Хоч література не є ”точною наукою”, вона не позбавлена законів і визначень та не хворіє на таку релятивність, яку застосовує наш герой. Упорядник мусить мати якийсь почуття відповідальності перед наукою і читачем: наука не починається від самого себе, а читачеві не пропонують неправлений і передагований матеріал. Правда, ці істини такі елементарні, що можна сперечатися, чи варт було витратити громадські фонди на великі жарти і на примітивну науку. Але, як би там не було, Шкільній раді та УККА можна погратулювати принаймні за справжній сенс гумору. Ці установи, задовольнивши потребу зрілої громади дещо посміятися, повинні тепер задовольнити потребу молоді познайомитися з проблемами української літератури ХХ століття. Тому заохочуємо їх до видання серйозної хрестоматії.

Олег Ільницький

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У статті Наталії Пилип'юк ”Кулик кулика бачить здалека” (Сучасність, 1979, ч. 5) треба читати на ст. 122, другий рядок згори: ”Я ніде не закидала відповідальним за альбом, що вони твердили, ніби представлені вишивки...”

На нашій не своїй землі

За повідомленнями Центрального статистичного управління (ЦСУ) "чисельність населення Української РСР на 17 січня 1979 р. становила 49 мільйонів 757 тисяч чоловік" ("Сільські вісті" від 25 квітня ц. р.). У порівнянні до перепису 1970 р. це показує ріст населення "на 2,7 мільйона чоловік, або на 5,6 процента". У вістці інформується, що незабаром будуть опубліковані дані про "склад населення за статтю, віком, національністю, мовою, рівнем освіти, навчання, сімейним станом" тощо. ЦСУ подало такі таблиці: стан населення УРСР за роки 1913, 1940, 1959, 1970, 1979; чисельність міського й сільського населення у ті ж роки, як також і за областями за 1979 р.; зміна процента чоловіків і жінок за роки 1940, 1959, 1970, 1979; чисельність міст-центрів областей і міст з числом жителів 100 і більше тисяч мешканців, що виявляє, між іншими, п'ять міст з населенням понад один мільйон: (у тисячах) — Донець (1.021), Одеса (1.046), Дніпропетровськ (1.066), Харків (1.444), Київ (2.144).

1981 року мешканці міста Ізяслава святкуватимуть 1000-річчя його заснування ("Робітнича газета" від 3 лютого ц. р.). Про Ізяслав — одне з найстарших міст на Україні — згадується в найдавніших літописах. Як подано в статті, сучасні жителі міста готуються до святкувань широкогозакроєними плянами новобудов. Заплановано спорудити "міський будинок культури, [...], палац піонерів, дитячий комбінат, плавальний басейн, новий автовокзал, ще одну середню школу, міську поліклініку". Репортаж Я. Рекрути кінчається оптимістично: "Найближчим часом відкриється музей історії Ізяслава".

12 лютого ц. р. відзначено в радянській пресі як день 60-річчя від перших загальних зборів, на яких засновано Українську Академію наук. Як пише "Робітнича газета" від 28 лютого ц. р., сьогодні АН УРСР зосереджує роботи в "найбільш перспективних напрямках сучасного знання. Вона являє собою складну систему дослідницьких інститутів, експериментальних виробництв і лабораторій". Найстарший віком — це Інститут механіки АН УРСР, а наймолодший — Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн. В дійсності Академію засновано 14 листопада 1918 р. законом гетьманського уряду.

■ Київський державний академічний театр опери та балету ім. Т. Шевченка, репрезентуючи СРСР, виступав на 16-ому міжнародному фестивалі оперного мистецтва в Мадриді (Еспанія) ("Культура і життя" від 29 квітня ц. р.). Газета звітує про позитивні відгуки місцевої преси на виконання опер "Хованщина" М. Мусоргського та "Пікова дама" П. Чайковського. За повідомленням цієї ж газети з 19 квітня була запланована ще опера Д. Шостаковича "Катерина Ізмайлова".

■ У Хорватії 20-27 березня ц. р. проходили Дні культури Української РСР ("Культура і життя" від 25 березня ц. р.) з виступами українських художніх колективів і виконавців. Дні культури розпочалися урочистим відкриттям-концертом, під час якого "глава делегації УРСР, міністер культури С. Д. Безклубенко підкреслив, що український народ, усі народи Радянського Союзу відчувають до хорватського і всіх народів, що поселюють СФРЮ, братерські почуття". Як подає газета, українські "гості піднесли господарям на вишиваному рушнику пам'ятний подарунок — вазу із зображенням В. І. Леніна".

■ 350 молодих робітників з України і Молдавії вирушили спеціальним ешелюном "Комсомолец України" на працю при розбудові Західного Сибіру ("Радянська Україна" від 27 березня ц. р.). Вони працюватимуть "в складі п'ятитисячного Всесоюзного ударного комсомольського загону імени 25-річчя цілини" при споруді залізничної лінії Сургут-Уренгой, та при розбудові міста Сургут. У вістці "Кличе Сибір" зазначається, що "справою чести українського комсомолу є нині шефство над 64 великими об'єктами — сибірські виробництва, будівля Байкало-Амурської магістралі, праця при нафті і газі тощо. "До кінця року на найважливіші будови п'ятирічки прибудуть з комсомольськими путівками більш, як дванадцять тисяч юнаків і дівчат з України".

■ Письменниця Марія Познанська одержала літературну премію ім. Лесі Українки на 1978 рік за віршовану розповідь "Фортеця над Дніпром" і за збірку поезій "Щоб ти був щасливий". Письменницю нагородили Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі та Президія правління Спілки письменників України. Нагороджені твори написані для дітей. Віршована розповідь "Фортеця над Дніпром" — один з незчисленних творів, що оспівують повстання робітників заводу "Арсенал" проти Гімчасового уряду і Центральної Ради, а збірка поезій теж відзначається "високою ідейністю, художністю, умінням у захоплюючій формі вести

розмову з дітьми про суспільнозначимі явища...” (“Радянське літературознавство”, травень 1978).

■ Різьбарі Брошнівського лісокомбінату (Прикарпаття) виготовляють сувеніри для розпродажу туристам у Києві, Львові, Тернополі й Івано-Франківському. Нещодавно вони одержали замовлення від московського організаційного комітету Олімпіади-80 виготовити по 300 “шкатулок-скриньок” та олівниць до кінця ц. р. (“Молодь України” від 4 квітня ц. р.). Як інформує в газеті В. Романюк, різьбарі виконували в минулому “фігурно-предметні ‘Невдале сватання’, ‘Біля криниці’, ‘Іхав козак за Дунай’ [...] Тепер, черпаючи снагу в Карпат, майстри різця й пензля виготовляють тематичні мініатюри ‘Жде дівчина, жде’, ‘Дівча воду брало’, ‘Хатина на Гуцульщині’, ‘Вітряк’, ‘Пасіка в Карпатах’”. Не обійшлося, проте, без “взаємнопроникнення братніх культур” і в різьбі, бо це, як подає Романюк, “віддавна характеризує зв’язки карпатських умільців з колегами в Російській Федерації” — за приклад чого правлять виготовлені брошнівцями на зразок “всесвітньовідомих російських ‘матрьошок’ [...] їхні посестри ‘Ксені’ й ‘Марусі’, набори, у яких в одну фігурку вміщуються по п’ять симпатичних різьблених сестричок-гуцулок”. На замовлених московським комітетом касетках, як показує зняток однієї з них, видніє символ Олімпіади-80 — т. зв. “Мишка” (ведмедик), а на олівниці (зробленій у формі шахової фігурки-вежі) — слово “Олимпиада [-80]”.

■ Українське радіо (“Говорить Київ!”) передає програми слухачам на Україні й поза Україною, що їх готують “шість головних редакцій: пропаганди, інформації, мовлення для дітей та юнацтва, літературно-драматичного мовлення, молодіжна і музична” (“Радянська Україна” від 6 травня ц. р.). Кількість приготованих програм для пересилання становить 37 годин на одну добу. З цього ж Будинку радіо, що, як згадується, є на Хрещатику, передають програми слухачам у Києві та околиці, а також українцям у 30 “зарубіжних” країнах.

Юрій Майвський

3 життя українців у світі

Українці в Австралії ведуть кампанію за звільнення Олександра Сергієнка та надання йому права на еміграцію. З цим пов'язана справа його матері Оксани Мешко та членів його родини. Нещодавно австралійський міністер закордонних справ А. Пікок заявив, що австралійський уряд ставиться прихильно до їхнього приїзду і що така постава, можливо, вплине на уряд СРСР.

6-8 грудня м. р. в приміщеннях паризького Національного інституту східних мов і цивілізацій проходила наукова конференція-колективом на тему "Радянський досвід і національна проблема в світі (1920-39)". Однією з порушених тем було "Національне питання та диктатура пролетаріату", український досвід". З доповідями виступали В. Кравченко — "Розвиток суспільної структури України, 1917-39", Р. Сольчаник — "Комінтерн та компартія Західньої України, 1919-38", А. Жуковський — "Розвиток національного питання в Радянській Україні 1917-39", Т. Кондратьєва — "Радянська історіографія та національне питання, переємність і розрив".

Газета "Вінніпег трібюн" від 21 грудня м. р. вмістила листа членів Української студентської літературної групи при Вінніпезькому університеті про літературний вечір, присвячений 58-ми роковинам уродин Миколи Руденка. Програма вечора була виповнена читаннями віршів Руденка, ув'язненого голови Української гельсінкської групи.

Новоіменований генеральний губернатор Канади Едвард Р. Шраєр у своїй інавгураційній промові в канадському парламенті 22 січня ц. р. ужив, крім офіційних англійської і французької — також німецької, польської й української мов. Шраєр, колишній прем'єр провінції Манітоба (впродовж восьми років), очолював Нову демократичну партію. З новим призначенням він перебрав функції репрезентанта в Канаді англійської королеви Єлисавети II-ої. Призначений на п'ять років, генеральний губернатор — перший, який в історії Канади не є англійського чи французького роду: його батьки — німці (меноніти) емігрували до Канади з західніх областей України. Шраєр переклав укра-

їнською мовою вираз колишнього прем'єр-міністра В. Лор'є, який порівняв багатокультурне населення Канади на початку цього століття до будівельних матеріалів величного собору словами: "Граніт залишиться гранітом, дуб — дубом, а мармур — мармуром, і з тих елементів я хочу збудувати могутню націю між народами світу".

■
Управа Рідної школи і курсів українознавства ім. Валентина Мороза в Торонто (Канада) провели лекції-семінари для місцевих учителів українських шкіл і курсів. Досі відбулися чотири лекції — Ю. Джуравець: "Викладання української мови в державних школах" (18 квітня ц. р.), П. Маляр: "Найновіші матеріали для викладання української літератури" (25 квітня), В. Копиленко: "Плянуння лекції і методика викладання української мови" (2 травня) і О. Копач: "Методика викладання української літератури в Рідних школах і на курсах українознавства" (9 травня).

■
Меццо-сопрано Рената Бабак і бас нью-йоркської Метрополітальної опери Павло Плішка виступили з концертом у Культурно-мистецькому центрі ім. Кеннеді в Вашингтоні 5 січня ц. р. Спів супроводив на фортепіані Тома Гриньків. Місцеві газети вмістили прихильні відгуки.

■
3 грудня м. р. у виконанні Люби й Іриней Жуків в Едмонтоні (Канада) відбулася світова прем'єра "Кончерто да камера" Юрія Фіяли для двох фортепіан, Клейтон Аф, місцевий музичний критик, позитивно оцінив твір і його виконання. "Кончерто да камера", у сучасному стилі, базований на українських мотивах.

■
Бразилійсько-український комітет zorganizував літературний вечір у Католицькому понтифікальному університеті в Сао Павло 10 березня ц. р., на якому з доповіддю "Ідея свободи в творах Антоніо де Кастро Алвєс і Тараса Шевченка" виступила Віра Вовк.

■
У видавництві "Галімар" (Париж) має з'явитися роман Василя Барки "Жовтий князь" у французькому перекладі. Поштовхом до публікації книжки про голод 1932-33 рр. і колективізацію на Україні стала висока оцінка французького письменника єврейського походження Петра Равича, який запізнався з "Жовтим князем" в українському оригіналі. Равич — літературний критик газети "Монд" (Париж).

Ю. М.

3 міжнародної преси

Газета "Нью-Йорк таймс" від 28 квітня ц. р., як і всі засоби інформації на Заході, широко звітували про приїзд до Нью-Йорку Валентина Мороза і чотирьох інших членів руху опору в СРСР в п'ятницю 27 квітня. Олександр Гінзбург, Георгій Вінс, Едвард Кузнецов, Марк Димшиц і Мороз опинилися на Заході в виміну за В. Енгера й Р. Черняєва, радянських працівників при ООН, засуджених на 50 років позбавлення волі, яких зловили на гарячому при шпигунській роботі на користь СРСР. Упродовж дальших днів газети подавали інформації про звільнення, а в радіо й телебаченні йшли їхні інтерв'ю. Як відомо, Мороз — чільний член українського руху опору; Гінзбург — втретє позбавлений волі м. р. за ведення фонду, встановленого О. Солженіцином, для допомоги радянським політичним в'язням; Вінс — голова неофіційної баптистської церкви; Кузнецов і Димшиц — ув'язнені 1970 р. за спробу захопити літака в Ленінграді для польоту до Ізраїлю.

Публікація "AI — інформаціонер" (Західня Німеччина) від січня 1979 надрукувала пояснення про "українських націоналістів", яке вислав Ігор Померанцев до лондонського бюро Міжнародної Амністії 23 жовтня м. р. Автор пояснив, що йому вдалося виемігрувати разом з родиною з України до Західньої Німеччини в серпні м. р. тільки тому, що він не український, а російський письменник. Автор не годиться з панівною в деяких західніх колах думкою, нібито ті, яких влада СРСР покарала за "український націоналізм", керуються безмежними національними амбіціями і вимогами. "Я хочу засвідчити, що більшість т. зв. 'українських націоналістів', так як більшість т. зв. правозахисників у Москві, це люди, які плекають почуття особистої громадської гідності, відповідальності, патріотизму й співчуття до свого ближнього. Я б навіть сказав, що, дійшовши до особистої й громадської гідності, людина змушена діяти й до національної гідності. [...] А так соромно сидіти, склавши руки, знаючи, що десь у далекій Мордовії, на Уралі, у Сибірі, на далекій Півночі, на Алтаї і в самій Україні мучать людей до смерті голодом, хворобами, психологічним терором тільки тому, що вони не втратили своєї людської й національної гідності".

В Українському музеї в Нью-Йорку відкрилася виставка оригінальних матеріалів Самвидаву українських і інших членів руху опору в СРСР ("Сандей стар-леджер", Нью Джерсі, від 18 лютого ц. р.). На виставці показані відозви, декларації, маніфести, поезія, проза та інші позацензурні матеріали українською, російською, литовською, вірмен-

ською та іншими мовами. Стаття Дж. Вірта також містить зняток звернення українських політичних в'язнів, адресованого до членів Комісії Прав Людини при ООН. Воно датується 30 вересня 1955 року; це перший такого роду документ, що дістався на Захід.

Самвидав найрозвиненіший у Литві, де тепер начисляють найменше вісім, а можливо й десять регулярно видаваних публікацій ("Маямі гералд" від 13 березня ц. р.). Проводячи паралелю між підпільним характером публікацій і методами, що їх практикував В. Ленін у розповсюдженні своєї "Іскри", автор статті Д. Фішер відзначає широкий діапазон матеріалів, міщених у литовському самвидаві. Стало також відомо, згадує автор, про спроби КГБ розповсюджувати свої "самвидавні" матеріали, щоб тим підірвати авторитет справжніх самвидавних публікацій, але своїм прорадянським ставленням та друком (через подвійний інтервал — а це розкіш, на яку самвидав не може собі дозволити) ці спроби КГБ себе зрадили.

18 квітня ц. р. відбулося засідання Комітету адвокатів в обороні міжнародних прав людини (The Lawyers Committee for International Human Rights) в приміщенні Товариства адвокатів міста Нью-Йорку. Присутні вислухали звіти чотирьох адвокатів про їхню працю в обороні членів руху опору в СРСР: Ремзі Кларка (колишній Генеральний аторні США, 1977 р. брав участь в обороні Миколи Руденка та Олекси Тихого), Діни Камінської (визначний адвокат у Москві впродовж понад 25 років, обороняла членів руху опору, була змушена покинути СРСР 1978 р. після того, коли її запрошено взяти оборону А. Щаранського), Леона Ліпсона (знавець радянської правової системи, виступав в обороні підсудних у справі захоплення літака в Ленінграді 1970 р.), та Джона МекДоналда (від 1977 р. провадить заходи в обороні Ю. Орлова).

У журналі "Індекс он сенсоршіп" (Індекс цензури) (Англія) (січень/лютий 1979 р.) з'явився нарис П. Григоренка про Миколу Руденка в перекладі Богдана Нагайла. Григоренко розповідає про обставини, в яких він заізнався і здружився з Руденком, навітлює його життєвий шлях і літературну творчість, розкриває заходи уряду, якими хотіли відстрашити Руденка від участі в русі опору та інформує про суд над Руденком за заснування Української гельсінкської групи. У нарисі дві посми Руденка в перекладі на англійську мову та зняток Григоренків і Руденків.

Нагайло також приготував уміщений у тому ж випуску журналу короткий перегляд засуджених членів українського руху опору, які тепер відбувають свій строк заслання після відбуття ув'язнення: Василь Стус

В'ячеслав Чорновіл, Іван Свігличний, Євген Сверстюк, Михайло Осадчий.

Ю. М.

■ В Ізраїлі коштом держави створено Ізраїльський інститут дослідження сучасного суспільства. Інститут робитиме, насамперед, дослідження політики комуністичних країн та становища в цих країнах. В інституті працюють новоприбулі емігранти з СРСР, Румунії, Болгарії та Сполучених Штатів Америки. Інститут публікує кварталний журнал англійською мовою під назвою "Crossroads". Досі з'явилися три числа журналу: осінь 1978 р., зима та весна 1979 р. Журнал має такі розділи: ідеологія та політика; філософія та право; економіка; національні рухи; коментарі. Серед опублікованих досі матеріалів звертають увагу статті про радянську провідну клясу, про сучасний стан радянської ідеології, про єврейський та грузинський національні рухи в СРСР, про сучасний російський націоналізм, про деякі аспекти становища в Румунії тощо. Як повідомлено в третьому числі журналу, в наступному числі має з'явитися стаття про сучасний український національний рух в СРСР. Журнал друкує також статті іноземних авторів, зокрема, зі США та Франції. "Crossroads" — перший науковий советологічний журнал в Ізраїлі. Журнал одержав схвальні відгуки від багатьох поважних учених та політичних діячів з різних країн світу.

І. Клейнер

■ На Шостій міжнародній конференції літературних перекладачів (головне мовами народів Югославії), що відбулася в серпні 1977 р. в Тетові (Македонія), відомий літератор Срджан Джорідов Рашковіч (Београд) виступив з доповіддю під назвою "Шляхи й роздоріжжя нашої україністики й перекладної літератури з української мови". За Рашковічем, першим перекладеним твором української літератури (коли не рахувати сербського перекладу "Меча духовного" Лазаря Барановича коло 1736 р.) була "Розрита могила" Шевченка, хорватською мовою, 1863. Відтоді перекладів було дуже мало, тільки в останні десятиріччя їх побільшало, але ці новіші переклади як правило робляться з російської мови, а вибір творів диктується з СРСР. В університетах Югославії україністики фактично нема. Рашковіч вважає такий стан за ненормальний. — Текст його доповіді, як і інших матеріалів конференції, вийшов у книжці "Шеста меѓународна средба на литературните преведувачи. Придонесот на преводот за развојот на националната книжевност" (Шоста міжнародна зустріч літературних перекладачів. Внесок перекладу в розвиток національної літератури), Тетово, 1978.

РМм.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Богдан Бойчук*: Прозі.
- 10 *Олекса Ізарський*: У Візені в січні.
- 33 *Анна-Гая Горбач*: Дальший роман широкої епопеї.
- 36 *Іван К-ий*: Твір, просвітлений вічними темами.
- 42 *Іван Світличний*: Поезії.
- 46 *Хуліо Кортасар*: Бабине літо. Переклав з еспанської *Вольфрам Бургардт*.
- 58 *Ернесто Сабато*: Проблеми аргентинської літератури. Переклав з еспанської *В. Бургардт*.
- 65 *Ігор Померанцев*: Право читати. Переклав з російської *Іван Кошелівець*.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 78 *Валеріян Ревуцький*: Чи ми всім зобов'язані Волкову?
83 Букета не дочекається.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 87 *Анатоль Вовк*: Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР.
- 96 *Юрій Масрник*: Боротьба проти "українського буржуазного націоналізму" і стан української меншости в Чехо-Словащині.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 107 *Марко Перах*: Плянове господарство і демократія.
- 120 *Вадим Белоцерковський*: Зворотний бік еволюціонізму.
- 128 *Анатоль Камінський*: «Шестилітки» КГБ в національній політиці Кремля.
- 135 *Емілія Ільїна*: Післямова перекладача до книжки Михайла Осадчого «Більмо».

У СУСІДІВ, У СОУЗНИКІВ

- 140 Розмова з Євгеном Леблем.
- 147 Інтерв'ю з Михайлом Михайловичем.
- 158 *Янка Запруднік*: Інакодумство в Білорусі.

ЖИТТЯ В РЕЙК'ЯВІКУ

- 170 *Ю. Ш.*: (або незалежність — і що завтра?)

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 181 *Богдан Струмінський*: Українська поезія Селянського кооперативу.
186 *Павло Маляр*: Русь — III, хозарська.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 191 *Василь Верига*: Враження з VIII Міжнародного конгресу славистів.
196 *І. Б.*: Пам'яті Дмитра Козія.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 199 *Надія Світлична*: Темідіянти.
208 *Едвард Л. Кінан*: «Словник російської мови 11-17 століть».

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 216 *Ізраїль Клейнер*: Фундаментальна праця з історії революційних років 1917-1918.
226 *Олег Ільницький*: Жарти, жарти, жарти.
230 Просимо виправити.
231 *Юрій Маївський*: На нашій не своїй землі.
234 *Ю. М.*: З життя українців у світі.
236 *І. Клейнер, Ю. М., РМт.*: З міжнародної хроніки.

Адреси наших представників

- Австрія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
c/o Oiring
Shimshon 692 7
Askelon
- Канада** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Умови передплати місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1979 рік

одно число: річно:

Австрія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.95	9. — фун.
Аргентина	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуела	2.75	25. — ам. дол.
Голляндія	5.80	55. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.75	25. — ам. дол.
Німеччина	4.90	48. — н. м.
США	2.75	25. — ам. дол.
Франція	11. —	100. — ф. фр.
Швайцарія	4.60	46. — ш. фр.

Журнал виходить 11 разів на рік.
Двомісячне число за липень-серпень
коштує подвійно.

Додаткові кошти пересилання нашого
журналу летунською поштою до Канади і
США становлять 12. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

ИВАН МАЙСТРЕНКО

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КПРС В ЕЕ ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Мюнхен, 1978. 223 стор. Праця І. Майстренка — це студія національної політики КПРС від Другого з'їзду Російської Соціал-демократичної робітничої партії в 1903 році до наших днів.

Автор аналізує ідеологічні твори керівників партії, введення рішень і декларацій у практичне життя та реакцію українців на зміни напрямних у національній політиці КПРС.

Іван Майстренко — автор таких праць: *Bolshevist Bonapartism* (1947), *Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism* (1954), *Newspapers in the USSR* (1955), *Сторінки з історії Комуністичної Партії України* (1967, 1969).

Ціна: 9 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 Munchen 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N.Y. 10001
USA